

تورکلرین
تاریخ و فرهنگینه
بیرباخیش

یازان

دوکتور جواد هیئت

نگاهی به

تاریخ و فرهنگ ترک‌کان

تألیف:

دکتر جواد هیئت

ضمیمهٔ مجلهٔ وارلیق اسفند ۱۳۶۵

تهران - چاپ کاویان

تۆركلرين

تارىخ و فرهنگينه بير باخيش

(اسلامدان قاباق و اسلام دؤورى)

باشلانغىچدان اۇنالتىنچى عصره قدهر

يازان :

دوكتور جواد هيئت

نگاهى به :

تارىخ و فرهنگ ترکان

(پيش از اسلام و در دوره اسلامى)

از آغاز تا قرن دهم هجرى

نگارش :

دكتور جواد هيئت

ضميمهء مجلهء وارليق بهمن و اسفند ۱۳۶۵

تهران - چاپ کاومان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

(قرآن کریم، س. حررات، آیه ۱۳)

اٲون سؤز

اسکی تورک لر باره سینده قدیم حین و بیزانس منع لریننده اولدوقحا معلومات واردیر. اسلامی منع لرده ده تورک لر حقیننده مخصوصا مسلمان اولاندان صوراً تفصیلاتلی معلومات وئرلمیشدیر. اوروپا محققلریندن بعضی لری بو باره ده حوخلو تدقیقات آباریب، قیمتلی اثرلر یازمیشلار. اوحمله دن مشهور روس عالمی و. بارتولد بیرعمر مطالعه و تحقیقاتی نین نتیحه لرینی ۱۹۲۷ ده تورکیه دولتی نین دعوتلیسی اولاراق استانبول اونیورسیتیه سینده بیر ایل ظرفنده اورتا آسیا تورک لری تاریخی درس لرینی وئرمیش و درس لر کتاب حالنده اسکی توزک الفاسیله (عرب) چاپ ائدیلیمیشدیر (۱۹۲۷- استانبول) ۱۹۶۹ دا مشهور فرانسیز عالی آکادمی سن رنه گروسه R. GROSSET. بوزقیر امپراطورلوغو. L'EMPIRE DES STEPPES. باشلیفی آلتیندا اسکی تورک لرین تاریخی یازماغا چالیشمیشدیر.

تورکیه و شوروی لرده تورک تاریخی، دیل و ادبیات متخصص لری ده صون زامانلاردا الده اولان منبع لری تدقیق ائده رک بوساحه ده قیمتلی اثرلر نشر ائتمیشلر. بوگون دونیانین مترقی اولکه لری نین اونبور-سینه لرینده تورکولوژی برعلم شعبه سی اولاراق قورولموش و تورک لرین دیل، ادبیات، تاریخ و صنعت لری حقنده تدقیقات آپاریلماقدا و بیر مدت دن بری علمی - تحقیقی اثرلر نشر ائدیلمکده دیر.

بیز ده تورک لر ملتیمیزین یاریسینا یاغین بیر کوتله سینی تشکیل وئریب، مین ایل ایران تاریخنده حکومت ائدیب و ایران استقلال - لی یولوندا جانلاریندان گئچه رک ایرانی دوشمنلریندن قورودوقلاری حالدا صون عصرده کی پهلوی رژیمینین افراطی فارس شوونیستی سیاستی نتیجه سینده دیللری و ادبیاتلاری انکار و یاساق اولموش و تاریخلری نین مهم قسمت لری ده رسمی تاریخلردن سیلینمیشدی . بو سببدن وطندا شلاریمیزین تاریخی معلوماتی بوساحده یا هئچ اولمامیش ویا یانلیش و بیر طرفلی اولموشدور . بیز اسلامی انقلابین تامیسن ائتدیگی دیل و فرهنگ آزادلیغی سایه سینده بیر طرفدن بوبوشلوغ - دولدورماق و یانلیش فکرلری اصلاح ائتمک و گله چکده کی علمی تدقیق لر اوچون تاریخی و فرهنگی زمینه حاضرلاماق قصدیه ، مختلف منبع - لردن الده ائتدیگیمیز معلوماتی خلاصه ائده رک آنا دیلیمیزده بو کتابی یازدیق . بو کتابدا آدیندان معلوم اولدوغو کیمی تورک ائللری نین تاریخ و فرهنگ لرینه عاید قیما معلومات وئریلمیشدیر . بو کتابدا ایلک اؤنجه تورک ائللریندن تاریخ صیراسیه بحث ائدیلمیش و اونلارین تاریخ ، دیل ، ادبیات و فرهنگ لری باره سینده ۱۶ - نجی میلادی عصره قدر توپلو و ییغجام معلومات وئریلمیشدیر . تورک لری اسلام دینی ، دیل و ادبیاتلارینی نظره آلاراق اسکی (قدیم) اورتا (میانه) و یئنسی تورک لره و دیللرینی ده اسکی ، اورتا و یئنسی تورکجه یه بؤلوموشلر .

اسلامدان قاباقکی دؤوره یه اسکی دؤوره (گؤگ تورک و اوینغورلا - زین دوری) ، اسلامی دورده یعنی میلادی ۱۰ - اوجو عصردن صونرا باشلا - یان و ۱۶ - نجی عصره قدهر اولان دؤوره یه اورتا دوره ، اوندان صونراکی دؤوره یه یئنسی دؤوره دئیلمیشدیر .

کتابین بیرینجی فصلینده قدیم تورک لرین تاریخلری بئارده ییغجام معلومات وئریلمیش صونرا اونلارین فرهنگ لری توپلو حالدا شرح وئریلمیشدیر .

ابکینجی فصل ده اسلام دؤورونده تورک لر حقنده تاریخی معلو - مات وئریلندن صونرا مختلف منطقه لره کؤچوب مختلف دولتلر قوران و اکثریتی مسلمان اولدوغو حالدا یئرلشدیک لری یئنسی وطن لرده بیر - بیریندن آز - چوخ فرقلی فرهنگ و مدنیت لر یارادان مختلف تورک ائللریندن بحث ائدیلمیش دیر . مسلمان تورک لرین فرهنگ لری توپلو

یوخ دولت و اولکه لری نین تاریخلری صونوندا شرح و ثریلمیشدیر .
اوچونجی فصلده اورتا آسیا دا اسلام دئورو تورک ادبیاتیندان بحث
اؤدیلیمیشدیر .

بوگون تورک لر مختلف اولکه لرده مختلف حکومت و آدلار آلتیندا
یا شاما قدا دیرلار . صایی لاری ۱۲۰ ملیوندان آرتیق اولان تورک قوملاری
۲۹ تورک لهجه سیله دانیشیرلار ، بو لهجه لرین ۲۲ سی نین مستقل ، یازیلی
گرامر و ادبیاتی واردیر .

بیز بو باره ده " تاریخ زبان و لهجه های ترکی " عنوانیله فارسجا
یازدیغیمیز کتابیمیز بو یاخیندا نشر اؤدیله جکدیر . او کتابدا بو
مسئله لر حقنده داها مفصل معلومات و ثریلمیشدیر .

مقدمه میزبن صونوندا بو کتابی تایپ اؤدیب ، چاپا حاضرایان
عزیز دوستوم آقای عبدالکریم منظوری خامنه ای یه تشکر اؤتمه گی
اؤزوم اوچون بیر جورج بیلیرم .

اوخوجولاریمیزدان بو کتابیمیزدا هر جور قصور و اشتباه گور-
سه لر بیزه بیلدیرمه لری خواهش اولونور .

دوکتور حواد هیشت

تهران

اسفند ۱۳۶۴

تورک لرین تاریخ و فرهنگنه

بیر باخیش

تورک ائللری دونانسن ان اسکی ائللریدن و دورد مینه یاخین گئچمیشلرینده آسا، اروپا و آمریکا قطعهلرینه یایلمیشلار و اورالاردا بئوک ملت و دولت لر قورموشلار. تورک ائللری اسلام دینینی قبول ائندن سونرا بئوک اسلام دولتلری قورموشلار و دونیادا اسلام دینینی یایماغا و معارف اسلامی سی یاراتماغا یاردیم و مؤثرکیلده شرکت ائتمیشلر، بئله کی، تورک لره اسلامین قیلچی دئمیشلر.

تورک ائللری نین تاریخلری اونلارین کؤچ لرله علاقه دارا ولموش دور. اونلارین آنا یوردلاری حقیقده گئحن عصردن سری آراشیرمالار اولونوب مختلف فکرلر ایره لی سؤرولموشدور. بؤگون قبول ائدیلمن عقیده یه گؤره تورک لرین آنا یوردو اورتا آسیادا آلتای - اورال، داغلاری آراسیندا کی بوزقیرلار (دشت لر) اولوب بورا دان اطرافلار یا یایلمیشلار، بو یاییلما و کؤچ لر بیر طرفدن آرتان نفوسون و بیر ده اوتلاق وارلیغی نین تورتدیگی صیخنتلی شرایط نتیجه سینده اولموشدور. سون ایللرده شوروی محقق لری نین *S.S. ÇERNIKOV, S.V. KISELEV*

آرکئولوژیک آراشیرمالاری بو فکری اورتایا قویموشدورکی، آلتای داغلاری نین غربینده مینوسینک منطقه سینده کشف ائدیلمن (۱۷۰۰ - ۲۵۰۰ میلاددان قابق) حیوان اسلوبو صنعت اثرلری یعنی آفاناسی - یف (*AFANASYEV*) کولتورو و مخصوصا بو کولتورون داهل انکشاف ائتمیش شکلی آندرونوو (*ANDRONOVO*) کولتورو (۱۲۰۰ - ۱۷۰۰ م. ق) تورک لرین آتالارینا منسوب اولوب بونلار داش دئوروندن بویانا آلتای - سایان داغلاری نین جنوب غربی منطقه لرینده یعنی مینوسینک - تووا - آباقان بوزقیرلاریندا (دشت لرینده) یاشامیشلار.

تورک لرین اسکی آتالاری ۱۷۰۰ ایل میلاددان قابق آلتای وتانری (تیانشان) داغلاری اطرافینا حاکم اولموشلار. بونلارین بیر قسیمی قازاقستان یولیه ماوراالنهره کلیب آریائی لر و اورال ائللریله تماس قورموشلار. بو تماسلار سایه سینده دیللری ده بو قوملرین دیللر ایله تماس تاپیب و آرالاریندا کلمه آلیش - وئریشی و قارشیلیقسی

تأثیر لر ایحاد اولموشدور (۱۵۰۰ م. ق.) اسکی تورک ائللری نین بیر قسمی آنا بوردان آیریلاراق چینین شمالی غربی سینده قانسو و اوردوس *ORDOS* (ایح مغولستان دا) بوزقیرلارینا کؤموش لر، بیر قسمی دا ابتیل (وولگا) حابیندان کئچیب قارا دنیزین قوزئی بوزقیرلارینا یئرلشمیشلر. بو آیریلیق زامانلا اونلارین دیلیرینده ده تاثیر قویوب، مختلف لهجه لرین ظهورنا سبب اولموشدور.

اولحه (ی) و (س) لی لهجه لر اورتایا چیخیش، کلمه باشیندا س لی لهجه یاقوت و حوواش دیل لرین و ی لی لهجه ده دیگر تورک دیل و لهجه لرین تشکیلینه باعث اولموش صونرا (ز) و (ر) فرقی ظاهر اولوب شرق ده قالان تورک لرده ز و غربه کؤچ ائدنلرده (اوغور، جوواشو بلغار ائللری) ر حاکم اولموشدور.

غربه گئدن تورک لردن بیر قسمی اسکیت (ساکا) لرین یانیندا کئدیب اونلارلا برابر یاشامیشلار و اونلارین حاکم گروهونو تشکیل وئرمیش لر. (*Z.V. TOGAN, LAUFER, H. TRIEDLER, E. MINNS*) میلاددان مین ایل قاباق تورک لر ایلک دفعه اولاراق هندوستانا هند - پنجاب منطقه سینده کؤموشلر.

تورک ائللری نین میلاددان صونراکی کؤچ لری تاریخلرده ثبت ائدیلیمیشدیر. مثلا اورخون منطقه سینده کی هونلارین گونئی قازاقستان و ترکستان بوزقیرلارینا مهاجرتی میلادی بیرینجی قرنن صونلاریندا باشلامیش، گئنه هونلارین اروپایا کؤچ لری ۳۷۵ میلادی داواق هون-لارین (افطالیت یا هیاطله) افغانستان و هندوستانا مهاجرت لری. ۳۵۰ میلادی دا اولموشدور. اوغورلار (اوغوزلارین قارداشلاری) یئن جنوب غربی سبیری دن روسیه نین گونئیینه مهاجرت لری ۶۵-۴۶۱ میلادی ایللرینده اولموش و اوغوزلار اورخون منطقه سیندن سیحون چایی کنا-رینا میلادین اونونجو قرنینه کوچوب صونرا ماوراءالنهر دن ایران و آناطولی یه گئچمیشلر.

آوار تورک لری غربی ترکستان دان اورتا اروپایا آلتینجی قرنن اورتالاریندا و بلغار تورک لری قارادنیزین قوزیندن بالکانا و وولگا چایی نین کنارینا ۶۶۸ میلادی دن صونرا مهاجرت ائتمیشلر. گینه سابر تورک لری آرالین قوزیندن قفقازا بئشجی قرنن اورتاسیندا و مجارلارلا برابر بیر دسته تورک قفقازی-ن

شمالیندان اورتا اروپا یا ۸۳۰ میلاددان صونرا کۆچموشلر .
 په چنک و کومان (قباچاق) تورک ائللری و اوزلار (اوغوزلارین
 بیرقولى) خزر دنیزین شمالیندان شرقی اروپا و بالکانلارا (۱۱- ۹)
 قىرنلرده و اوینغور تورک لری اورخون منطقه سیندن ایچ آسیا یا ۸۴۰
 دان صونرا یعنی دولترلی نین انقراضیندان صونرا مهاجرت ائتمیشلر .
 یوخاریدا بایدینیمیز مهاجرت لردن یونلارین و اوغوزلارین کۆچ-
 لری چوخ اهمیتلی اولوب یونلار داها اوزاق یئرلره گئدیپ و بویوک
 دولت لر قورموشلار .

تورک لرین مهاجرت لری ایکی شکیلده فتوحات و تدریجی نفوذ
 شکیلده اولموشدور . کۆچلرین وقوعوندا قوراقلیق، نفوس آرتماسی و
 اوتلاقلارین آزیلیغی کیمی اقتصادی - اجتماعی سببلر مهم رول اوینا-
 میشدیر .

بو کۆچلر و یئر دگیشدیرمه لر هر زامان آسان و راحت اولما میش
 دیر . کۆچ لر ائناسیندا راستلاشان زحمت ، مشکلات و بعضا ساواشلار
 تورک لری سرت لشدیرمیش ، هرتورلو تهلکه یه کویوس گئریپ و همیشه
 اولوم - دیریم مبارزه سینه حاضر و آماده قیلمیشدیر .

تورک لربعضاً یا بانجی بیر قومون و یا خود باشقا بیر تورک ائلی -
 نین باسقى سی نتیجه سینده کۆچ ائتمگه مجبور اولموشلار ، بئله شرایط
 ده تورک لر مهاجرتی اسارته و استقلال سیز یا شاماغا ترجیح وئرمیش
 لر و یوردلارینی ترک ائتمیشلر .

اصلینده بیر بوزقیر (بوزقیر ویا دشت ، استپ چول دگیلدیر ،
 بوزقیردا صو ، یاغیش و اوتلاقلار واردیر .) خلقی اولان تورک ائللری
 مهاجرتلری ائناسیندا اوز یا شاییش شرط لرینه و بوزقیر اقلیم و
 کولتورونه قارشى اولان یئرلرده مثلا جنگل ویا چوخ ایستی و ٲطوبتلى
 یئرلرده یئرلشمه میشلر بعضا ده باشقا ملت لرین آراسیندا ویا د کولتو-
 رون تاثیرینده یا شاماغا مجبور اولدوقلاری زامان اولنلارین تاثیرى
 آلتیندا قالیب اوز وارلیقلارینی ایتیرمیشلر . مثلا چین ده ۶- ۵ نجی
 قىرنلرده تاپقاج لار ، اوروپادا هونلار و بالکانلاردا بلغارلار و قوزلی
 هندوستاندا خلج لر و دیگر تورک لر کیمی .

بوگون تورک دیللی ائللری بالکانلاردا ن اوقیانوس کبیره قدر
 (یا قوتلار) ، قوزلی بوز دنیزیندن گونئی ده تبتّه قدهر وسیع بیر

منطقه ده یا شایبرلار . خلقین اکثریتی نی تشکیل وئرن تورک لر، تورکیه، غربی و شرقی تورکستان، آذربایجان، ترکمنستان، دان باشقا، تاتارستان باشقردستان، چوواشتان، یاقوتستان و آلتای داغلاری - بایکسال دریاحه سی آراسیندا کی آلتای، خاقاس و تووا ایالت لرینده و خلقین دها آزینی تشکیل وئرمک اوزره یوگسلاوی (مقدونیه و اوسکوب) دا، لهستاندا، رومانی دا، (روبروجا و باسارابیا) دا، بلغارستاندا (غربی تراکیا) عراق (کرکوک) دا، سوریه ده، افغانستان دا و قبرس ده و ایرانین مختلف ایالتلرینده توپلو حالدا یا شایبرلار .

تورک آدی - تورک سؤزو اسکی منبع لرده مختلف تلفظ لرله قید ائدیلیمیشدیر . (هردوت دا تارگیتا، هند مناعینده توروخا، جین منبع لرینده توکوئه و سا بره) .

میلادی یئدینچی عصرده اورخون پایلی داشلاریندا بوگونکو تلفظ له ملت و دولت معنا سیندا ایشله دیلیمیشدیر .

تورک سؤزونه توره مک (تولید مثل)، گۆج و قوت، مغفروانتظام لی کیمی مختلف معنا لار قائل اولموشلار . بئله نظره کلیرکی، تورک سؤزو گؤگ تورک دولتی نی قوران (۵۵۲ میلادی) و اداره ائدن آشینا (آشماق دان) عائله سی قبیله سی نین آدی اولموش و صورادان بوتون ملته و بو دیلده دانیشان ائلله شامل اولموشدور .

تورک لرین صویو : تورک لر آق عیرق (نژاد) ین توران قولوندا ن اولوب اساسیندا براکی سقال، اؤزو گیرده و بادام گؤزلو اولموشلار، حالبوکی مغوللار دولیکو سقال دیرلار . اسکی تورک قیافه سینی تصویری ائتمک اوجوق گؤگ تورک شهزاده سی گول تکین ین اورخون چایی کنارین دا کی مزاری نین یانیندا تاپیلان مجسمه سینه یا اونون عکسی نه باخماق لازم دیر . شوری آرکئولوگلاری نین صون زامانلاردا آندرونوو قصبه سی نین اطرافیندا تاپدیقلاری آندرونوو انسانی دا اسکی تورک- لرین آنتروپولوژیک خصوصیت لرینی (براکی سقال، توخ رنگی ساچ، گیرده و بیرآز بیضی اؤز، اورتا بوی (۱۶۷ سانتیمتر) و بادام گؤزلو) گؤستریر .

ایندی اسکی تورک ائللری نین مختصر تاریخلریندن معلومات وئرندن صورنا عرف، عادت و فرهنگ لریندن بحث ائده جییک .
1-آشینا بوزقورد معنا سینی دا افاده ائتمیشدیر .

بیرینجی فصل: قدیم تورک لر

الف - تاریخ

۱ - هون لار

هون لار حقیقه خوځ آراشدرمالار و مناقشه لر اولموش، بعضی مؤلف لر اونلاری مغول و یا مغول تورک قاریشیغی حساب ائتمیشلر لکن صون زامانلارداکی آراشدرمالار اونلارین تورک اولدوغونو اثبات ائتمیشدیر. ج مارکوارت (۱۹۳۰ - J. MARQUART) و پ. بئلیوت (۱۹۲۰ - P. PELLiot) و او. فرانک (۱۹۳۰ - O. FRNK) و ک. نیمیت (۱۹۳۰ - GY. NEMETH) و رته. گروسه (۱۹۴۱ - R. GROSSET) و و. ابرهارد (۱۹۴۲ - W. EBERHARD) و ج. کلوزن (۱۹۶۰ - G. CLAUSEN). و با شقالاری هون لارین دیل، عرف و عادت لرینی نظره آلاراق اونلاری تورک ماییمیشلار. سوا ئلین حاکم طقه سی اؤزلرینه چون یا خون دئیش لر (اسکی تورک دبلبنده هون، خلق و ائل معناسینا ایشلنمیشدیر نحه کی، اسندی داخی بیزده "ائل - گون" اصطلاحی ائلرده ایشله دیلیر. هولار اوچ قسمة آیریلیرلار: آسا هولاری، اوروپا هولاری و آغ هولار و یا افتالیت لر (هیاطله).

هونلارین اساس مرکز لری بوگونکو مغولستان دا اور -

۱ - آسبا خون - سینگا، جایلاری اطرافی و اؤتوکن منطقه سی، هولاری قاراقوم ایله اؤردؤس (داخلی مغولستان) آراسی اولموشدور. هولارین یازیلی تاریخ لری ۳۱۵ ایل میلاددان قابق چین ایله باغلادیقلاری معاهده دن صورنا باشلار. بوزامان لاردا دولت قور - موش و چین ایله قونشو اولان هون لار تدربحا قوتلنمیش و چین دولتی بونلارین قباغینی آلماق اوچون مشهور چین سدینی تیکدیرمیشدیر. (۲۱۴ ق م) سو دیوارین ۱۵ متر او حالینغی، ۹ متر انی و ۱۸۴۵ کیلو متر اوزونلوغودیر و پکن دن ۷۵ کیلومتر فاصله سی وار دیر.

۲۰۹ ایل میلاددان قابق مته خان یا مۆتون، آتاسی تۇمان یا تومن خانین یئرینه گئجیدی و اولونو امیرا طور اتابهو) اعلان ائتدی. مته خان چینین شمالینی اشغال ائدیجی چین لی لری وئرگی وئرمگه محبور ائتدی و عین زاماندا چین لی بیر شاهزاده ایله ائولندی.

مته خان با یکال دریا چه سیندن ایرتیش نه‌رینه جن بوتون گونئی سیری بوزقیرلارینی آلدی و تورک ائللری نین هامیسینی اوز بایراقی آلتینا توپلادی . بوتاریخده مغوللار، تونقوزلار و تبت لی لر داخی هونلار را تابع اولدولار. هون دولتی اوردویا دایانیردی، اوردو دا اوئلو ترتیب ایله مرکزه باغلی ایدی.

هون دولتی اقتصادی نین اساسی نی باشدات اولماق اوزره - حیوان بسله مک تشکیل و ثریب، ملت ویا ائل، بوی ویا قبیله لرین اجتماع و بیر آرایا کلمه سیندن تشکیل تاپمیشدی. قبیله لرده عائله ویا خانواده لرین مجموعوندا ن وجوده کلیب، عائله ده قان اقربالینگی اساسیندا اولوب آتانی ن ریاستینده (پدرسالاری) اداره ایدیلیردی. هون دولت تشکیلاتیندا بیر دولت مجلسی ویا توئی (بوگون ایشله دیلن توئی لغتی. نین قدیم کی معناسی مجلس ایدی) و صاغ - صول اولماق اوزره ایکی جناح واردی کی، بیرجنا حین باشیندا بیلگه ائلیک دئیلن بیر شاهزاده واردی.

مته خان ۱۷۴ ایل میلاددان قابق اولدو و اوغلو کیوک *Kiok* یا کیوک (۱۶۰ - ۱۷۴) اونون یئرینه تانهو اولدو. اودا آتاسی کیمی قدرتلی ایدی. چینه هجوم ائدیت و چین پایتختی نی آلدی مونرا باریشدی و چین شاهزاده سی ایله ائولندی.

کیوک دان مونرا کون چین تانهو اولدی. اونون زمانیندا دولت ضعیفله دی. چین لی لرده ۳۱۵ م. ق معاهده سیندن بری هون ساواش تاک - تیکینی اوگره نمگه و آتلی ساواش دسته لری ترتیب ائتمگه باشلامیشد - میلار. چین لی لر ایپک یولونون امنیتی نی بهانه ائدیپ ۱۴۰ مین آتلی ایله هونلارا هجوم ائتدیلر و اونلاری اوردوسدان اورخون منطقه سینه دالی اوتورماغا مجبور ائتدیلر (۱۱۷ - ۱۲۷ م. ق) بوندان مونرا زامانلا هون امپراطورلوقونون زنگین و آبادی لرلی (تانری داغلاری، جونگاریا، تورفان، یارکندوکوچه) چین لی لرین الینه کئچدی و هون دولتی، اوزونو مالی صیخنتی دان قورتارماق اوچون، چین دولتی نین حمایه سی آلتینا گیرمک ایسته دی. بوزامان تانهو خانین قارداشی چی - چی بوقرارا قارشی گلدی. و هون دولتی ایکی یه بولوندو: شمال دا چی - چی نین مستقل دولتی و جنوب دا چین تحت الحمایه سی (۵۵ - ۵۴ میلاددان قابق) .

جی - جی ۵۱ م ق دا غرب و شمالاً هجوم ائتدی و امپراطور لوغون اورتا آسیا، قسمینی و ترکستانی فتح ائتدی. لکن ۳۶ م ق دا چین لی لرین هجوموندا عامله سیله بیرلیکده اولدورولدو.

میلاددان ۱۸ ایل صونرا هونلار تانہو یو زامانیندا قیام ائدی چین لی لرله ساواشدیلار و استقلاللارینی اله گتیریب منجوری دن کاشغره قدهر یئرلره تازادان حاکم اولدولار. لکن یو اولندن صونرا (۴۶ م) گینه داخلی اختلافلار باشلادی ، عینی زاماندا قیتلیق و آجلیق دا قاباغا گلدی و وضعی داهادا خرابلادی بو زامان پی شمالی هونلارین و عمی سی پونو دا جنوب هونلارین تانہو لاری ایدی (۴۸ م) شمالی هون اولکھسی خارجی مغولستانا شامل اولوب مستقل ایدی. لکن جنوبی هون اولکھسی ، داخلی مغولستان ، چینه تابع ایدی.

شمال هونلاری ۹۱ - ۷۳ ایللرینده چین لی لردن و مشرق ده ده سی یین پی لردن شکست یئدی لر و بو شکست دن صونرا تدریجا غربه طرف مهاجرت ائتدی لر.

جنوبی هونلار دا ، داخلی شورش لر وضعی داهادا پوزدو و بالاخره ۲۱۶ ایلینده چین طرفیندن بش ایالتہ بؤلونه رک هربیری نیین باشینا بیرچین لی قوماندان (فرمانده) تعیین ائدیلدی.

اروپا هونلاری آسیا هونلاری نین اولادلاری دیر.

۲- غرب ویا بونلار ۳۵۰ میلادی ده غربه طرف مهاجرت ائتمیشلر.

اروپا اولجه آلان (دریای خزر و دریاچه آرال آراسی)

هونلاری منطقه سینی آلدیلار. صونرا ۳۶۵ - ۳۵۵ ایللرینده

خزر دنیزی نین شمالیندا گنجیب ، ایتیل (ولگا)

جایی و اورادان دا قارا دنیزین شمالینه گلدیلر. بورادا شرق لی کوتلاری شکست وئریب ، غربلی کوتلاری دا دالی اوتورماغا مجبور ائتدیلر. بوتاریخدن صونرا اروپا دا بؤیوک کوچلر باشلادی.

غرب هونلاری ۳۷۸ ده بالامیر سرکرده (باش بوغ) لیگینده واونلارا

تابع اولان آلانلار، گوتلار، تایفال ژرمن لرله بیرلیکده تونا (دانوب)

چایینی گنجیب تراکیا قدهر قاباغا گئتدیلر. هونلارین بیردسته سی

تراکیایا گتدیگی حالدا اوبیردسته ویا شرق حناعی باسیق و قورسیق

باشچیلیغیندا قفقاز یولیه آناطولی یه گیریپ شهرلری بیر - بیر

آلاندان صونرا سوریه یه قدهر قاباغا گتدی لر (۳۹۵). بوتورک لرین

تاریخده یازیلان ایلک دفعه آناطولی یه کلمه لری دیر .

۴۰۰ میلادی ایلینده غربی هون سرکرده سی وبالامیرین اوغلوویا نوه سی اولان اولدوزخان اروپانی باسقی (فشار) آلتینا آلیب هون سیاستی نین اساسینی قویدو . هون سیاستی بیزانسلاری باسقی آلتیندا توتماق و روم لارلا دوست قالماق ایدی . چونکی روملار هونلاریسن دا دوشمنلری اولان ژرمن لر طرفیندن باسقین و غارتلره معروض قالمیش - دیلار . نتیجه کی راداغس روما حمله ائتدیگی زامان روم اولکه سی اولدوز طرفندن قورتاریلدی و راداغس یا خالانیب اعدام ائیلدی (۴۰۶ م) . ۴۱۰ میلادی ده اولدوز اولدو و اونون یئرینه قاراتون (قارادون) هون امپراطوری اولدو . قاراتون داها چوخ شرق ده کی مسئله لرله مشغول اولدو .

۴۲۲ میلادی ده روم امپراطوری اولدو . روملار اوج قارداشی وارایدی . مونجوق یا مینچیق ، آیبارس و اوکتار . مونجوق آتیلانین آتاسی ایدی و تئز اولدوگو اوچون قارداشلاری هریری بیر حناحین ائلیکی (*ELIG*) اولدولار .

روم همان ایلده بیزانسلارین هون اولکه سینده کی تحریکاتینی باهانا ائدیپ بیزانسا هجوم ائده رک اونلاری وئرگی وئرگه مجبور ائتدی . روم ۴۳۴ ده اولدو و اونون یئرینه آتیل امپراطور اولدو . آتیل بو زامان ۴۰ یاشیندا ایدی . و مملکت ایشلرینده و ساواشچیلیق - دا تجربه لی و قابلیتلی ایدی . ایلک باشدا اولکه نی قارداشی بلشدا (*BLEDA*) ایله بیرلیکده اداره ائدیردی لر . یواش - یواش آتیل بوتون ایشلری اوز الینه آلدی . عمی لری ، آیبارس شرق حناحی و اوکتار غرب جناحینی اداره ائدیردی لر . بلشدا ۴۴۵ ده وفات ائتدی و آتیل رقیب سیز امپراطور اولدو .

۴۳۴ ده آتیل بیزانسن نماینده سیله دانوب چایی نین قوزئیینده کونستانتیادا باریش معاهده سی باغلادی . (کونستانتیا معاهده سی)

بو معاهده یه گوره بیزانسنین وئردیگی وئرگی ایکی برابره چیخدی و ایکی اولکه آراسیندا کی تجارت حدود شهرلرینه محدود اولدو . بیزانسن دولتی هون لاردان قاچانلاری و بیزانسا صیغیانلاری قبول ائتمه یه جکدی . بو ایللرده آتیلایا تابع اولان اقللر بونلاردان عبار ایدی : اول ژرمن لر ، اسلاولار ، آلانلار ، سارماتلار ، فین و اوغورلارو

شانیا اموز قومو تورک لر (هونلار ، پش اوغور ، آلتی اوغور ، اون اوغور
شاراغور ، آکاتیر (آزا قین غربینده) ، سابرلار وولگانین شرقینده) ؛
تقریبا ۴۵ مختلف قوم آتیلانین امرینده یاشایمیردیلار .

روم امپراطورلوغوندا مختلف اقوامین مهاجرت لری و او ائنا -
داکی باسقین و یغمالاری نتیجه سینده کندلی خلق آراسیندا عصیانلار
چیخدیغی اوچون روم دولتی هونلاردان یاردیم ایسته دی . هونلار ایشه
مداخله ائدیبعصیانلاری یاتیشدیردیلار . اوجمله دن بورگوندلار باش -
لاریندا پادشاهلاری کوندیکار اولماق اوزره بلژیکه هجوم ائتدیک لری
زامان هونلارلا قارشیلادیلار . بوسا واشدا اوکتار هون اوردوسونون
باشیندا ایدی . ساواش نتیجه سینده بورگوند پادشاهی ۲۵ مین عسکريله
اولدو و بوسا واش آلمانلارین ملی افسانه سی نیبه لونگن (NIEBELUNGEN)
داستانینا موضوع اولدو .

۴۴۱ ده آتیلای بیزانسلارین کونستانتیا معاهده سینه رعایه ست
اؤتمه دیک لری اوچون تراکیایا طرف ایلک سفرینی باشلادی لکن روم
دولتی نین وساطتيله بو سفری دوردوردو . بیزانس تاریخیسی
پریسکوسون یازدیغینا گؤره ساواش تانریسی آرشین ایتیمیش اولان
قیلینجی بیر هون چوبانی طرفندن تاپیلیب و آتیلایا وئریلمیشدی .
اونون اوچون هئچ بیر قوت آتیلانین قارشیسیندا دایانا بیلمزدی بو
مؤلفین یازدیغینا گؤره بو زامان بوتون ژرمن لرده آتیلایا تابع
اولوب شمال دنیزی و مانش ساحینه قده ر بوتون یئرلر هوناکمیته
گیرمیشدی .

۴۴۷ ده بیزانس امپراطوری هون دان قاچانلاری و وئرگیلرینی
وئرمه دیگی اوچون آتیلایا کینجی سفرینه باشلادی و آز مدته بیزا -
نس پایتختی نی محاصره ائتدی . ائله بوزاماندا بیزانس امپراطوری
طرفیندن کشیش آناطولیوس آتیلایا باریش پیغامینی آپاریب باریش
قورماغا موفق اولدو . (آناطولیوس باریشی) . بو معاهده یه گؤره
وئرگی اوج برابره چیخیب دانوب چایی نین گونئیینده کی بیزانس
تورپاقلاری نین مهم بیر قسمی هونلارا وئریلدی و آیریجا آلتی مین
لیبره (پوند) قیزیل ، ساواش خسارتی وئریله جکدی . بیزانس امپرا -
طوری تئودوزیوس اوچون وئریله جک ایللیک وئرگی (۲۱۰۰۰ لیبره
قیزیل) ممکن دگیلدی . اونا گؤره آتیلانی آرادان آپارماق اوچون

بیر ترور نقشه‌سی قوردو و بیگیلانی بو ایشه مامور ائده‌رک تاریخی پریکوسون دا خل اولدوغو بیر هیئتله آتیلانین یانینا گؤندردی. آتیلا هیئتله بیرلیگده گلن ائده‌کون (EDEKON) وسیله سیلع توطئه‌دن خبردار اولدووقوردوغو آجیق محکمه‌ده بیگیلانی اعترافا مجبور ائتدی.

آتیلا گلن نماینده‌لرین هئح بیرینی جزالاندیرما ییب بیزانئس امپراطورنا حقارت آمیز بیر مکتوب یازدی. مکتوب دا بئله یازمیشدی: تئودوزیوس، آتیلا کیمی اصیل بیر آتانیین اوغلودور. آتیلا آتاسی مونجوق دان آلدیغی اصالتی محافظه ائتمیش، لکن تئودوزیوس آتیلانین خراجگزاری اولماقلا قول وضعیتینه دوشموشدور. تئودوزیوس قوللوق شرفینی ده قورویا بیلمه میشدیر. چونکی آقاسی اولان آتیلانین حانینا قیماق ایسته میشدیر. امپراطور عذرا ایسته‌مک اوچون فوراً یئنی بیر هیئت گؤنده‌ردی. بو هیئت مجارستانین مرکزینده آتیلانین پایتختینه گدیلر و آتیلانی گؤزله‌دیک لریندن داها ساکت گؤردولر چونکی بوزاماندا اونون سیاستی دگیشمیش و روما هجومون وقتی گلیمیشدی.

۴۲۵ ده روم امپراطورونون باحیسی هونوریا، آتیلایا نشانلی-لیق اوزوگونو گؤنده‌رمیشدی. آتیلا بو تکلیفین قبولیله ائولنمک جهیزه‌سی اولارق امپراطورلوقون یاریسینی ویاخود اؤلکه‌نین اداره سینده شرکت و قاریشماق حقینی ایسته‌دی. روم امپراطورو والنتینیا-نوس و باش قوماندانی ائتیوس (AETIUS) بو تکلیفی رد ائتدیک لری اوچون آتیلا ایک یوز مین کیشی لیک اوردوسو ایله روم دولتی نین متفق و حامی سی اولان گالیایا یوروش ائله‌دی. آتیلا اوردوسو-نون یاریسینی هونلار و قالان یاریسی نی تابع اولان قوملر تشکیل وئرمیشدی. آتیلانین اوردوسو رن نهرینی گئچیب گالیایا گوردی لرو پاریس یاخینیندا کی اورلشان شهرینه گدیلر. بوزامان ۲۰۰ مین نفر لیک روم اوردوسو دا ائتیوس قومانداسیندا آتیلا اوردوسونون قارشی سینا خییب ساواشا شالادیلار. ۲۴ ساعت حکن بو ساواشدا هر ابکی طرف آغیر تلفات (۱۶۵ مین) وئردیلر و صونرا دالی جکبلی لر.

اثرطه‌سی ابل (۴۵۲) آتیلا یوزمین آتلی ایله روما طرف هموم ائتدی و اوگونلر رومون پایتختی اولان راونایا شهرینی تهدید ائتدی. روم امپراطورو و سنا وحشته دوشدولر و هر نه باها سینا اولورسا

اولسون باریش ایستهدی لر، بونون اوچون مشهور پاپ لئو I ریاستی - ینده بیر هیئت گونده ردی لر، بو هیئت مینسیو نهری نین پو نه- ینه توكولدوگو اوو ادا، اوردوگاهین قورموش اولان آتلا طرفندن قبول ائدیلب رومون تسلیم اولماغا حاضر اولدوغونو آتلیا بیلدیریب و اوندان رومو حمایتی آلتینا آلمانا غینی ایستهدی. آتلا هیستین تکلیفینی قبول ائدیبا اوردوسو ایله گئری حکبلدی و اوندان سونرا ساسای لره هجوم ائتمگی دوشونه رک دونبا امپراطوری اولماق ایسته ییردی. تام بو صیرادا بیرگئحه (احتمالاً زفاف گئحه سی) بورون و آغز- یندان قان آجیلاراق ائلدو (۴۵۳)

آتلا باره سینده جوخلی کتابلار یازلمیشدیر. اوروپانین اورتا چاغداکی متعصب مسیحی مؤلف لری اونو خشونت و آدام ائلدورمک تمثالی تانیتمیشلار. صون یاریم عصرده کی طرفسیز تاریخ آراشدیرما- لاری بو ادعالارین مبالغه اولوب خوخونون یالان اولدوغونو اثبات ائتمیشدیر.

آتیلانین ائلمومندن سونرا، خاتونو آریق - قان دان اولان اوچ اوغلو، ایله ک، دنگیزیک (دنیز) و ایرنه ک آتالاری نین یئرینی توتا بیلمه دی لر.

ایله ک اطریشده یاغی اولان ژرمن لرله ساواشدا ائلدو. دنیز امپراطورلوغون وحدتی اوچون مبارزه ائده رکن بیر بیزانسیلی طرفندن ائلدورولدو. ایرنه ک ده اوردوسو ایله قارا دنیزین غربی ساحلرینه گئری جکیلدی.

بوندان سونرا هونلار غربی و شرقی اولاراق ایکی دسته یه آیریلدیلار آزوف دنیزین شمال غربینده یا شایان کوتر یغورلار و داه شرقده، دون نهری نین قارادنیزه تئکولن ناحیه ده اوتوران اوتریغورلار. بونلار بیزانسیلا- رین تحریکی ایله بیر- بیرلریله مبارزه وساواشماغا باشلادیلار و نهایت آلتینچی عصرین ایکینجی یاریسیندا آوارلارین هجومو قارشیسیندا مغلوب اولوب اونلارا تابع اولدولار. بوندان سونرا گونئی- روسیه بوز- قیرلارینا آوارلار حاکم اولدولار.

ایرنه ک اوروپا دا دولت قوران مجارلار و بلغارلارین تشکیلونده نئوک رول اوینامیشدیر.

آتیلانین ساراییندا تورک، گوت و لاتین دیللی دانیشیلیردی چونکی هر اوچ قوملرون نئوک رته لی مامورلار وارایدی.

۳ - اورتا شرق هونلاری ویا آق هونلار

(افتالیت لر ویا هیا طله)

اورتا شرق هونلاری ویا افتالیت لر هونلار و آوار (اؤآر) لار
رین سر آرایا گلمه لریدن وجوده گلیمیشدیر. سونلار ۳۵۰ ایلننده
جوان - جوانلاردان آبرلاراق آولا قازاقستانین کونئیینه گلب صونرا
افغانستان و ایرانین شرقینه هجوم ائتدی لر.
آق هونلار ۳۵۰ میلادی ایلننده غرب هونلارین اوروپایا کؤچ
اؤتمک لرینه باعث اولدولار.

افتالیت لر (هیا طله) سفدلارین یئرلرینی آلانان صونرا ایرانی
باسقی آلتینا آلدیلار لکن ایکینچی شاهپور اونلارلا باریش معاهده سی
باغلاماغا موفق اولدو و سو باریش اوج نسل ادامه تاپدی.
سهرام گور زمانیندا افتالیت لر حیون نهرین گشهرک ابرانا
هجوم ائتدیلر (۴۲۷) لکن سهرام گور اونلارین قاباغینی آلماغا موفق
اولدو.

ایکینچی بزدگردین سون زمانلاریندا افتالیت لر ایرانین اییم
ایشلرینه قارشماغا باشلادیلار و گون خان ابران ولیعهدی فیروزدان
حمایت ائدی اونیو پادشاه اؤتمکه موفق اولدو (۴۵۹)
۴۸۴ ده افتالیت ویا افتالانوس خانلاری همان ساسانی پادشاهی
فیروزو مغلوب ائدی و اولدوردو. افتالیت آدی آق هونلارا سو
خاقانین آدی مناسیتله وئرلمیش و دولت لری نین انقراضینا قده ر
(۵۵۷) دوام اؤتمیشدیر.

سو ساواشدا ساسانی لر افتالیت لره یئنلب و خراج وئرمگه
مجبور اولدولار. سو ائناده ابراندا مزدک ظهور ائدی قارشیقلیق
و اغتشاشلارا سبب اولموشدو. ابران پادشاهی قباد مزدک دینی نی
قبول ائتدیگی اوچون پادشاهلیقدان معزول ائدیلب افتالیت لره
صبغندی (۴۹۶).

هون حکمداری قبادی ۳۰ مین نفرلیک بیر اوردو ابله ابرانا
گونه ریب و تخت و تاحینی گئری آلدی و شاه دا مختلف تدبیرلرله
مزدکچی لیگی ییغیب طرفدارلارینی اولدورتدی (۴۹۹).

افتالیت لر شرقی ترکستان و هندیین شمالینی ده آلمیشدیلار. لکن
انوشیروان غربی گوک تورک خاقانی ایستمی خان لا بیرلیکده افتالیت
لری مغلوب ائدیب آرا لاریندا بؤلوشدولر (۵۵۷ م) .

افتالیت لرین مرکزی کابل ایدی و هندوستاندا ۷ - نھی عصرین
اورتاسینا قدهر موجودیت لرینی حفظ ائتدی لر .

۲ - تابقاچ لار

تابقاچلار دوردونحو عصرین اورتالاریندان چینین شمالینده
(شانسو نین قوزغینی) مستقل بیر دولت قوروب بو عصرین صونلاریندا
داخلی مغولستان و شرقی ترکستاننی آلیپ چیننی ده تصرف ائتدی لر .
تابقاچلار هونلارین اولادلاری اولوب و یوز ایله قدهر ده اؤز عرف
و عادت لرینی ساغلا یا بیلدیلر .

تابقاچلارین بویوک امپراطوری تای وو مغول جوان - جوانلاری
مغلوب ائتدند صونرا ایچ مغولستاننی (۴۲۶) وایچ آسیا ، کاشغر ، تورغان
و اوتوزا قدهر شهرلری آلیپ قانصوداکی هون دولتی نی اورتادان
قالدیردی (۴۳۹) و بودا مذهبی نین یاییلماغینا مانع اولدو . اوندان
صونرا تابقاچلار تدریحا بودا مذهبی نی قبول ائدیپ و چین لی لشدیلر .
و ۵۳۴ ده شرقی و غربی اولماق اوزره ایکی قسمة آیریلدیلار و صونرا
آز مدتده یئرلرینی چین لی لره وئردیلر . (۵۵۷ - ۵۵۰) . تابقاچ سوزو
چین معناسینا دا گلمیشدیر . اسکی بیر تورک ائلی نین آدی اولان تا -
بقاچ محترم و اولو (یوکسک) معناسینی افاده ائتمیشدیر . چین لی لر
تابقاچلارا توبا یا توبا دئمیشلر .

۳ - گوک تورک لر

تاریخده ایلک دفعه تورک آدیله دولت قوران تورک ائللری
گوک تورک لردیر . گوک تورک ائللری مستقل دولت قورماقدان قاباق
جوان - جوانلارا باغلی ایدی لر - ۵۵۲ میلادی ده گوک تورک لرین آشنا
عائله سیندن اولان باش بوغو بومن ، جوان - جوانلاری یئنه رهک استقلال -
لینی اعلان ائتدی و گوک تورک خاقانلیغینی قوردو . گوک تورک گویسه
منسوب ، الهی تورک دئمکدیر و خاقانلیق قوردوقدان صونرا بوتون
تورکی دانیشان ائللری اؤز بایراغی آلتینا آلیپ ، تورک آدی بو
ائللرین هامیسینا دئیلدی . خالبوکی داها قاباقدان یالنیز آشنا -
ئله سی نین اطرافینداکی توپلولوغا تورک دئییلردی . گوک تورک لر
خاقانلیق قورماق دان قاباق یعنی ۶ - نھی عصرین ایلک یاریسیندا
آلتای داغی شرقنده و مجاور یئرلرده (یارکند ، کاشغر ، کوچه وغیره)
یاشاییردیلار و دمیرجیلیک له مشغول اولوب جوان - جوانلارا سلاح

قاییراردیلار. بومن خانین آتاسی شاد عنوانیله گوک تورک لریسن باشیندا ایدی. بومن خاقان اولاندان صونرا هونلارین دا قدیم دولت مرکزی اولان اموتوکنی پایتخت سئجیدی و تورک اوصولونا گؤره دولتی ایکی حنا (شرق - غرب) بۆلدو، غرب جناحی نین باشینا کیجیک قارداشی ایستمی خانسی سئحیب وهمان ایل وفات ائتدی.

ایستمی خان استقلال مبارزه سینده ده بومن له بیرلیکده چار - پیشمیشدی ، غرسی گوک تورک دولتی رئیس (پابغو) سئجیلندن صونرا غرب ده فتوحاتا مشغول اولدو.

شرق گوک تورک خاقانلیغی نا بومنین اوعلو کولو (Kolo) سئجیلدی لکن تئز اؤلدوگو اوجون قارداشی مؤخان خاقان اولدو (۵۵۳) مؤخان زامانیندا دولت جوخ قدرت تاپدی. شرق ده ختن لروغو - زئی ده قیرقیزلار مرکزی دولته تابع اولدولار. جین ساقی آلتینا آلتیندی . موخانین قیزی آشینا جین امپراطورو ووقی ایله ائولندی (۵۶۸) .

بو زاماندا ایستمی خان انوشیروانلا بیرله شهرک افتالیت لری آرادان آپاردیلار و اولنارین حاکمیت منطقه سینی اؤز آرالاریندا بۆلۆشدولر . جیخونون قوزئی قسمی تورک لره وئریلدی، گینه ایپک یولو تورک لرین الینه دوشدو . ایستمی خانین قیزی انوشیروانلا ائولنهرک ایران ملکه سی اولدو .

۵۷۲ ده موخان اؤلدو و قارداشی تاپو خاقان اولدو (- ۵۷۲ ۵۸۱) . سو زامانلار چینین شمالی، تورک لره تابع ایدی و خاقان جین امپراطورلارینا اوغلو م خطاب ائدیردی . تاپو، تسی (TSj) شاهزاده سیله ائولندی و سودا مذهبندن حمایت ائتدی . بومسئله تورک لر آراسیندا اختلاف و تورک عرف و عادت لری نین سست لشمه سینه سبب اولدو . امپراطورلوق ضعیف له ییب حؤکمگه باشلادی .

سبزانس تاریخی لرین یازدیغینا گؤره مؤخان زامانیندا گوک تورک امپراطورلوغو منچوری دن قارا دنیزه قده ر گئنیشله میشدی . ایستمی خان اؤلندن صونرا اوغلو تاردو غرب قسمی نین یابغو - سو اولدو و سو زامان ایکی گوک تورک دولت حنا حلاریندا اختلاف و آیریلیق آرتدی .

تاپو اؤلندن صونرا بومن ین نوه سی ایشپارا شرق خاقانی اولدو . لکن تاردو اونون حاکمیتینی تانیما دی و بوتاریخدن صونرا ایکی جناح مستقل اولدولار (۵۸۲)

شرقی گوک تورک خاقانلیغی

ایشبارا بدبین اولدوغو اوچون اطرافینده کی لری اؤزونلاردن اوزاقلادیردی و او قدهر ضعیف اولدو کی، چین دن گوک ایسته یییب چین حمایه سی آلتینا گیردی . چین دولتی بو مسئله دن فایدا لانیب تورک لردن چین پالتاری گشیمه لرینی و چین دیلینده دانیشما خلارینی و چین عرف و عادتلرین قبولونو ایسته دی . تورک خاقانی چین امپرا - طورونا یازدیغی مکتوبدا بئله دئییر: سیزه باغلی قالاجاییق ، قراج و شره جییک و قیمتلی آتلار هدیه ائده حییک اما دیلیمیزی دگیش - دیره بیلیمه ریک . دالقالانان ساچلاریمیزی سیزینکی کیمی کسه بیلیمه ریک منیم ائلیم چین لی پالتاری گشینمز و چین عادتلرینی قبول ائتمزله ، ممکن دگیل ، چونکی ملت بو خصوصدا چوخ حساس دیر و دؤیولن تک بیر اؤره ک کیمی دیر . امپراطور سوئی (*Sui*) دونیانین حقیقی حاکمی دیر گوک ده ایکی گونش اولما دیغینا گؤره یئرده ده ایکی پادشاه اولما بیلیمز .

خاقانین چینه تسلیم اولماغی قارشیسیندا شورش لر و قاریشیق - لار چوخالدی . بو زامان دا ایشبارا اولدو (۵۸۷) و جانشین لری چؤلؤ تولان دا وضعیتنی اصلاح ائده بیلیمه دیلر . چونکی چین سفیری و تورک خاقانلارین چین لی آروادلاری داخلده تحریکات و توطئه ائدیردی لر بالاخره ۶۳۰ ده چین لی لر طرفیندن مغلوب ائدیلیب و چین امپراطوری اؤزونو رسماً گوک تورک لرین خاقانی اعلام ائتدی .

چین دولتی تورک لری داها تئز چین لی لشدیرمک اوچون اونلاری اؤردؤس دا چین سدی بویوندا یئرلشدیرمگه چالیشدی . لکن گوک تورک لر مقاومت گؤسته ریب شورشلره و استقلال مجادلهرینه ادامه وئردیلر . تا اینکی ۶۸۰ ده یئنی دن استقلاللارینی اله کتیردیلر . اللی ایمل چکن بو فترت دؤورونده اولان شورشلرین ان مهمی کؤرشاد شورشی دیر . کؤرشاد گوک تورک شهزاده سی اولوب چین درباریندا محافظ آلایندا (هنگینده) وظیفه گؤروردو . وطنی نین چین لر طرفیندن اشغالیندان صونرا ۳۹ دوست و همکاریله بیر گیزلی جمعیت قوروب قرار وئریلر - امپراطورو یالنینز شهرده گزدیکی زامان اولدورسونلر . اوگون طوفان

اولدوغو اوچون امپراطور شهرده گزمکدن وارگچير . لکن کورشاد يولداشلاريله بيرليکده دربارا هجوم ائديب ، امپراطورو اولدورروب شهره حاکم اولماق ايسته ييرلر . بو ساواشدا بير چوخ محافظ عسکر و افسرلری اولدورورلر . لکن گلن کؤمک اوردوسونون قارشيسيندا دايانا بيلمه ييب چارپيشمادا اولورلر (۶۳۹)

غربي گؤک تورک خاقانليغي

۵۸۲ ده تاردؤ غربی قسمتین استقلالینی بیلدیریب شرقی قسمتی ده اوزونه تابع ائتمک ايسته دی . چین دولتی شرقی قسمتدن حمايت ائله دیگی اوجون تاردو چینه هجوم ائندی . چین لی لر اونون قوشو-نون گئچدیگی يوللارین صولارینا زهر قاتیپ تاردو عسکرلرینی زهرله-يیب ، اولدوردولر . اونون اوجون تاردو دالی اگله شدی (۶۰۰) . تاردو شرقی گؤک تورک منطقه سینده ده قاباغا گئتدی و بیرمدت امپراطور - لونون تقریبا تامینی اله آلیب بیلگه خان لقبینی آلدی (بیلگه حکیم دشمکدير) . تاردؤ چوخ سرت و قابا اولدوغو اوجون ائل آرا - سیندا شورشلره سبب اولدووبلاخره مغوللارلا ساواشدا ایتیب گئتدی ، ۶۰۳ .

تاردودان صونرا شورشلر آرتدی ۶۱۸ ده تاردونون نوه سی تونگ یابغو خاقان اولوب بیر مدت وضعيته حاکم اولدو . لکن بیرمدت صونرا نوشی پی و قارلوق ائللری شورش ائله دیلر . بوشورشلرده شرقی گؤک تورک خاقانی کی یه لی نین الی واردی . تونگ یابغو ، خاقانلیغین غربی قانا - دی تؤولار ائلیکی (کیچیک خاقان ویا یابغو) اولان عمی سی باقاتورلا مجادله ده اولدورولدو (۶۲۹) . اوندان صونرا غربی خاقانلیق تجزیه اولدو و چین حمایتینی قبول ائتدی و بالاخره ۶۵۸ ده چین طرفیندن منقرض اولدو .

ایکینجی گؤک تورک

خاقانليغي

۶۸۰ دا آشنا عايله سیندن گؤک تورک باشوغو قوتلوق استقلال اوجون گیزلی بیر جمعیت قوروب آز مدت ده بیشمین نفر اطرافینا ییغا بلدی . بونلارین آراسیندا بؤبؤک سیاست آدامی تونیوقوق دا واردی . قوتلوق حینسن شمالیندا یؤن حؤ ایالتینه هجوم ائدیپ حوخلو غنائم اله گئتردی . صونرا تورک لرین مقدس مرکزی اولان اؤتوکنه هجوم ائتدی . بو زامان دا بو بولگه نین اوغوزلاری ، ختن لروچین لی

لرله بیرله شیب گوک تورک لرله قارشی گلدیلر. لکن مغلوب اولدولار (۶۸۲). و قوتلوق اؤتوکنی آلیب خاقان اعلام ائدیلدی و ایلته ریش (ائل و دولتی ییغان) عنوانینی آلدی. بو زاماندا قوتلوغون قارداشی قاپقان شاد (نایب السلطنه) و تونیوق دا باش وزیر و مجلس رئیسی (آیغوجو) اولدو و اوردو و سیاست اونون عهدده سینه بوراخیلدی صونرا آذوقه، پالتار و آتاله گتیرمک اوچون چینه هجوم ائتدی لر و پکن ایله قانصو آراسینداکی شهرلری آلدیلار و چین اوردو سونو مغلوب ائدیپ، داغیتدیلار. ایلته ریش دفعه لر ختن لر و اوغوزلارلا ساواشدی و اونلاری اوزونه مطیع ائتدی و ۶۹۲ ده اؤتوکن ده گوک تورک بایرا - غی آلتیندا اولدو. ایلته ریشین ایکی اوغلو بیلگه ۸ یاشیندا و کؤل تکین ۷ یاشیندا دیدیلار. اونون اوچون قارداشی قاپقان (۳۷ یا - شیندا) خاقان اولدو. تونیوق دا باش وزیر قالدی .

قاپقان گوک تورک خاقانلاری نین ان بؤیوک لریندنیر. اونون سیاستی اوج اساسا دایانیردی؛

۱ - چین باسقی آلتیندا توتولمالی دیر تاکی تورک دولتی راحت اولوب آذوقه ده تامین اولسون .

۲ - چین ده پراکنده شکیلده یاشایان تورک لر آنا یوردو اؤ- توکنه، قاییتمالی دیرلار .

۳ - آسیادا نه قدهر تورک وارسا تورک خاقانی نین بایراغسی آلتینا ییغیلمالی دیرلار. فکر و آرزولارینی تحقق ائتدیرمک اوچون اولایینه هجوم ائتدی (۶۹۳) و لینگ چور اؤردؤس ایاالت لرینی آلدی، صونرا چین امپراطوریچه سی وویا یاردیم ائتمک اوچون ختن لرله هجوم ائدیپ اونلاری مغلوب ائتدی و چین ملکه سیندن آذوقه، دمیر، زراعت واسطه لری گؤندریپ تورک لری اؤز یوردلارینا قایتارماغینی ایسته دی. قاپقان صونرا ییغنی سئی چایی اطرافینداکی قیرقیزلارلا هجوم ائدیپ اونلاری تسلیم ائتدیردی.

گوک تورک اوردو سونون غرب جناحی تونیوقون باش قوماندان (سرفرمانده) و قاپقانین اوغلو اینسل و بیلگه نین اشتراکیله آلتای داغلاریندان گنجیب، جونگاریا یا کیردییلر و بؤلجؤ (BOLCU) دا اون اوغلاری تسلیمه مجبور ائدیپ، تالاس، چو تورک لرینی ده گوک تورک لرله تابع ائتدیلر. بوزامان خاقانلیغین غرب حدودو فرغانه یه جندی. قاپقانین اوچونجو آرزو سؤز تحق ائتدیرمک اوچون ماوراءالنهری ده

آلماق لازم ایدی. بو زامان ماوراءالنهرده محلی حکومت لر ۶۷۵ دن بری مسلمانلارین هجوملاری قارشیسیندا مقاومت گؤسته ردیلر. تورک اوردوسونون غرب جناحی سیحوندان (YINÇU ÖGÜZ یا اینچی چایی) گئچیب جنوبا ساری ایره لی گئتدیلر و سفدلاری تسلیم ائتدیریب دمییر- قاپی یا قده ر قاباغا گئتدیلر و چوخلو غنائم اله گتیردیلر. دمییر قاپی اسلام دین قاباق داخی ایران لا تورانین سرحدی ایدی. قاپقان تدریجا چوخ سرت و بدخلق اولوب وایچ شورشلره سبب اولموشدو. مثلا تورگیش لری (۷۱۱) و قارلوقلارین شورشلی داغلی ساواشلارا و چوخلو آدامین اولومونه سبب اولدو (۷۱۳) بیرایل صونرا اوغوزلار شورش ائتدیلر و خاقانلا محاربه ده مغلوب اولوب بیر قسیمی چینه سیغیندیلار. خاقان اومتوکنه دمنرکن اوغوزلار طرفیندن اولدورولدو (۷۱۶). اوغوزلار خاقانلیغین اساس قسیمی تشکیل وئریب اولارین شورشلی خاقانلی- غین ضعفینه سبب اولموشدو. بو مسئله اورخون داش یازیلاریندا دا نقل ائدیلمیشدیر.

قاپقان دان صونرا اوغلو اینل بیرایلدن آرتیق دایانا بیلیمه- دی و ایکی عمو اوغلو سو بیلگه و کؤل تکیین طرفیندن اولدورولدو و یئرینه بیلگه خاقان اولدو (۳۴ - ۷۱۶).

کول تکیین ده اوردو قوماندانی و تونیوقوق دا باشوزیر اولدو. بو صیرادا چین ختن لر و باس میلارا تورک لره هجوم ائتتمک اوچون یاردیم ائتدی. نتیجه ده تونیوقوق چینه هجوم ائتتمگه مجبور اولدو. چین لی لر و باس میل لر مغلوب اولدولار و بئش بالیق تورک لری- الینه گئچدی و گوک تورک دولتی، اسکی قدرت و عظمتی نی اله گتیردی. بوباشاریلار بو اوج تورک رهبری بیلگه خان، کول تکیین و تونیوقوقون همکارلیغیله اله گلیمیشدی. تونیوقوق ۷۲۶ دا وفات ائتدی. او بئویوک قوماندان و گله جگی گؤره ن سیاست آدامی ایدی. اوردو و عدلیه نی اومنظم ائتدی. غرب محقلری اونو گوک تورک لر- ین بیسمارکی تانیمیشلار. اونون ائگودلری همیشه بیلگه خاقان طرفیندن ائشیدیلر و عمل اولوردو. مثلا بیلگه خاقان چین لی لر ی تقلید ائدیپ بئویوک شهرلری اطرافینا دیوار چکمک ایسته دیگی زامان او مانع اولدو. وئدی کی: بیز بوزقیر ملتی اولوب موفقیت- یمیز ده بوندا اولموشدور. قوتلی اولدو فوموز زامان هجوم

اځده ريك ، ضعيف اولدو غوموزدا دا بوژقيردا دالي چكيله ريك . چين لي لر بيزيم يوز برابر يمیزديلر، اگر بيز شهرده محصور قالار ساق اونلار بيزي آرادان آپارا بيلر. صونرا خاقان بودا و تاشو مذهب لريني تورک لر آراسيندا يايماق ايسته ديگينده تونيوقوق بوراخما دي و دئدی کي، بو مذهب لر انساني حساس قيلار و حکومت ائتمک قدرتيني انساندان آلار .

تونيوقوق اولندن صونرا اونون خاطره سینه قبری اوستونده بير يازيلي داش ڪتیه، قويولدو. بو ڪتیه تونيوقوقون اوزو طرفيندن يازيليب و تورک ديل و ادبياتي نين چوخ مهم يادگاري دير . تونيوقوق عيني زاماندا ايلک تورک يازيچيسي دير .

۷۳۱ ده کول تڪين وفات ائتدی و قارداشي بيلگه خاقان طرفيندن اونون آدينا بير يازيلي داش (آبده) برپا ائيدلدي. بو ڪتیه يولليغ تڪين طرفيندن و بيلگه خاقانين ديليندن يازيلميشدير. ڪتیه ده بيلگه خاقان بئله دئير:

اوج اوغوزلار پايخته هجوم ائتديک لري زامان کول تڪين اولما - سايدي، هاميميز آرادان گئتميشديک .

۷۳۴ ده بيلگه خاقان اولدو. او ملتينه بئويوک سئوگي و اينامي واردی. اوغلو طرفيندن اونون خاطره سینه يازديريلان مزار داشينا اوز ديليندن بئله دئيلير: اي تورک ملتي ، اوستده گوک بيخيلماز آلتدا يئر دليمنزسه، دولتيني، توره ني (قانون) کيم پوزا بيلر . بيلگه خاقانين اولومونه چين امپراطورو داخي ماتم توتدو و امپراطورون ايستگينه گوره مزار داشي نين بير طرفينه چينجه يازي علاوه ائيدلدي . بيلگه خاقانين اولوموندن صونرا خاقانليق داچوکمه علامت لري ظاهر اولدو. اولا خاندان اعضاسي آراسيندا اختلاف چيخدي صونرا باسميل لار، قارلوقلار و اويغورلارلا بيرلشه رک عصيان ائتدي لر و گوک تورک دولتيني بيخيب بيرچوخ کشمکش دن صونرا اويغوراييلته - بئري (باشبوغ) قوتلوق کولو خاقان اعلام ائتديلر (۷۴۵) بوتاريخن صونرا اويغور دولتي ائتوکن ده قورولدو .

۴ - اویغورلار

اویغورلار اسکی تورک ائللری نین ان مدنی لری ماییلرلار . چین قایناقلاری نین یازدیغینا گوره اونلار آسیا هونلاری نین اولادلاری - دیر . بیر اویغور افسانه سینه گوره بویوک آتالاری هون امپراطورو نون قیزیله بیر قوردون ائولنمه سیندن دوغولموشدور .

اویغورلار بئشینجی عصرین اورتاسیندان سئلنگا چایی اطرافیندا بیر بیگ لیک شکلینده یاشاییب بیگ لرینه اثرکین دئیهرمیشلر . گوک تورک زامانیندا داخی اونلارا تابع اولوب بیگ لیک لری دوام ائتمیش و صونرادان داها گوجلر اولوب بیگ لرینه ایلته بر دئمیشلر .

اویغور کلمه سی ، متفق ، اقربا و بیرده شاهین سرعتیله دولانان و هجوم ائدن معناسینی افاده ائدهر .

اویغورلار گوک تورک لرین یئرینه خاقانلیغی الیرینه آلاندا دوققوز اوروق یا اوروغ (عائله مجموعه سی) دان تشکیل تاپمیشدیلا . خاقانین اوروغو یا غلاقیر آدلانیردی . بو دوققوز اوروغا دوققوز اوغور بوی (قبیله) قاتیلیب بیرلیکده اون اویغور ائلینی تشکیل وئردی لر . صونرا قارلیق و باسمل بویلاری دا اونلارا ملحق اولدی و خاقا - نلیق ۱۱ والی طرفیندن اداره ائدیلمیشدی .

اویغورلارین ایلک خاقانی قوتلوق بیلگه گول اورغون چایی کناریندا اوردوبالیق شهرینی تیکدیردی و ۷۴۷ ده وفات ائتدی . اوندان صونرا اوغلو موین چور خاقان اولدو . اورغون - سئلنگا نهرلری آراسیندا ، شینه اوغو دریاچه سی نین یاغینیندا تاپیلان شینه اوغو کتیبه سینده بئله یازلمیشدیر :

خاقان موین چور مختلف تورک ، تاتار و باسمل ائللرینی اموزنه تابع ائدیپ اوغلانلارینی اونلارا شادویا بغو تعیین ائتدی .

۷۵۱ ده تالاس دا عربلرله چین لی لر ساواشیندا قارلوقلار دا مسلمانلارا کؤمک ائتدی لر و نتیجه ده چین لی لر مغلوب اولوب اورتا آسیا دان چیغدیلا و تاریخ حوزده سی اویغورلارین الینه دوشدو .

۷۵۹ دا موین چورون اوغلو بوگو (عقل و فراست صاحبی) خاقان اولدو . بو زمان چینین وضعی یاغشی دگیلیدی ، تبت لی لرچینه هجوم

اڭتميشدىلەر. ائەلە بو ائىئادە تورک لىر جىنە ياردىم ائىدىب اونسىلارى قورتاردىلار. تورک خاقانى اوردونون باشىندا لۇيانگ اڭتمىشىدى . قايدىداند ائىزىلە دۇرد مانى مذهبى راھىنى گتىردى و ائىتوکىن دە مانى مذهبىنى رىسمى مذهب اعلان ائتدى . بو مذهب تورک لىرىن ساوا- شچىلىق روحيەسى نى ضعیفلتدى (۷۶۳م).

۸۲۱ دە كۇچلۇك بىلگە خاقان اولدو. قارابالقاسون كىتەبەسىنى او برىپا اڭتمىشىدىر. اىلك ايللىردە باشارىلى اولان خاقان سونىرادان شورشلىرلە قارشىلاشيب و ائىلدورولدىو. بىرىنچە ايل كىشكشەن سونىرايىنى سىى منطقه سىندە ۲۰ ايلدن بويانا قوتلى بىر دوروما گلىمىشداولان قىرقىزلار ۸۴۰ دا اويغورلارىن پايتختى اوردوبالىغا ھجوم ائىدىب، اورانى آلدىلار و خاقان ھۇسانى و خلقى ائىلدوردولر. بو ائىئادە اويغورلار دستە- دستە قارلوقلار ائىلكەسىنە ، چىن سرحدىنە و اىچ آسپايا مھاجرت ائتدىلر.

قانصو اويغور دولتى

اويغور خاقانلىغى بىيخىلاندان سونرا بىرقىسمى چىن دە قانصو اىالتىنە گىدىب ۱۵۰ ايلدن برى اورادان ياشايان بوى داشلارايىلە برابر بىرىمدت چىنە تابع اولدوقدان سونرا ۹۰۵ دە مستقل دولت تشكىل وئردىلر. قانصو اويغورلارى ۹۴۰ دا قىطانلارا (مغوللارا) تابع اولدولار. قىطانلار ۹۰۷ دن چىنىن شمال قىسمىنە ھاكم اولوب لياڭسو سىلسەسىنى تشكىل وئرمىشىدىلر (۱۲۱۱ - ۹۰۷) . بالاخرە اويغورلار ۱۰۲۸ دە تانقوتلارا تابع اولوب ۱۲۲۶ دا مغوللارىن (چىگىزخان) تابىغىتىنە گىردىلر. بو اويغورلارا ھاى اويغور دىلىلر .

شرقى توركىستان (تورفان) اويغورلارى

اىچ آسپا ويا شرقى توركىستانا گىشن اويغورلار اورادا بىر دولت تشكىل وئرىپ ائىلدورولن خاقانىن قارداشى اوغلو مىنگلى نى خاقان سىچدىلر. چىن دولتى تىبتلى لىرە قارشى قويماق اوچون اويغور لارىن دولتىنى تىزلىك لە تانىيىپ اونلارلا دوست اولدو (۸۵۶ م) . اويغور دولتى مانى مذهبىنى رواج وئرىپ ۹۱۱ دە دە استقلال- لارىن اعلان ائتدى لىر.

اویغور دولتی داها چوخ تجارت و صنعت له مشغول اولوردو. ۹۲۷۰ ده اونون پایتختی کوچو (تورفانین یا هینیندا) و یاییلیق مرکزی بش بالیق ایدی. حکمرانلارینا ایدوق قوت یا ایدی قوت و پایتختده ایدوق قوت شهری دئییردیله. اسلام منع لرینده اویغورلاردان دوقوز اوغوز آدیله بحث ائدیلیمیشدیر. اویغورلارین حقینده ان مهم اثر کوچو دا چین سفیری وانگین تونون یادداشتلاری دیر (۹۸۱).

شرقی ترکستاندا دا مانی، بودا و نسطوری مذهبلری یاییلیدی اولجه بودا مذهبی قاباغا دوشدو صونرا اسلام عمومی شکیلده یاییلیب اویغورلار واسطه سیله چین ده ده رواج تاپدی .

اویغورلار چنگیزخانا تابع اولماقدان (۱۲۰۹) قبااق قاراخانی لره تابع اولموشدولار . ۱۳۶۸ ده چین ده مینگ خاندانی امپراطور اولوباویغور ایدی قوتونون حکومتینه صون وئردی. اویغورلار شرقی ترکستاندا بویوک کولتور و مدنیت قوردولار. اونلارین تاثیر آسیا دا (مخصوصا قارلوق لار و قاراخانلیلار واسطه سیله) عصرلر دوام ائتمیشدیر. صونراکی فصل لریمیزده اونلارین کولتور و مدنیت اثر لریندن بحث ائده جییک .

۵ - قیرقیزلار

قیرقیزلار اسکی تورک ائل لریندن اولوب ییشی سفی بولگه (منطقه) سینده یا شایا ردیلار. قیرقیز کلمه سی قیرمیزی آدام معنا سینا دیر . ۵۶۰ میلادی ده موخان زلمانیندا گوک تورک لره تابع اولدولار. فترت دورونده (۸۰-۶۳۰) استقلال تاپدیلار. ایکینچی گوک تورک خاقانلیغی زامانیندا گینه گوک تورک لره تابع اولدولار. اویغور خاقانی موین - چور زامانیندا اویغورلارا تابع اولدولار (۷۵۸-۸۴۰ میلادی ده اویغور دولتینه قارشی عصیان ائدیپ اونلارین یفرینه کشیدیلر . ۹۲۰ ده قیطا - نلار (مغول) قیرقیزلاری اوتوکن دن ائشیکه صالیب مغولستانی اله آلدیلار و قیرقیزلاردا گینه اسکی یوردلارینا قاییتدیلار. قیرقیزلار ۱۲۰۴ ده چنگیزخانا باغلانیدیلار. لکن ۱۲۱۷ ده شورش ائله دیک لری اوچون چنگیزین کیچیک اوغلو تولوئی طرفیندن شورشلری با سدیریلیب اوزلری ده تولوئی اولوسونا داخل اولدولار. قیرقیزلار تورک کولتور تاریخینده منفی رول ایفا ائتمیشلر .

۶- تورگیشلر

تورگیشلر اؤن اوقلارین تولو قولونون بیر قسمنی تشکیل وئریب

ایلی جایی نین اطرافیندا یا شایا ریدیلار . ۷ - نجی عصرین صونلاریندا گؤک تورک خاقانی نین بیس رفتاریندان تنگه گلیب اوزا استقلالارینی اعلان ائتدیله و اوجهله نی اوزلرینه خاقان سچدیله . لکن شرق گؤک تورک خاقانی قاپقان زامانیندا تونیوقوق دان شکست یئدیله و گینه گؤک تورک لره تابع اولدولار . اوجهله دن صونرا اوغلو سؤکو خاقان اولدو و چین لی لرله اوزباشینا مناسبت قوردو ، بونون اوچون کؤل تکین و بیلگه خاقان طرفیندن مغلوب ائدیلب سؤکو اولدورولدو .

سؤکودان صونرا سؤلۇ خاقان اولدو (۷۱۷) . او عربلری ماورا - النهردن جنوبا طرف دالی اوتورماغا موفق اولوب ۷۳۸ ه قدر خاقان ایدی . بو ایله سؤلۇ خان کؤل - چور (باغا طرخان) طرفیندن اولدو - رولدو . تورگیشلر صاری و قارا تورگیشلر دئییه ایکی یه بؤلوندولر و بیر - بیرلریله مجادله یه باشلادیله . اولجه صاری تورگیشلر غالب گلدیلر لکن چین لی لر قارا تورگیشلرین طرفینی توتدولار . بومحاده لرین نتیجه سینده هرایکی طرف ضعیف له دیله . بومیرادا قوتله نمیش اولان قارلوقلار چووادى سینی اله گشیردیله (۷۶۶)

۷ - قارلوق لار

قارلوق (قاریغینی) لار آلتای داغلاری نین غربینده ، قارا ایرتیش و تارباقاتای حوالی سینده یا شاییردیله و اوچ قبیللرله دن تشکیل تاپیب گؤک تورک خاقانلیغی نا باغلی ایدیله . بیلگه خاقانین اولوموندن صونرا ، اویغور و باس میل لرله بیرلیکده عصیان ائدیله گؤک تورک دولتی نی دؤشوردولر . اویغور خاقانلیغیندا یا بغولاری اولوب اویغور خاقانینا باغلی ایدی لر .

۷۵۱ میلادی ده مسلمان عربلرله چین لی لر آراسیندا کی ساواشدا مسلمانلار کؤمک ائتدیله و چین لی لرین آغیرشکیلده مغلوب اولما - غینا سبب اولدولار . قارلوقلار بیرمدت اویغورلارلا رقابت ائدیله موین چور خاقانین قارشیسیندا تاریم ناحیه سیندن دالی اوتوردولدولار . قارلوقلار اولاجونگاریا ، صونرادا بالاساغون و تالاسدا تور - گیشلرین یئرینی توتوب قدرتی اله آلدیلار (۷۶۴) و اسکی غربی گؤک تورک لرین منطقه سینده حاکم اولدولار . قارلوقلار اوتوکن ین اوستونلو - گونو قبول ائدیله بالاساغونی پایتخت سچدیله و اوزلرینه تورکمن

تورکمن دئدی لر . ۸۴۰ میلادی ده قیرقیزلار اویغورلارین یئرینسه
گئچندن صونرا قیرقیزلارین حاکمیتی نی تانیما ییب و اوز یا یغورلارینی
قاراخان عنوانی ایله خاقان اعلان ائدی لر .

۹۱۱ - ۹۰۴ (اکثر تاریخ لر بوتاریخی ۹۴۰ یازمیشلار) ایللری
آراسیندا ساتوق بوغراخان مسلمان اولوب اسلام دینی نی اوز دولتی-
نین رسمی دینی اعلان ائدی و تورک لر بویوک کوتله لر حالیندا مسلمان
اولدولار . بوغراخان سامانی لرله مجادله ائتمگه باشلادی و اوندان
صونرا دا بومجادله دوام ائدی ببالاخره ۹۹۹ داسامانی لرین سقوطونا
سبب اولدو . سلطان محمود غزنوی نین آتاسی سبکتکین ده قارلوقلاردا
دی . قارلوقلار اسلام تاریخینده مهم رول ایفا ائتمیشلر .

کتاب حدود عالمده قارلوقلار اولکەسی نین سرحدلری حقیینده
بئله معلومات وئریلمیشدیر . شرقده تانری داغلاری ، قوزئی ده اوغوز-
لار ، جنوب دا یغمالارین بیر قسیمی و غرب ده ماوراءالنهر ، ۱۵ شهر و
قصبه آدی دا همان کتابدا ذکر ائدیلمیشدیر .

قاراخانلی دولتی اساس قارلوقلار اولماق اوزره یغمالار و او-
یغورلاردان دا تشکیل تاپمیشدی . صونرالار قدرت اوچون خاندان اعضا
سی آراسیندا اختلاف و دشمنلیک چیخیب دولتین ضعیف اولماغینا و
قارشیلاریندا دوران قاراخانی (مغول) لرین قوتلنمه سینه سبب
اولوب بالاخره قاراخانی لر طرفیندن منقرض اولدولار . بوگون بدخشان
ناحیه سینده (افغانستان لا تاحیکستان سرحدینده) اوزبک لر آراسیندا
قارلوق آدیله بیر قبیله یاشاماقدادیر .

۸- اوغوزلار (۱)

اوغوزلار تورک ائللی نین ان مهم لریندنیلر . بوگونکـ
تورک لرین اکثریتی یعنی غرب تورک لری (ایران ، ترکیه ، آذربایجان
ترکمنستان ، عراق و بالکان تورک لری) اوغوزلارین اولادلاری دیـ
اوغوزلار مسلمان اولاندان صونرا ایران و آفاطولی یه مهاجرت ائد-
یب ، سلجوقلار و عثمانلیلار کیمی بویوک اسلامی دولت لری قورموشلارو
اسلامین قوروتوب یا ییلماغینا و معارف اسلامی نین تشکیل و تکمیلینه
کؤمک و اشتراک ائتمیشلر .

(۱) اوغوزلار حقیینده وارلیغین ۱۳۶۲ و ۱۳۶۳ ایلی صایی لاریندا فارسجا
بئش مقاله یا زدیغیمیزا وچون بورا دا قیصاص و لارا ق بحث ائده چییک .

اوغوز قىبىلەلىرى ("جامع التواريخ" - كۆرە)

مەنبە	دائىمىي	ھىۋان اۋىقون (تۈتمە مەقسەت)	قىبىلە نىن ئادى نىن مەنسى	قىبىلە نىن ئادى	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۱	۱۶۱	شاھىن	مەھكەم	قاسى	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۲	۵	شاھىن	زىگىس	سايات	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۳	۰۰۰۰۰۰	شاھىن	موسى	آلغىر اولى	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۴	۸	شاھىن	قارا جادىرلى	قارا ائولى	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۵	۷	قارتال	چۇغ اۆلكەلەرە ھاكىم	يازىر	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۶	۶	قارتال	تۈپلاشماي اوجون	دۆگر	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۷	۷	قارتال	فتح و ھكىومت	دۆدورما	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۸	۷	قارتال		ھاتىرلى	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۹	+	دۆۋەتھىل (سېرىق قارتال)	جىۋىك و ھىۋان آدنى ماراڭلى	آۋشار ھا اۋشار	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۱۰	X	..	قوتلى و ھدى	مىزىق	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۱۱	۷	..	بۆيۈكلەرنى سۆزۈ كىمى مىزى	سەكىلى	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۱۲	۷۱		چۇغ، و دۆۋەتھىل ھەمكە	قارقىس	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۱۳	۷	سونقور	نەمەتلى و آساد ېشەر	ساندەر (باھىدىر)	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۱۴	۷	سونقور	غىرىتلى، ھاغى جالېشان	يېتە	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۱۵	۶	سونقور	شوقلى، مېھور	جاۋولدىر	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۱۶	۷	سونقور	ھەرباندا دىشمى گۆرسە، ساۋاشار	چېمى	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۱۷	۷	اۋج (سېرىق اۋۇ قوش)	ھەر بىر دەقەلىمى و سىجەمى كىر	سالور	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۱۸	۸	..	چۇغ ھاغى و زىگىس	اۋىمۇر	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۱۹	۸	..	ھاغى ھىۋانلار ھاغى	آلابۇنتلى	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۲۰	۷۷۷۷		ھاغى اېش و نظام قورال	اۋرەگەر	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۲۱	۷	چاغىر (طەرل، (سېرىق قىرغى)	ناغىلىق، مەردلىك	بېگدىر	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۲۲	۷	..	ھاغى ھاغىمەت و سۈمەت ائىدەر	بۆگدۆز	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۲۳	۷۷	..	دەرەھى ھاغىدان يۈككە	سۈا	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار
۲۴	↑	..	ھەر بىر دە اۋلىا مىزىدىر	مىنىق	مۆز خان اۇشاقلارى	مۆز اۇغلار

اوغوز سۆزو اوق لار (اوق + اوز) معنا سینا دیر ، اسکی تورکجهده (ز) و (اوز) جمع علامتی ایدی . اوق دا ائل دشمکدیر . اوغوزلار آلتنجی میلادی عصرده گوک تورک لرین بیر قسمنی تشکیل وئریپ و سفلئنگا و تولا^(۱) چایلاری بولگه سینده یاشاییردیلار و فترت دئورونده یعنی ۶۳۰ دان مۆنرا مستقل اولوب دوققوز اوغوز خانلیغینی تشکیل وئردیلر . و باش بوغلارینا یابغو دئییردیلر . اکینجی گوک تورک خاقانلیغی قورولدوغو زامان ایلتریشه مغلوب اولوب گینه گوک تورک دولتینین اساس قسمنی تشکیل وئریپ اولارلا بیر ائلدن حساب ائدیلمیردی لر . بومئسله اورخون یازیلی داشلاری (کتیبه) لرینده ده یازیلیمیشدیر . اسلام منبع لرینده او یغورلاردان داخی دوققوز اوغوز آدیله بحث ائدیلمیشدیر . چونکی او یغور دولتی داخی دوققوز اوغوز (غز) بویو و دوققوز او یغور اوروغوندان (طایفاسیندان) تشکیل تاپمیشدی . ابن اثیرین یازدیغینا گؤره اوغوزلار سککیزینجی میلادی عصرده (۷۸۵ - ۷۷۵) ماوراءالنهره گلیمیشلر . داها اول تالاس حوالی سینده گلیمیشلر و دوققوزونجو عصرین اکینجی ربعوندن بری سیحون چایی نین مسیرینده یئرلشمیشلر .

اسلام مؤلف لری قاراجوق (فاراب) داغلاریله خزر دنیزی آرا - سینداکی بوزقیرا دشت اوغوز دشمیشلر . اونونجی میلادی عصرین بیر - ینجی یاریسیندا بیر دولت قوردولار بو دولتین قیشلیق مرکزی یئنسی کند اولوب باشلاریندا یابغو وارایدی . یابغونون حانشینی نه کۆل آرکین و اوردو قوماندانینا (فرمانده) دا سۆباشی دئییردی لر . اوغوزلارین غرب ده کی قونشولاری اولان پشچهنک و خزرلرله آرا - ری یاغشی دگیلیدی . مشرق ده کی قونشولاری ، قارلوقلارلا دا ساواش حالیندا ایدی لر . خوارزمین یئرلی خلقی ده اوغوزلارین باسقیسی آلتیندا ایدیلار . قوزئی ده کیمک (قیجاق) لرله بعضا ساواشیب بعضا ده باریشاردیلار . بو اوغوزلارا ترکمن ده دئییلیردی . اسلام اولکسه لرینه مهاجرت ائتدیکن صونرا ترکمن آدیله مشهور اولدولار . یابغو زامانیندا اوغوزلار اوج اوق و بوز اوق لار آدی ایله ایککی دسته و تشکیلات حالیندا یاشاییردیلار . اوغوزلار ۲۴ بوی (قبیله) دن تشکیل تاپیب هر قبیله نین مخصوص مهری (طمغاسی) وارا یی — دی .

۱- تولا = ایلی نهری .

اونلارین آدلاری محمود کاشغری نین دیوان لغات ترک ده ورشیدالدین - ین یازدیغی جامع التواریخ ده نقل ائدلمیشدیر.

بوز اوق بویلاری اکثریتی تشکیل وئریب و بونلاردان عبارت ایدی : قایی، بایات، آلکائولی، قارائولی، یازیر، دوگر، دودورقا، افشار، قیزیق، بیگدلی، قارقین یا چاروقلی
اوج اوقلاری دا : باییندیر یا بایندر، بچه نه، چا و ولدور، چینی، سالور، ایمر، آلايُونْتَلُو، یوره گیر، ایغدیر، بوگدوز، ییوا یا ایوا و قینیق دان تشکیل تاپمیشدی.

میلادی اونونجو عصرده قیباقلارین باسقی سیله یابغو دولتی سقوٹ ائتدی بو حادثه ده اوغوزلارین مهم بیر قسمینی تشکیل وئرن سلجوقلارین یابغودان آیریلیب جنوبا کوچ ائتمک لری مهم رول اوینا- میشدیر. یابغو دولتی نین سقوٹوندان صونرا اوغوزلارین بیر قسمی خزرین شمالیندان گئچهره ک قارا دنیزین شمالیندان اوروپا یا گئتدی لر . بیر قسمی دا جند یوليله خراسانا، ایرانا و آناطولسی یا گلدیلر. کیچیک بیر قسمی دا اموز یئرلرینده قالدیلار. بوگونکو اورتا آسیا تورکمن لری اونلارین اولادلاری دیر.

۹ - سابلار

سابارلار ویا ساویرلار ۵ - ۶ اینجی میلادی عصرلرینده غربی سیبری ایله قفقازین قوزئی قسمینده مهم تاریخی رول اوینامیشلار سابر، ساپار دئمکدیر (یعنی یول دگیشدیرن، آزاد). اونلارین اسکی یورتلاری آلتای داغلاری نین غربینده ایلی نهری ناحیه سی اولوب آسیا هونلارینا باغلی اولموشلار.

ایلک دفعه بیزانس تاریخچی سی پریسکوس ۵ - اینجی عصرده سیبری قوملاری نین بویوک مقیاس دا کوچلری مناسبتیله سابلارلاردان بحث ائتمیشدیر.

سابارلار، آوارلارین شرق دن باسقینلاری سببيله غربه کوچ ائتمش لر و قازاقستان بوزقیرلاری نین گونئی ساحه سینده یاشایان اوغور تورک بویلارینی یوردلاریندان چیخاردیب توبول و ایشیم چاییلاری اطرافیندا یئرلشمیشلر. بوگون سیبری ده یاشایان توبولسک خلقی بورانین اسکی ساکن لریندن سی بیر ویا سی ویر آدیله یاد ائدیrlر. بو بولگه (منطقه) ده اون آلتینجی عصرده سیبیرخانلیغی تشکیل تاپدی

مرکزی ده سیر شهری ایدی. صونرادان روسلار بورایا گلدیک لـسری زامان اولاسی بیر شهرینی آلدیلار و بومنطقه سی یری دئدیلسونرا روسلار شرقه گئتدیکجه بو آد داها گئنیش منطقه شامل اولدوونهایت بوتون منطقه سیری دئیلدی (۱۶- اینچی عصرین ایکینچی ساریسی) سا بارلار ۵۱۵ - ۵۰۳ ابلربنده قفقازین شمالندا ، وولگا و دون چایلاری آراسیندا ، قومان حایی مسیرینده یئرلشدیلر و بلغا رلارین بیر قسمینه حاکم اولوب بیزانسلارلا ساسانبلره قونشو اولدولار. ۵۱۶ میلادی ده سا بارلارین تاشوغو بالاق ویا بلک ساسانبلرله قرارداد ساغلایب اونلارین یاردیمبله بیزانسلارلا ساواشدی . سا بار اوردوسو ارمنستانا هجوم ائده رک ، آناطولی یه گیردی و قونیه قهر قاساغا گئتدی . سا بارلارین مکمل ساواش سلاقلاری واردی و سوبا خیمدان قونشولاریندا ن فرق له نیردیلر . ۵۲۰ ده بالاق اولدو و خانیمی بوغاریک یا بوغاریق اونون یئرینه اوتوردو . بو قادین خوڭ گوزه ل ، مدیر و ساواشچاییدی یوزمین آتلیسی و ارایدی . بیزانسلار اونا هدیه لر و خراج و ثره رک اعوز لرینه جلب ائتدیلر .

۵۴۵ ده ده آوارلاردا ن شدتلی ضربه یئتدیلر ، صونرا گوگ تورک حاکمیتینه گپردیلر . ۵۷۶ میلادی ده قفقازین جنوبوندا بیزانسلارلا مغلوب اولوب بیر قسیمی کورچابی نین جنوبونا کؤجدولر و ۷ - یینچی عصرده خزر دولتی نین قورولماغیندا شرکت ائتدیلر . خزر بویقلاری بلنجر و سمندر ایلنده سا بار دیرلار .

۱۰ - آوارلار

آوارلارین قومیتی حقیقته مؤلفلرین فکرلری مختلف دیر . بعضی لری اونلاری مغول ویا مغوللا تورک قاریشیغی بیلیرلر بیرچوخ مؤلف لر ده آوارلاری تورک بیلیرلر . آوارلاری مغول صایانلار اونلاری جوان جوانلارین بیر قسیمی بیلیرلر .

آوارلار ۸۰۵ - ۵۵۸ ایللری آراسیندا اورتا اورپا دافرانکلار لا بیزانسلار آراسیندا ، هولارین ، سا بارلارین و اوغورلارین اشتراکی ايله قوتلی بیر دولت قوردولار و اسلاو ، ژرمن قوملرینی ده اؤزلرینه تابع ائتدیلر .

آوار ویا آپار دایانان معنا سینا دیر و اورخون یا زیلی داشلاردا یندا دا آدلاری کثمیمش دیر . اونلارین خاقانلاری نین آدی با یان دی .

آوار امپراطور لوق منطقه سی مجارستان، آلبانی، چکوسلوواکی،
اطریش و آلمانین جنوبی ایدی.

آوارلار سابرلارین سقوطندان صونرا آلا نلار و اوغورلاری دا
اؤزلرینه تابع ائدیپ بیزانس دولتینه سفیر گؤنده ردیلر و وئرگی
ایله اراضی ایسته دیلر. بیزانسلارین مساحه سی قارشى سیندا ۵۶۲ ده
دانوبون آشاغی قسیمینی اشغال ائدیپ بیزانسلارا قونشو اولدولار.
صونرا محارستانى اشغال ائدیپ فرانک دولتی نی مغلوب ائتدیلر.
صونرا ۵۸۲ ده بیزانس سرحد شهرلرینی آلدیلار و ۵۹۲ ده استانبولا
طرف حورلویا قده ر گلدیلر. بیرمدت صونرا ساسانیلرله قترار داد
باغلا ییب استانبولو محاصره ائتدیلر. (۶۱۸). اکینجی دفعه ۶۲۶ دا
استانبول اطرافیندا کی دیوار (سور) لارا قده ر گلدیلر بو اثناده
ایران اوردوسو دا بسفر بوغازی یاغینلارینا قده ر گلیمیشدی . لکن
آوار اوردوسو دنیز قوتلری اولمادیغی اوجون استانبولو آلابیلمه دی
و دالی اوتورماغا محبور اولدو. بو صیرادا خزرلرده بیزانسلارا
یاردیم ائتدیلر و ایرانلیلار دا آناطولونو بوشالتماغا محبور
اولدولار.

۶۳۰ دا آوارلارین خاقانی اولدو، اوندان صونرا داخلی اختلافلار
باشلادی و دولت ضعیف دوشوب آوارلارا باغلی یاد ائلر آیریلدیلار.
بالاخره فرانکلارین بؤیوک امپراطورو شارل ماین اونلاری مغلوب
ائدیپ مرکز لرینی آلدی (۸۰۵). پارچالانان آوار گروپلاری شرقی
محارستان و بالکانلارا داغیلدیلار و قیما زاماندا مسیحی اولوب
یئرلی خلق آراسیندا ارییب گشتدیلر.

آوارلار اسلاولاری اورتا اوروپا و بالکانا کؤچ ائتدیریب اورا
- دا اکینجیلیک و سرحدلرین بکجی لیکنه مامور ائتدیلر. بو گون
قافقازدا یاشایان آوارلار اسکی آوارلارین اولادلاری دیلار.

۱۱- خزرلر

خزر تورک لری خزر دنیزی نین شمال غربی ساحیل لرینده یاشاییب
۱۰ - ۷ میلادی عصرلرینده بؤیوک خاقانلیق قوروب و شرقی اوروپا
تاریخینده مهم رول اوینا میشلار. بو خاقانلیق قفقاز، قارا دنیز بن
شمال بنده وولگا جاییندان دنی بیر نهرینه قده ر و قوزئی ده ده کیف
شهرینه قده ر یئرلری توتوموشدو. خزر دولتی نین قوتلی تشکیلاتی و

گفتیش تجاری فعالیتی واردی . خلق رفاه ایجینده یا شایب مذهب ده آزادی.

خزر خلقی نین اساسینی سا بارلار تشکیل و ثریب اونلاردان باشقا هونلار، گوک تورکلر، اوغورلار، بلغارلار و مجارلاردا اونلاردا ایدیلر. میلادی ۵۷۶ دا خزرلر گوک تورک دولتیینه تابع اولدولار. فترت ۵۷۷ ورونده یعنی ۶۳۰ دان صونرا استقلالارینی اعلان ائتدیلر. ایرانی لارین قارشیسیندا دایانا بیلیمک اوچون ده بیزانسلارلا دوستلوق و اتفاق قوردولار.

۶۶۵ ده بویوک بلغار دولتی نین سقوطوندا صونرا خزر دولتی- نین حدودو دنی پپره قدهر توسعه تاپدی. گونئی طرفندن ده اسلام اوردولاریله قونشو اولوب مدتله اونلارلا ساواشدیلار. عربلر بیردفعه دربندی آشیب خزرلرین پایتختی بثلنجره قدهر قاباغا گشتدیلر لکن دالی اوتورماغا مجبور اولدولار. عباسی لر زامانیندا عربلرله ساواشلارین شدتی آزالدی ۹- ۸- اینجی عصرلده خزر دولتی شرقی اوروپا نین ان قدرتلی دولتی اولوب چین و بیزانس دولتلری ردیفنده ایدی. ۹- اینجی عصرده خاقان ۲۵ پادشاهین باشیندا ایدی. و خزر اولکم سی دونیانین ان فعال تجارت مرکزی ایدی. خلق رفاه و امنیتده یا شایبیری پایتختلری وولگا چایی نین کناریندا ایتیل شهری اولوب بثلنجر و سمندرده مهم شهرلردن ایدی. ایتیل شهری نین غرب قسمی یعنی خاقانین اوتوردوغو یئر خاقان بالیق آدلانیردی.

خزر امپراطورلوغوندا مختلف خلقلر اوز دیللرینی دانیشار و اوز دین لرینه ایناناردیلار. گوک تورک، عرب، عبرانی و کیسریل الفبالاری رایح ایدی. تورکلر گوک تانری دینینه اینانیردیلار. صونرا دان اسلام، مسیحی و یهودی دینی ده یاییلدی. شهرلده مسجد، کلیسا و کنیسا یان- یانا تیکیلیردی. اسلام دوققوزونجو عصرین اورتالاریندا خوارزمی لر طرفیندن یاییلدی. مسیحی دینی سگزینجی عصر صونلاریندا بیزانسلار طرفیندن یاییلیمیشدی. کلیمی دینی ده (کارای مذهبی) خاقان و حاکم طبقه نین دینی اولموشدو. خزرلر زامانیندا کی امنیت سایه سینده آلیش- وثریش جوخالیبیا ییلماغی روس دولتی نین تشکیلینه یاردیم ائتد ۹- اینجی عصرین بیرینجی یاریسیندا اسلاو- فین قارشیغی قبیله لر ایلمن دریاچه سی نین اطرافیندا قصبه لر تکیب یئرلی خلق و بیزانسلارلا آلیش- وثریش ائدیردیلر. بوقبیله لر روس اسکی سوئددیلینده گمیچی دشکدیر

آدانیلان اسکاندینا ولی بیردسته نین اداره سینه دیر میشلر و خزر لره
 بنزه ر بیر سیاسی قورولوش قورماغا باشلامیشلار .
 ۸۳۹ دا ایلک دفعه قورولان روس بیرلیگینه باش وزیرس آدی
 خاقان ایدی . ۸۶۲ ده روس خانی روریک (RURIK) خزر لره تابع
 ایدی . اونون یئرینه ! وتوران اوغلو اولگ کپی آدی (۸۸۲) و قور-
 دوغو تشکیلاتدا خزر لری امورنک (نمونه) قرار وئردی . ۹۸۸ ده مسیحی
 لیگی قبول ائدن پرنس ولادیمیر و صونرا کنزیاروسلاو (۵۰ - ۱۰۳۶)
 هله ده اموزلرینه خاقان خطاب ائدیله . خزر دولتی اونونجو عصرین
 اورتالاریندان ضعیفله مکه باشلادی . چونکی تجاری فعالیت اوچون
 آلینان اجرتلی یاد عسکرلرین صایی سی آرتدی و اوردو ملی اولماقدا
 چیخدی . دیل و دین بیرلیگی اولما ماغی دا داغیلماغا زمینه حاضرادی ،
 اوردونون ضعیفی امنیتی و تجارت ایشلرینی پوزدو . گشت - گشته تابع
 ائللرده آیریلدیلار بالاخره کیف پرنسی دنیزدن و یثردن خزر لره هجوم
 ائدیپ پایتختلرینی آلدی و خراب ائتدی . خزرلر داغیلیب بیر قسیمی
 کریمه یه چکیلدیلر بیر قسیمی دا آذربایجانا گلدیلر و یئرلی خلقلره
 قاریشدیلار .

۱۲ - پشه نکلر

اورتا آسیا دان غربه تورک کؤچلری نین صون بویوک دالقالاری
 (۱۱ - ۹) عصرلرده اولموشدور . بو دالقالارین ایلکی پشه نکلره عائد
 دیر . پشه نکلر دوققوزونجو عصرین ایلک یاریسیندا اوغوزلارین غربی
 قونشولاری اولاراق اُمبا (حیم) و اورال (یاییق) حایلاری آراسیندا
 یاشاییردیلار . بونلار خزر دولتی تجارت یوللاری نین امنیتی نی پوز-
 دوقلاری اوچون خزرلر اوغوزلارلا بیرله شرک پشه نکلری باسقی آلتینا
 قویدولار . پشه نکلرده غرب لرینده کی قونشولاری ، مجارلاری قاباقلار -
 یندان قووالایاراق اونلارین یئرینده دون - قوبان حوالی سینه گلیب
 یئرلشدیلر (۸۸۵ - ۸۶۰) . بونلاری تعقیب ائدن اوغوزلار و اونلاریسن
 دالیسیندا دا قباقلار غربه طرف گلیب قارا دنیزین شالیندان غربه
 کؤچدولر . پشه نکلردن بیردسته اوغوزلارین یانیندا قالدیلار . بونلار -
 دان محمود کاشغری نین دیوانیندا اوغوزلار قبیله لری آراسیندا ذکر
 ائدیلمیشلر .

پشه نکلر ۸۹۳ - ۸۸۹ ایل لرینده گینه مجارلاری غربه طرف کؤچمکه
 مجبور ائدیپ اونلارین دالیسیندان دون حاییندان دنی یئپرچایی نین

غربینه قدهر یا ییلدیلار .

بیزانس امپراطورو کا . پورفیروگنه تئوسون یازدیغینا گئوره
پئچهنک لر سککیز قبیله دن تشکبل تا پمیشدیلار .

پئچهنک لرین اساس قونشولاری کیف روسلاری ایدی . کنیزایگور ۹۱۵
زامانیندا روسلار هجوم ائدیپ ۱۲۱ ایلده اون بیردفعه روسلاراجوم
ائتدیلر . ولادیمیر زامانیندا روسلاردا پئچهنک لره هجوم ائتدیلر .
لکن پئچهنک لر روسلار قارشی قویوب اونلارین قارا دنیزه گلیمک لر-
ینه مانع اولدولار . بونا گئوره ده پئچهنک لر بیزانسلارلا دوست
اولموشلار . "

پئچهنک لر شرق دن اوز ویا اوغوزلار طرفیندن باسقی آلتیندا
ایدیلر . بوباسقی و هجوملارین نتیجه سینده پئچهنک لرین بیرقسمی
محارستانا گئدیپ اورادا یئرلشدیلر . داها مهم قسمی غربه کئوچوب
دنی پئیر مسیری و بوگونکو سارابایدا یئرلشدیلر .

روسلار پئچهنک لرین ضعفیندن فایدا لانیپ قارا دنیزبن قوزئینده
اونلار آغیر بیرضربه ووردولار (۱۰۳۶) . پئچهنک لر ناچار بالکان ،
بلغارستان ، مقدونی و تراکیایا گلدیلر ، بو زامان اونلارین باش بوغو
توراق ایدی . بو ائناده کهن (KEGEN) آدیندا باشقا بیر
باش بوغو توراقا قارشی چیخدی و بیزانسلار صیغیناراق مسیحی اولدو
و نتیجه ده توراق دا پئیزانسلار مغلوب اولوب اسیر دوشدو و مسیحیتی
قبول ائتدی . بوندان صونرا پئچهنک لر اجرتلی عسگر کیمی بیزانس
اوردوسوندا خدمت ائدیردیلر . بو اجرتلی عسکرلرین بیرقسمی سلحوق
لار قارشی ساواشماق اوجون آنا طولویا گئونده ریلدیلر . بیزانسلارین
یازدیغینا گئوره بونلاردان اون بئش مین آتلی اوسکوارا (بسفورون
آسیا طرفی) گئچندن صونرا باش بوغو لاری قاتانین امریله آتلاریلله
برابر بغازدان گئجیب روم ائلی ساحلینه جیخمیشلار و صونرا دانوبا
طرف قاییتمیشلار . ۱۰۷۱ ایلنده ده پئچهنک لرین بیرقسمی بیزانس
اوردوسوندا جیخیب صویداشلاری سلحوقلار طرفینه کئحمیشلر .

۱۳ - اوزلار

اوزلار اوغوزلارین بیرقسمی اولوب پئچهنک لرین شرقنده وقبقاق
لارین غربینده یا شاییردیلار . قباقلار طرفیندن باسقی آلتیندا قالد-
یقلاری اوجون پئچهنک لره هجوم ائدیپ اونلاری غربه طرف کئچمگه مجبور

اښميشلر. ۱۰۴۸ ميلادی ده اوزلار کيفين جنوبونا قدهر گلدیلر. لکن روسلار اونلاری دالی اوتورماغا مجبور ائتدیلر. ۱۰۶۰ ده روسلارین آنی هجومو قارشیسیندا غربه طرف گئدیپ ۶۰۰ مین نفر ایل—ه بیزانسلارین و بلغارین مقاومتلرینه رغما دانوب دان گئچدیلر و پشه نک لرین دالیسیندان تراکیا و مقدونیه گیریپ اورالاری یغمما ائتدیلر. بوزامان شدتلی صیوقدان اوزلار آراسیندا اپیدمی شکلنده خسته لبک لر چیخدی ائله بواثنادا پشه نک لرده اونلارا هجوم ائتدی لر (۱۰۶۵) نتیجه ده اوزلارین جوخو آرادان گشتدی بیرقیمی دا بیزانس اوردوسونا گیردی. قالانلارین بیرقیمی کيفین اطرافینا کؤجدو و بیر قسمی دا داغیلدی. پشه نک لر بیزانسلارلا مجادله یه دوام ائتدیلر. امپراطور آلکسیوکومه نوس زامانیندا تراکیا یا گلدیلر (ادیرنه و کاشا — نا قدر). ۱۰۹۱ ده کیچیک چکه جه (استانبولون بانلیوسو) یسه یاغینلاشدیلار و استانبولو تهدید ائتدیلر. بواثناده سلجوقلولار دا آنا طولودا قباغا گئدیردیلر، اونلار مرمره ساحل لرینی آلیپ استا — نبولو تهدید ائتدیردیلر. بو زامان بیزانس امپراطورو اوروپا لیلار — دان یاردیم ایسته ییب خاچ سفرلرینه (جنگهای صلیبی) گیرمه لرینی ایسته دی لکن قباقلار وسیله سیله نجات تاپدی چونکی بو صیرا دا قبا — قلا ۴۰ مین آتلی ایله پشه نک لره هجوم ائتدیب اونلاری آیاقدان سالدیلار. بو حادثه دن صورنا پشه نک لرین بیرقیمی بوداپست یسن اطرافینه گئدیپ اورادا یئرلشدیلر، قالان قسمی ده اوزالارا و قبا ق لارا قاریشدیلار.

ک
مجارستاندا تاپیلان خزینه ده قیزیل قابلارین اوستونده گوک تور
الفا سیله پشه نک تورکجه سیله یا زیلمیش دیر. روسیه نین جنوبوندا
پولتا وادا تاپیلان خزینه داعی پشه نک لره عاقدیر.

۱۴- قباقلار

قباقلارا بیزانسلیلار ولاتین لر کومان (KUMANOS) و روسلار دا پولووفت (POLOVETS) دشمیشلر. هرایکی کلمه ساری — شین (بوروزاغ) معنا سینا دیر چونکی بونلار گوی گوز و ساری توکلو دورلر. اسلام منبع لرینده بونلارا قبا ق ویا قفقا ق دشمیشلر، قبا ق غزیلی و عصبانی معنا سینا دیر. قباقلار غربه کؤچمکن قبا ق اورتا آسیادا اوغوزلارین شالیندا توبول، ایشیم دا یا شاییردیلار.

بوناحیه دن آلتایلار طرفده کیمک لر یا شاییردییلار. قبقاق لار کیمک لرین بیرقولودورلار. قبقاقلارین جنوبوندا اولان اوغوزلاروولگا (ایتل) جایی (غربده) ایله سیحون (جنوبدا) و ایرتیش (شمال شرقی ده) آراسیندا یا شاییردییلار. ایسیق دریاچه سی نین اطرافیندا دا قارلو-قلار یئرلشمیشدی. شرق ده تیان شان ناحیه سینده ده ساری اویغورلارواردی قبقاقلار گوک تورک توپلولوغونون (جمعیتی نین) بیرقسمتنی تشکیل وئرمیشدیلر.

میلادی ۱۱- اینجی عصرین ایکینجی یاریسیندا قبقاقلار بالخاش دریاچه سیندن ایرتیسه قده ر حاکم اولدوقلاری حالدده قیطانلارین باسقی سی و اوتلاقلارین آزلیغی اوزوندن وولگادان گنجیب غربه کؤجودولر. اونلارین قاباغیندان اوزلاردا بالکانلار مہاجرت ائتدیلر. قبقاقلار روسیه نین گونئی بوزقیزلارینا کلیب یئرلشدیلر. قبقاقلار مغوللارین استیلا سینا قدر ۱/۵ عصر قارا دنیزین قوزئی بوزقیزلارینا حاکم ایدی- لر. ۱۵۵۵ ده پره یاسلاول کنزی ایله بیرقرارداد باغلادیلار، لکن ۱۵۶۱ ده روسلاری مغلوب ائتدیلر و ۱۵۶۸ ده قاچان اوزو پشچه نک لری خدمته آلماق بهانه سیله روسلار سالدیریب کیف یاخینلیغیندا اونلارین متحد قوشونلارینی مغلوب و پریشان ائتدیلر.

۱۵۸۵ ایلینده قبقاقلار بالخاش دریاچه سی و تالاس حوزه سیندن دانوب آغزینا قده ر حاکم ایدیلر. مرکزلری داها جوخ دون - دنی یستر آراسی ایدی.

قفقازدا قوبان ناحیه سی، شمال دا ایتیل (وولگا) بلغارلارین حدودونا قده ر اونلارین الینده ایدی. بو گئشیش منطقه غربی سیبری بوزقیزلاری و شرقی اوروپا بوزقیزلارینا شامل اولوب بوندان صونرا دشت قبقاق ویا قبقاق بوزقیزی آدلاندی. بودوره ده روسلار، بلغارلار، آلا-نلار، بورتاس، خزر و اولاهلار قبقاقلارین حاکمیتی آلتیندا یا شاییب، قبقاق اولکەسی ۵ قسمتدن تشکیل تاپمیشدی : اورتا آسیا، اورال، وولگا دون - دونتس، آشاغی دنی یپر، دانوب منطقه لری. بو منطقه لرده شایان قبقاقلار هریری اموز باش بوغی (خان) اداره سینده یا شاییردییلار. بو دمووره ده باش بوغلاردان آلتون آپاوساری خان مهم رول لر ایفا ائتمیش لر. قبقاقلار ۱۵۹۱ ده محارستانا و بیرایل صونرا دالهستانا گیردیلر. ۱۵۹۳ ده تازادان بیزانس تورپاقلارینا گیردیلر. ۴ - ۱۵۹۳ ده روسلار هجوم ائتدیلر.

قېچاقلارين بوهوملاردان هدفى قونشولارين تورپاقلارينى آلمات دگيل بلكه ده بوز قيرلارين امنيتى اوجون قونشولارى باسقى آلتيندا ساخلاماق ايسته ييرديلر . قېچاقلارلا روسلارين آراسى ياخشى اولمايىب چوخ وقت آرالاريندا ساواش اولموشدور ، ۱۱۱۱- ۱۱۰۵ ايللىرى آراسيندا دمورد دفعه ساواشديلار . بوساواشلارين خاطره لرى خلق ادبياتيندا تاثير بوراخيپ اونو زنگين له شديردى .

۱۱۸۵ ايلي نين باهاريندا روس كنزى ايكور روسلارين متحده قوشونو ايله آشاغى دون بويوندا قايالى (كاكالنيك) چايى ساحلندا قېچاقلارلا ساواشدا محاصره يه . دوشوب ، اوردوسو محو و اموزو اسير اولدو . بوساواش روسلارين مشهور مىلى داستانى اولان ايكور داستانى نين يازيلما غينا سبب اولدو . ايكور داستانى ، ايلك دفعه ۱۸۰۰ ده چاپ و نشر ائديلدى . اوندان صونرا دفعه لرله چاپ و واقع اولمايان قسمت لر علاوه ائديلدى . بوداستاندا قېچاق تورك لرى نين ساواش تكنيكى و حسارتلريندن بحث ائديلميشدير .

قېچاقلارين دون و قوبان ناحيه لرينده اولان قسمى كورجى لرله ياخين مناسبتلىرى اولموش و بو وسيله ايله قفقازين گونئى لرينه كلميشلر . گرجستانا گلن قېچاقلارين جوخو مسيحي اولموشلار .

۱۱۲۳ ده قېچاقلار تغليسى گرجستان پايتختى ائديب شيروانشاه لارى خراج وئرمگه مجبور ائتديلر . عيني زاماندا آذربايجان آتا - بيگ لريله مبارزه يه باشلاديلار .

قېچاقلار گرجستانا مهاجرت ائتدندن صونرا قېچاق بوزقيريندا آزاليب ضعيف له ديلىر . شرق ده كى قېچاقلار دا خوارزمشاه اوردوسونا گيرديلىر و يواش - يواش اوردونون اساس قسmini قوردولار . لكن بو اوردو ۱۲۲۰ ده مغول هجومو قارشيسيندا آرادان گشتى .

قارا دنيز شالينداكى بوزقير قېچاقلارى دا روسلارلا بيرليكه مغوللارلا ساواشديلار . لکن جبهه و سوباتاي تومن لرينه مغلوب ائديلب جوجى اولوسونا داخل اولدولار . بو حادثه دن صونرا قېچاقلارين بير قسمى مجارستانا ، مهم بيرمسمى ده وولگا بلغارلارين يانينا گئديپ اورادا يئرلشديلر . بو قېچاقلار وولگا بلغارلارى نين دانيشديغى تورك لهجه سيني تدريجا دگيشديريب و قچاق لهجه سينه چؤور دولر .

مغول استيلاسيندان صونرا دشت قچاق دا آلتين اوردو دولتى قورولدى (۱۲۵۶) .

۱۳ - اونجو عصردن صونرا دشت قبقاق خلقی نین اقتصادی وضعی پوزولدو، قیتلیق و خسته لیک اپیدمی لری اونلارین حیوانلاریسی — آرادان آپاردی. قبقاقلار روسلارین عادتلرینه اویاراق اوزاوغلانلا- رینی پولاساتماغا باشلادیلار. ساتیلان جوانلارین چوخو مصره آپاریلدی واورادا ایوبی لرین اوردوسونا آلیندیلار. ییواش - ییواش بونلارین صایی سی و نفوزو اوردودا آرتدی. بالاخره ۱۲۵۰ ده عزالدین آبیگ، ایوبی سلطاننن نین یئرینه اوتوراراق مصرده تورک سلطنتی نی قوردو. اوندان صونرا سلطان قوتوز و صونرا سلطان بیگ بارس تخته اوتوردی. لار. سلطان بیگ بارس اوزوندن خوڭ باشاری ولیاقت گؤسته ریب مغوللار سوریهدن ائشیکه سالدی واسلام خلافتینی احیا ائتدی. بیگ بارسدان صونرا اوشون یئرینه کئمن سلطان قالاوون دا سیرقبقاق ایدی (۹۰ - ۱۲۷۹) اومصرده مملوک سلسله سینی تشکیل وئردی و مغول - ارمنی - فرانک اوردولارینی مغلوب ائتدی. اوشون اولادلاری، چرکس لرین - اقتدار االه آلتا قدهر (۱۳۸۲) مصرده سلطنت ائتدیلر.

مملوک حکمدارلاری آلتین اوردو حکومتی ایله دوستلوق قوردولار. بو زمان مصر مملوک دولتینه تورک حکومتی و مصرایله سوریه پی- تورکیه دئیردیلر. ۱۵۱۷ ده مصر عثمانلی تورک لر طرفندن فتح ائدیلد پئحه نک، اوز و قبقاق ائل لری ۱۳ - ۹ عصر لرینده روسلارین قارا دنیزه گلمه لرینه مانع اولوب داغستان حوالیسی، ترک حایی بویی و قونشو بئر لرین تورک لشمه لرینه سبب اولدولار.

سوگون بیر قسیمی قافقازدا و بیر قسیمی دا اورتا آسیادا حیون آغزینا کئووب و اورادا یاشایان قارا قالپاقلارین اصلی پئحه نک، اوز و بئرندی قاربشیغی دیر. مثله نظره گلیرکی رومانیا قاقاوزلاری دا اوزلارین اولادلاری اولوب ۱۳ - اونجو میلادی عصرده رومانیا دا بئر له شب و مسیحی اولموشلار.

۱۳۳۰ میلادی ده رومانیا دا تشکیل تابان رومن دولتی نین ده قومان - قبقاق تورک لرینه دایانان بیر باشیوغ عائله سی طرفندن قورولدوغو معلوم دور. قوزوچوسو توخ - تمیر اوغلو باسار آبا (باسماق فعیلندن اولوب، آبا دا تورک عنوانلاریندا نئدیر) ایدی. رومانیا نین شالیندا کی باسارابیا بولگه (منطقه) سی ده اوشون آدینا منسوب دور. قبقاقلارین بیر قسیمی مغوللارین قاباغیندا دالی اوتوروسبیزانس

امپراطور لوغونا کئخدیلر و تراکیا، مقدونیه و غربی آناتولی دایئر-
له شب بیزانس اوردوسونا گبردیله.

قباقلارین بیر قسیمی مجارستانا کئوجوب اورادا یئرله شدیلر و بو
حادثه دن صونرا بیر حوخ قباقل سؤزلری محار دیلینه گئحدی.

بوتاریخلرده قباقل تورکجه سی حوخ یا ییلمیشدی. بودیلین و یا
لهجه نین ان مهم نمونه سی کودکس کومانیکوس. *Codex cumanicus*.
در. بو کتاب قباقل دیلی نین لغت و گرامر کتابی دیر و مسیحی
مسیونرلر طرفندن قحاقلاری داها آسان مسیحی له شدیرمک مقصدیله
سازیلیمیشدیر (۱۳۰۴). کتاب ایکی قسمت دن عبارت دیر. بیرینجی
قسمتی قباقل - لاتین و فارسی لغت و گرامری دیر کی ایتالیالی
مسیونرلر طرفندن یا زیلمیش، ایکینجی قسمتی قحاق - آلمان لغت و
گرامری در و آلمانلار طرفندن یا زیلمیشدیر.

۱۵- اوغورلار و بولغارلار

وامبری (*Vambergh*)، نیمیت (*Gy. Nemeth*) و دیگر
تورکولوقلارین تدقیقلری بولغارلارین تورک اصلیندن اولدوغونو اثبات
ااتمیشدیر.

بولغار کلمه سی کوک تورک دیلینده قاریشیق (مخلوط) معناسینا
کلمیشدیر. بولغاما ق = بولاما ق = قاریشما ق). بولغار سؤزو ائل و
ملت آدی اولاراق ۵ - اینجی عصرین ایکینجی یاریسیندان قاباق موجود
دگیلدی. آتیلانین اوغلو دنیزین اولوموندن صونرا قارداشی ایرنک
۴۶۹ دا هونلاری اورتا اوروپا دان قارا دنیزین شمالی ساحلرینه
گتیردی و اورادا اوغور آدیندا باشقا بیر تورک ائلی ایله بیرلشده
یا شایب سیر- سیرینه قاریشدیلار. بونلارین قاریشماغیندان عمله
کلن خلقه بلغار دئییلدی. بونلار صونرا دان بلغار دولتی نی تشکیل
وئردیلر لکن ایرنکی اؤز دولتلری نین قوروجوسو بیلیردیله.
اوغورلار وولگا ایله دانوب آراسیندا بویلار بیرلیگی شکلنده
یا شایبیردیله.

پریسکوسون یا زدیغینا گؤره اوغورلار ۶۵- ۴۶۱ ایللرینده سابر
لارین باسیقی سیله اورال داغلاری نین شرقیندن غربه کئچدولر. بواثنا
- ده اوچ دسته ایدی لر: ساراوغور، اوراغور و اؤن اوغور.
اوغورلار، اوغوزلارین قارداشلاری اولوب میلاددان اوچ یوز ایل

قاباق اونلاردان آیریلیب غربه گلیمیشلر. زامانلا اونلارین لهه لر-
بنده (ز) یئرینه (ر) ایشله نیب و کلمه باشیندا کی (ی)، دالا (د)
تبدیل اولموشدور مثلا، دیلوم اولموشدور. (اسراهم قفسلوغله
تورک ملی کولتورو. استانبول ۱۹۸۴).

چین منبع لری نین یازدیغینا گؤره میلاددان قاباق اوجونحو
عصرین باشلاریندا اوغورلارین مهم قسمی اورتا و گونئی ایرتیش
اطرافیندا یا شایب تینگ لینگ یا تینگ لی آدلانیردیلار. چونکی
بونلار سحاب (تینگ) تجارتی ایله مشغول ایدی لر.

اوغورلار ۵۵۰ میلادی صیرالاریندا بئله تقسیم اولموشدولار:
قفقازین شمالیندا اون اوغورلار، دون ایله وولگا آراسیندا اوتوز
اوغورلار و دنیپره طرف بوزقیملاردا دا دوقوز اوغورلار، غربده کی
دوقوز اوغورلار (قارا بولغارلار) بیزانسلاردان ایلیک وئرگی آلیب
اونلارلا بعضا دوست، بعضا ده دشمن اولوردولار. دوقوز اوغورلار
اسلاولاری قاباغا سوروب بیزانسلاری دوا ملی باسقی آلتیندا توتوموشلار
امپراطور آناستازیوس (۵۱۸ - ۴۹۱) بونلارین قاباغینی آلا بیلیمک
اوجون استانبولون اطرافینا مشهور سمور (دیوار) لاری تیکدیرمیشدیر
مونرادان بیزانسلار دا جینلی لر کیمی قارداش اولان دوقوز اوغورلارلا
اوتوز اوغورلارین آرالارینی پوزدولار، ایکی قارداش ائلر بیر -
میرینه هجوم ائدیپ دوقوز اوغورلار مغلوب اولدولار و بیرقسمی
تراکیادا یئرلشدیلر.

بولغار دولتلری : ایلیک بلغار تورک دولتی ۶۳۰ دا بؤیوک
بلغار دولتی آدیله قوزئی قافقازدا قورولموشدور.

الف - بؤیوک بولغار دولتی : بو دولت اون - اوغورلاری -
اکثریتی ایله قافقازین شمالیندا ۶۳۰ دا یعنی بیرینجی گوک تورک
حاقانلیغی ییخیلاندان صونرا قورولموشدور. دولتین قوروجوسو باشوغ
قورد تاریخچی لرین یازدیغینا گؤره آسبا هونلاری نسلیندن دیر.

قوردون اولوموندن صونرا (۶۶۵) غزلرین باسقی سبله بلغار
دولتی ییخیلیدی. خلقین بیرقسمی شمالا طرف کؤچوب وولگا بولغارلا
رینی ویا خارجی بولغارلاری تشکیل وئردیلر. بونلارین اکثریتی
اوتوز اوغورلار تشکیل وئرمیشدی.

اون اوغورلار مجارلارلا بیرلیکده قوردون اوغلو بات بایسان

باشچیلیغیندا خزرلره تابع قالدیلار. سوگونکو بالخارلارین بونلارین نسلیندن اولدوقلاری ظن ائدیلیلر.

بات بایانین کیچیک قارداش، آسپاروخ اوغورلارین بؤیوک بییر قسمی ایله دانوبا طرف گئتدیلیلر (۶۶۸) و یئنی بولغار دولتی نی قوردولار (داخلی بولغارلار ۶۷۹)

ب- دانوب بولغار دولتی : آسپاروخ (۷۰۲ - ۶۷۹) امپراطور کنستانتین مقاومتینه باخمایاراق دوبروخانبین جنوبوندا بولغار دولتی نی تشکیل وئردی . بو دولت وولگا بلغار دولتیندن داهایا کیچیک اولدوغو حالدا اوندان داهایا جوخ دوام ائتدی .

دانوب بولغار دولتی تئزلیکله گوحله نیب ۱۸ - ۷۱۷ ایللرینده عربلر استانبولو محاصره ائتدیک لری زامان بیزانسلارا یاردیم ائدیپ استانبولدان دفاع ائله دیلر .

صونرا بیزانسلار بولغارلارین گوحلنمه سیندن نگران اولوب نئحه دفعه اونلارا هجوم ائتدیلیلر و اونلارین پایتختی پئیره یاسلاوی (PEREYASLAV) خراب ائتدیلیلر. لکن قروم خان زامانیندا بولغار لاردان شکست یئدیلیلر. قروم خان اديرنه یه کلیپ استانبولو محاصره ائتدی (۸۱۴) لکن ائله بو صیرادا آغیز و سورون قاناماسیندان (داخلی قاناما) اولدو .

قروم خان استانبول محاصره سیندن قاقاق صوفیه (۸۰۹) ، نیش و بلگرادین قلعه لرینی اشغال ائتمیشدی.

قروم خانین اوغلو اومورتاق (۸۳۱ - ۸۱۴) فوراً بیزانسلارلا ۳۰ ایللیک بیراریش قراردادی امضالاری، اومورتاقین دئوری بولغارلارین ان پارلاق زامانی اولموشدور. اومورتاق جوخلو شهر و قصبه لرتیکدیر- دی . سویوللاری و چشمه لر آجیدیدی . اونون آت اوستونده کی محسمه سی بیر یازیلی داش ایله مایارا قصه سینده او دئورون یادگاری دیر .

بولغارلار یئرلی خلقیله قاریشماق نتجه سینده یواش - یواش اسلاواشدیلار. بوحادشه اومورتاقدان صونرا. بوریس خانین (۸۸۹ - ۸۵۲) مسیح، اولماغبندان صونرا (۸۶۴)، شدتلندی و یواش - یواش اسلاو و بیزانس تاثیرله سوگونکو شکلینی آلدی.

ج - وولگا بولغار دولتی : بؤیوک بلغار دولتی نبین سقوطوندا صونرا چوخونو اوتوز اوغورلار تشکیل وئرن بلغارلارین بیر قسمی

وولگا - قاما (جولمان) حایلاری بولگه سینه کؤحدولر و اورادا بیر دولت تشکیل وئردیلر. بودولتی تشکیل وئرن خلق اوتوز اوغورلار دان باشقا، یئرلی فین - اوغورلار، سابلارلار، خزرلر و اوزلاردان تشکیل تاپمیشدی. وولگا بولغار دولتی ۸/۵ عصر یعنی مغول استیلا سینا قده ر دوام ائتدی. سونلاردا اکینچلیک و آلبش - وئیش خوڭ گؤجلو اولوب یئرلری ده اکینچیلیک اوحون خوڭ ال وئیشلی (مساعد) ایدی. هم ده اوروپا و اورتا آسیا سین آلبش وئربش بولوندا ایدی خصوصا خزر دولتی - نین ضعفله مه سیندن سونرا بولغارلارین وضعی داهادا یاخشیلاشدی، بولغارلار بیرخوڭ شهرلر تیکدیلر.

وولگا بولغار دولتی نین پایتختی بولغار شهری ایتیل (وولگا) چابی نین کناریندا، وولگا - قاما جابلاری نین سیرلشدیگی بئرین یوز کیلومتر جنوبوندا واقع اولوب ۱۲ - ۹ اینحی میلادی عصرلرینده شرقی اوروپا نین ان مهم تجارت مرکزی ایدی.

بولغارلارین شرقنده باشقردلار و غربینده ده روسلار و بورتاسلار یا شاییردیلار. بو بولغارین حقبنده ان خوڭ گووه نیلن معلومات، ابن فضلان سفرنامه سینده یازیلیمیشدیر.

اونونجو عصرین باشلاریندا (۲۲ - ۹۲۱ = ۳۵۹ هجری) بلغارخانی آلمیش خانین ایسته گی اوزره خلیفه المقتدر طرفندن، ابن فضلان باشچیلیغیندا بیر هیئت بولغار پایتختینه گلدی. بو هیئت اسلام دیسی نین اصول و قاعده لرینی بولغارلارا اوکرتیمک مقصدیله گلمیشدی. بو سفرنامه ده بولغارلاردان باشقا، اوغوزلار، پشچنک لر، باشقردلار، خزرلر و اسلاولار حقنده داخی معلومات وئریلمیشدیر.

وولگا بولغارلاری مسلمانلیغی قبول ائندن سونرا شرقی اوروپا دا تورک - اسلام کولتورونون نماینده سی اولدولار. بولغارلار اوللرده دمورد خانلیق شکلبنده یا شاییردیلار، اونونجو عصرین اورتالاریندا سونرا هامبسی بیرله شیب بیرخان اداره سینسه گیردیلر.

۱۳ - اونجو عصرین ایلک یاریسیندا وولگا بولغار دولتی مغول اوردوسو طرفیندن بیخیلب باتوخان (چنگیزین نوه سی) اوردوسو بولغار شهرینی ۵۰ مین نفوسیه خراب ائتدیلر (۱۲۳۶)، بو حادثه دن سونرا بولغارلار خراب اولموش شهرلرینی احیاء ائتمگه چالیشدی لار لکن

۱۳۶۱ = ۷۴۰ هـ. شمسی ده پولات تېمورخان طرفیندن ایکینجی دفعه اولاراق خراب ائدیلدی. اوونجو دفعه ده ۱۳۹۱ ده امیر تیمورون آلتون اوردو خانی توقتامیشا قارشى هجوم ائتدیگی زامان خراب ائدیلدی. بوندان سونرا خلق داغیلدی. بیر قسیمی قامنین شمالینه غازان نهري سوبونا کؤحدی. اون بئشینجی عصرین اورتالاریندا سورالاردا بولغار قحاق قاربشېغی مسلمان خلق یاشاییردی کی، سونراکی غازان خان - لیفی نین اساسینی بونلار تشکیل وئردیلر. بئله نظره گلیرکی دیلمری اوغور تورکجه سی نین بېرلهحه سی اولان حوواشلار اسکی بولغارلارین نسلیندن دېرلر.

۱۶ - خلیج لر

خلج لر اسکی تورک ائللریندن اولوب، ونلاردان قدیم زاماندا آیریلیب غربی و جنوبی افغانستانا، اورادان دا هندوستان و ایرانا مهاجرت ائتمیشلر. بیر قسیمی ده افغانستاندا قالیب پشتولار آراسیندا ارییب بوگونکو قلزای (قلجائی) لاری تشکیل وئرمیشلر. محمود کاشغری دیوان لغات ترک ده خلیج لری، اوغوز، قبحاقلارلا بېر ائلدن صابیپ و خلیج لر حقبنده آشاغیداکی داستانی نقل ائتمیشدیر: اسکندر سمرقنددن گئجیب تورک لر اولکة سینه هجوم ائتدیگی زامان تورک خاقانی "شو" اوردوسيله دالی ایلشدی. بواثناده تورک لرون ۲۲ نفر عائله لریله اورادا قالیب ایکی نفر داهالاراق قووش - دولار، قالان ۲۲ نفر خاقانلاری نین دالی سینا گئتمک ایسته دېک لری حالدا بو ایکی نفر اونلارین سؤزونه باخماییب بیز اوز یوردوموزو ترک ائتمه ریک، اسکندر گلیب - گئدر، سزده بوردا قالاریق دئمش لر. او زامان ۲۲ نفر آخیقلانیب اونلارا قال آج دئدیلر، بو ایکی نفرین نسلیندن اولان طایفایا خلیج دئیلیمیشدیر. اسکندر گلیب بو ایکی نفری گؤره نده اوزون ساچلاری و دیلمرینه باخاراق اونلارا تورک مانند (ترکمن) دئمش واونون اوچون اونلارا ترکمن ده دئیلیمیشدیر. (۱)

اوغوز داستانیندا خلیج لر حقبنده بئله روایت ائدیلیمیشدیر: بېرگون اوغوزخان اوردوسيله سفره گئده رکن یول اوستونده بېر ائوه

(۱) کاشغری، ص ۲۳ و ۲۴ و بتان خلیج آمل اسین. ترکیات مجموعه سی ۱۹۷۲ استانبول

راستلادی . سو اڅویس دېوارلاری قبرلېدان ، سحره لری گوموشدن و تاوایی (سقی) دمردن ایدی. اڅویس قاسسی باغلی ایدی. اوغوزخان سابداکي لاردان سرسه ، قال آچ دئدی . او رامادان سو آدامیې اولادلارنا ونسلنه قالایه با خلج دئسلدی . (۱)

دسوان اعبات ترک و حدود عالم تاریخنده خلج لر حقیده معلومات واردېر. اروپا شرقشناسلارېندان مارکوارت (اراشهر) ، مسورسکی و سمېرنووا دا خلج لر باره سنده قیمتلی تدقیقلر ائدې بونتیجه یه گلمیشلر کی، خلج لر میلادی ۶ - اسحی عصردن تاریخ صحنه سسیده ظاهر اولموشلار .

تاریخی باخمدان خلج لر اوج نژده توبلو حالدا یاشارمیشلار، بالاساغون اطرافی، ننکند (نئش بالق ؟) و حیون ابله سندحابسی آراسیندا .

حېن قایناقلاری و افسانه لره گوره بالاساغون با صواب وتالاس دا میلاددان قاساق دا تورک لر یاشارمیشلار . حېن و عرب تاریخری نېن یازدېقلارنا گوره غری. تورک لر ۶۵۸ - ۵۸۱ ، تورگیشلر ۷۶۶ - ۶۵۸ و قارلوقلار ۹۰۰ - ۷۶۶ و قاراخانلار دا ۱۲۵۰ - ۸۵۰ ابللرېنده سو منطقه ده حکومت ائتمیشلر .

۹۸۲ میلادی ده اسن خرداده طرفیدن تالیف ائدیلن حدو عالمین یازدېغینا گوره خلج لر حیون دان غزه صحاریسی (زابلستان) ده یاشارمیشلار . گینه عینی منعه گوره خلج لر واوغوزلار ۷ - اینحی عصرین اورتالارېندان سستان ، الداوار (داوار) و کابل دا ساکن اولوب خلج لر کابل و غزنه ده پادشاهلق قورموشلار و کابل شاهی ابله غزنه شاهی روتبیل قارداش ایلمیشلار .

هندوستاندا ۸ - اینحی عصردن سری هندوکش دان سندجایی نا قدەر منطقه ده "تورک شاهی" قورولموش و سکه لری نین اوزه رینده اسکی تورک لرین عادتینه گوره پادشاهین تاحی اوستونده قوردباشی ترسیم ائدیلیمبشدر . هند ترک شاهی دامغاسی دا اوخ لایای مېش .

۸ - اینحی عصرده کابل شاه و روتبیل عربلرله حرب ائتمیشلر .

۸۷۰ = ۲۵۶ هجری ده خلج لر غزنه ده بحقوب لیثه بئنیلمیشلر^(۲) . صفاری

(۱) اسلام آنسیکلوپدېسی جلد ۵/۱ صفحه ۱۱۰ ۳ - مغلوب اولموشلار

لردن صورنا آلت تکس و سک تکین غزنه بی آلمشلار .
هندوستاندا ، ۹ - اسچی عصرین صوبدا تورک شاهینی برهمن .
وزیری حسا ئیدی آونون بئرنه اوتوردو و هند شاهینی قوردو .
۱۰۰۳ میلادی ده ده سلطان محمود هندشاهی دولتینی بخی و هندوستا -
نی آلدی . غزوی اوردوسله هندوستانا گئدن خلج لر اورادا اقطاع
الده ائدب مهم کوتله لر حالیده یئرلشمیشلر و صورادان گورلولار
سلسله سینه منسوب سلطانلارین خدمتینه گبرمیشلر .
خلج لر غزنه لی سلطان مسعود رامانیندا عصا ائدب غزوی
اوردوسون سلحوقلره بئلمه سه سب اولدولار . گورلار حکومتی
هندوستاندا سلطان محمد خوارزمشاه طرفندن سقوط ائتدی و خلج تورک
لری خوارزمشاه لارا تابع اولدولار و سلطان محمدین معوللارلا ساوا -
سیدا شرک ائدیله .
جلال الدین خوارزمشاه زامانیدا خلج لر سغالدین اوغراق
ساحلعه سیدا غزنه کلدیلر و خلال الدین اوردوسواله برلمکده
معوللارلا ساواست ، اوللاری روان معلوب ائدیله (۱۲۲۱) . سوا و اشدا
صاغ حاحس مهم قسمی قارلوقلار و صول حاحی دا خلج لر تشکیل
وئرمسدی . صورادان ساواش غسملری اوزودن آرالاریندا احتیلاف
خجی و سغالدین اوغراق اوردوسواله سشاوره گئندی و اوج آی
صورنا دا معول هجومو قارشسیدا آرادان گئدیله .
خلج لر اویونجی میلادی عصرده مسلمان اولدولار و اوندان صورنا
هندوستاندا خلج حکومت لری قوردولار . اول سنگال دا ۱۲۲۰ . دن ۱۲۹۰
قده ر و صورنا دهلی ده ۱۲۹۰ دان ۱۳۲۱ قده ر و صون اولاراق ملوادا
(هندوستانین مرکز بولگه سی) ۱۴۳۶ دان ۱۵۳۱ قده ر حکومت ائدیله .
خلج لرین بیرقیمی سلحوق اوردولارله ایرانا و آناطولی یه
گلدیلر . بئله نظره گلیرکی ، ایران خلج لری نین اکثریتی مغوللارین
هجوم ائتدیگ لری زامان افغانستان و خراساندا ایرانین اورتا
پاحه لرینه مهاجرت ائتمیشلر .
شرف الدین یزدی نین یازدیغی ظفرنامه یه گوره ۱۴ - اونجو
عصرده ، امیر تیمور زامانیدا خلج لر ساوا ، قم و کاشان حواله سی -
سینده یاشاییردیله .
ساوا حواله سی خلج لری نین بیرقیمی صورادان آذربایجاندا

مغانا کؤجوشلر، بونلاربن حقنده میرزا محمدصادقبن یازدیغی تاریخ گیتی گشا (۱۱۹۸ هجری) دا بحث ائدلمیش و سوکتاب ۱۳۱۷ ده تهراندا سعید نفیسی طرفیندن چاپ و نشر ائدلمیشدیر.

سوگون ایراندا خلج لر قم شهری نین جنوبوندا یعنی خلجستاندا و اراک، ساوه، حوالی سینده خلجین اساس کوتله سینی تشکیل ائده رک یا شاسرلار.

مشهور محقق سمیرنوا سبحون، تاشکند و پنجنکند بولگه لرینده تاپیلان سکه لر آراسیندا خلج لرین سکه لرینی گؤرموش، بو سکه لر اوزه ربنده سفد الفاسیله (خلج اوردو) خلج پایتختی یازلمیش و اوج خلج بادشاهی سن تصویری قازلمیشدیر.

سمیرنوا طبری تاریخی و کاسان (موغ داغی) قلعه سنده تاسیلان و خلج بادشاهی دیواشته عائد اولان اسنادس تدقیقندن نتیجه آلرکی سوسکه لر خلج حکمرانلار عائد اولوب سولار ۸-۷ - انجی عصرلرده یئکنکند و مرغاهده باشاسرمنلار. خلج حکمداری دیواستیح طبری تاریخی سن یاردیمعا گؤره (۲۱۱-۷۲۵ = ۴-۱۰۳ هـ) ده عربلرله ساواشمیش و خمد قلعه سنده اطرافینداکی لرله سرلیکده اولدورولموشدور.

یئکنکندده تاپیلان نقاشلیقلاربن بیرقسمینی فرونکبن (FRUNK'IN) نشر ائتمیشدیر. سولاردا خلج لرین قیافه، گئیم و ماتم مراسملری تصویر ائدلمیشدیر. بو نقاشلیقلاربن بیرقسمی خلج یادشاهلاری نین سارای دیوارلاریندان اله گئتمیشدیر. سولار گرافیک متد وره آلبست اسلوبلا حکلمیشدیر.

پنجنکندن نمره ابکی معدندن اله ائدیلن نقاشلیقلاربن بیر- بنده عزادارلیق مراسمی گؤسته ریلیمیشدیر. بو تصویر سیاوشون اولو- مونه توتولان ماتم مراسیمینه عائددر. کی، هرایل بخارادا توتار دیلار سومراسم محمودکاشغری نین دیوانیندا افراسیابا توتولان ماتم مراسمی حقیقده یازیلانلارین عینی دیر. بو تابلودا اسکی تبرورک حکمدارلاری نین عادت کی می اولونون حسدی گونبدلی بیرارانه نین اوستونه قویولموش و اطرافینداکی لر یاری لوت اولاراق اوتورموش- لار و ساحلارینی یولوب اوژ و قولاخلارینی کسیرلر. تابلودا ماتم یا یوغو توتان و مشعل یان دیران، دیز، چوکموش،

مایوس ، تاجلی قادین سیا ووشون خانیمی وافر آسیا بین قیزی (کاز) دیر
 بوتابلودا ایکی گروه انسان آغ و قیرمیزی دریلی اولاراق گؤ-
 رولمکده دیر. بقله نظره گلیرکی، رنگ آیریلیغی قومی ویا طبقه آیریلی-
 غینی افاده اتمیشدیر.

ب- فرهنگ

تورک لر اسکی چاغلاردا غربی آسیا و شرقی اوروپا بوزقی-
 (دشت ، استپ) لاریندا یاشادیقلاری اوجون ایلک قوردوقلاری کولتورو
 مدنیتده بوزقی کولتورو آدلاندیریلیمیشدیر .

اسکی کولتور و مدنیت لری خلقین یاشادیغی جغرافی منطقه لرینه
 گؤره اورمان یا جنگل، کندلی و بیرده بوزقی مدنیتی اولاراق اوچ
 گروه آیریمیشلار. (البته بوزقی چؤل دگیلدیر ، بوز قیردا یلغیش
 سو و اولاق واردیر) .

بیلدیگیمیز کیمی کولتورون شکلونده جغرافیا ، انسان جمعیت
 هر اوچو مؤثر دیر . اونا گؤره ده هر جامعه و منطقه نین اؤزونه مخصوص
 کولتورو واردیر .

بوزقیردا تورک لردن باشقا ائللر (مغول لار ، آریائی لار) ده
 یاشامیشلار و هر بیر اؤزونه مخصوص بوزقی کولتورو میدانا کتیر-
 میشلر . تورک بوزقی کولتورو ویا آتلی گؤجه به کولتورونده آت و
 دمیر اساس دیر . حالبوکی مغول کولتورونه دمیر صورادان گیرمیش
 حتی مغوللار ۱۳ - اونجو عصره قدهر اوغلاری نین اوجونو دمیردن یوخ
 سؤمؤکن دوزه لدرمیشلر .

بوزقی کولتورونون منشأینی بعضی مؤلفلر اسکیت ویا ساکالارا
 نسبت وئرمیشلر .

اسکیت لر قارا دنیزین قوزئی بوزقی لاریندان ترکستانا قدهر
 یایلمیشدی لار . هردوتون یازدیغینا گؤره تورک لر میلاددان قاباق
 ۷ - ۶ - اینچی عصرلده شرقدن گلیب اسکیت لرله برابریاشمیشلار و
 اولارون حاکم طبقه سینی قورموشلار . آلب ارتونقا (افراسیاب) دا
 اولارین خاقانی اولموشدور .

بوز قیر کولتورو نون اساسینی تشکیل وئرن آتین ان اسکی
 قالیق لارینی سیبری نین آلتای داغلاری نین غربینده مینوسینک

منطقه سینده یعنی تورک لرین اسکی یوردلاریندا تاپمیشلار بومنطقه ده کی تاپینتیلار مینوسنک کولتورونو (۱۷۰۰ - ۲۵۰۰ م ق) و بورادان ۲۵۰ کیلومتر قوزئیده اولان آندرونوؤ کولتورونو تشکیل ائتمیشلر . اکثر مؤلف لرین فکرینه گؤره آندرونوؤ کولتور و مینوسینسک کولتورونون داها انکشاف ائتمیش شکلی اولوب و تورک لرین اجدادینا عاید اولموشدور (۱۲۰۰ - ۱۷۰۰ م ق) .

بئویوک محقق کی سولوفون (KISELEV) فکرینه گؤره آندرونو انسانلاری یعنی آتلی ساواچیلار اطرافا حاکم اولوب حرب تاریخینده یئنن دؤوره آچمیشلار .

و شمیدت (W. SCHMIDT) اؤ. منگین ، و . کوپر (W. KOPPER) ، ف . فلور (F. FLOR) کیمی اطریشلی مشهور کولتور تاریخچیلری نین فکرلرینه گؤره آت ایلک دفعه تورک لرین اجدادی طرفندن اهلی لشدیریلیمیش و مینک و ساواش اوچون ایشله دیلمیشدیر .

تورک لر آتلاری ایلخی حالنده سله ییب اونون اتین بئیرلر و اونو قوربانلیق ائدرمیشلر . هم ده یاد اولکله ره ساتیب اقتصاد لارینی تامین ائدرمیشلر .

چین لی لر آتا مینک و آتا اوستده ساواشماغی هونلاردان اؤگره - نمیشلر (۳۰۰ م ق) . چین قایناق لاریندا گوک تورک زامانینا عاید ۱۱ جنس تورک آتیندان بحث ائدیلمیشدیر .

تورک اوشاقلاری کیچیک یاشدان قویونا مینیب اوخلا قوشلاری اولو یارمیشلار و بلوغ چاغینا گلمه میش آتا مینک و اوخ آتماقدا اوستا اولارمیشلار .

چین و بیزانس مؤلفلری نین یازدیغینا گؤره هونلار آتا اوستده یاشارمیشلار ، صانکی آتا اوسته آنادان اولوب و آتی مقدس ساییارمیشلار . O. MENGHIN ین فکرینه گؤره ان اسکی مدنیت لر چای اطرافیندا یاشایان کندلی و اکینچی لر آراسیندا کؤچری ، ساواجی آتلی جوبانلارین دخالتیله میدانا گلیمیشدیر .

اورتا آسیادا ۱۵۰۰ ایل میلاددان قاباق آرال گولو اطرافیندا بوزقیر خلقی ایله آریائی لر آراسیندا کی تماسلار و قاریشمالار تشکیلات و دولت قورماق احتیاجینی میدانا کتیرمیش (A. ALFÖLDI) و دیلچیلیک جہتیندن ده بو مختلف ائللر آراسیندا کی تماسلار و

قاریشمالار ۱۵۰۰ ایل میلاددان قاباق باشلانمیشدیر. تورک لیرین اکینچی کندلر اوزه رینه حاکمیتینده دمیرین ده رولو اولموشدور. دمیر معدنی آلتایلاردا و بئشی سئیی حایی نین قابناق منطفه- لرینده بول مقداردا اولوب تورک لر طرفیندن حبار دیلیب اوندان اسلحه و باشقا آلت لر قاییریلبردی. اورتا آسیادا قازیلان اسکی تورک لرین مزارلاریندا (گورکان) تاپیلان دمیر اشیالاری نین تاریخی مللاددان قاناق ایکی مین ایلین اوللرینه گئدیپ چیخیر.

اجتماعی تشکیلات

اورغون یازیلی دشلارنا گؤره تورک لرده اجتماعی سنه وتشکیلات عائله (اوغوش) دان باشلا ساراق ائل (ملت سا دولت)ه قیده ر گنیشله مبشدر. نئحه اوغوش بئر اوروغو و نئحه اوروغ بئر سؤی (بوؤد) یا قبله نی تشکیل وئرب، ساسی بئر تشکیلاتا باغلی اولان سوی، اوُق یا اوخ آدلانردی. بؤدون دا بوللارین مجموعه سمنه دئیللردی. بؤدون ساسی هندن مستقل و ساسیرائله باغلیسی اولان بیلردی.

ائل یا ائل بوللاریس و ساس بؤدونلاریس بئر آرا ساسا گلب ساسی هندن مستقل بئر تشکیلات ایدی. تورک لر عرب لردن فرقلی اولاراق ق قیلله شکلنده بوخ داها بوخ ائل شکلنده ساشا مبشار. عائله قان اقربالغنی اساسنا قورولموش و آتانبین ریاستینده (پدر شاهی سا آتا ارکی) اداره ائدیللردی (مغوللار دا تورک لر- دن فرقلی اولاراق مادر سالاری و ارابدی).

اوغلان ائولسبکدن صونرا حصه سینی آلب آتا ائوندن حیخار و یئنی ائو قوراردی. آتا ائوی کچک اوغولا قالاردی. تورک لر ده بئر آروا آلماق عادت ایدی. لکن قارداشین آر- وادی ویا آتانبین اولادسیز گنج قادینی دول قالسایدی اونون سلا ائولنمک بئر وظیفه ایدی.

هون قادینلاری کبشی کیمی آتا مینه ر، توپا و بئنا ر، گوله شر و سا و اشلاردا اشتراک ائده ردی لر. عینی زاماندا عفت و نحات لده مشهور ایدی لر. اگر سا و اشلاردا قادین دشمنه اسیردوشه ایدی جـوـخ

بئويوك حقارت ساييلاردى .

اسكى دن آتاي قانگ يا كانگ و آنايا دا اوگ دئيليردى
مىلادى ۹ - اينجى عصر دن سونرا آتا و آنا كانگ و اوگون يئرلىنى
توتدو . عائله افرادىنا مخصص آدلار ين جوخلوغو تورك لردە عائله
نين اهميتىنى گؤستەرىر .

دولت داخى آتا كىمى تلقى اولونوردو وايكى ركنه ، عائله و
اوردويا دايانيردى . هر بويون باشىندا بير بيگ واردى . بيگىن
وظيفه سى قebile آراسىندا باغللىقنى قوروماق ، حق و عدالتى احرا
اىتمك و دشمن قارشىسىندا قebile نى مدافعه اىتمك ايدى . بوى ويا
قebile سىياسى بير تشكىل ايدى و آموزونه مخصص مال - ملكه يعنى يئر
و حيوان سورولرىنه و ساواش قدرتىنه صاحب ايدى . بوى بويوك بير
تشكىلاتا باغلى ايدى سا اوخ آدلانىر و اوخ دا تابعيت نشانه سى ايدى
حالبوكى ، ياي (كمان) حاكميت علامتى ايدى .

بيگ لر ، جسارت ، مالى قدرت و دوغرولوق شهرتى اساس توتولاراق
سچىم له سچىليردى . سچىم هيئتى عائله و طايفالار ين نماينده لر -
يغىن تشكىل تاپاردى .

هر بويون آموزونه مخصص دامغاسى وارايدى . بودامغا كۆچ ائشا -
سېندا حيوانلارا و اشيء لارا وورولوردو كى ، باشقا بويلار ين كى ايله
قاريشماسىن . بويلار ين مجموعه سىندن بودون تشكىل تاپاردى . هر بودونو
رئيسى جمعيت و يئرلى نين وسعتينه كؤره يابغو ، شاد ، ايلته بير
آدلانىردى . بودون مستقل ويا بير ائله باغلى ايدى .

اسكى تورك لردە خلقه كون دئيليردى ، بو كون داخى ائلر يميزده
ائل - كۆن سۆزو مرسوم دور . اؤلكه يه ده اولوش دئيليردى .

زامانلا بويلار ين قدرتلى و امكانلارى آرتماخلا بيگلىك ده ارشى
شكل آليب فقط استثنائى حاللاردا سچىم اولوردو .

دولته ايل دئيليردى . ائللرده بيگلىرىن و بودون رئيس لرى نين
تشرىعى و اجرائى مسؤليت لرى ائل خانى ويا خاقانا انتقال ائلدردى .
خاقانىن حاكميت حقى تائرى وئركيسى يا آلهى ساييليردى . اونا
كؤره ده خاقانلىق ارشى ايدى . لكن تائرى نين اونون عهده سېنىنه
بوراخديغى ائل اداره سى نين عهده سىندن گله بيلمە سقيدى خلق طرفىند
خلق ائدليلردى . دولت ده توى آديندا بير دولت مجلسى وارايدى كى ،

قانون چيخارتماق ، مملکت اداره سی و کولتور ایشلری اورادادانیشی- لیر و قرار وئریلیردی .

اسکی تورک ائللرینده سیاسی استقلالین (اوخسوزلوق) حیاتی اهمیت و ارایدی. گؤک تورک یازیلی دالاریندا خاقانلیق سوزیله افاده ائدیلن مستقل دولت دوشونجه سی، فترت دوره سی نین (۶۸۰ - ۶۳۰ میلادی) بو ایللرده گؤک تورک دولتی جینه تابع اولوب و فترت دوره سی آدلا نمیشدیر الم و کدر ایچینده کی خلق طرفیندن بئله افاده ائدیلمیش دیر: " ایلی اولان بیر بودون ایدیم، شیمدی ایلیم هاردا، خاقانلیق بودون ایدیم، هانی خاقانیم ؟"

بیلگه خاقان، استقلال دان محروم قالاندان صونرا بیک اولماغا لایق اوغلون قول، خاتون اولماغا لایق قیزی حاریه اولدی دئییه رک گله - حکه و استقلاله اینامینی بئله افاده ائدیر: " ای تورک ملتی، اوسته گؤک بیخیلماز، آلتدا بئر دلینمزسه ایلینی توره نی (قانونو) کیم پوزا سیلر."

اسکی تورک لر اولکجه اولوش و وطنه یورت، اولکهنین سرحد لرینه یا قا (یاخا) دئیرمیشلر. اولکها ائلبین اورتاق مالی صاییلیرد اولکها آتالار یادگاری اولوب و خاقان اونو قوروماقلا موظف دی . وطن شوگیسی اسکی تورک لرده جوخ قوتلی ایش. جاحظ مشهور عرب یازیچیسی میلادین ۹ - نحو قرنینه تورک لری و وطن پرورلیک لرینی مدح ائتمیشدیر. وطن شوگیسی تورک لرده استقلال ایله بیرگه ایش ائله کی استقلال لازمی اولما دیغی زامان وطنی ترک و مهاجرت ائتمیشلر. تورک لر مسلمان اولوب بئنی اولکهلرده یورد و وطن قورانان صونرا داخی وطن لرینی و مذهب لرینی اوقدر منیمسه میشلرکی، وطن و مذهب لری اوغروندا بعضا عصرلرجه بیر- بیرلرینه قارشی ساواش میشلار (صفوی لر له عثمانلیلاردا اولدوغو کیمی)

اسکی تورک لرده خصوصی مالکیت اولدوغو حالدا اوتلاقلار و بیلاقلار مشترک ایدی . بو بابتدن قسبله لردن آلینان وئرگی اوردو و دولته خرج اولوردی .

اسکی تورک لرده قول، غلام- کیمی بیرسی نین مالی - ملکبی دگیلدی و داها خوخ اسیرلر اوچون ایشله نیردی بونلار بعضی مدنی و سیاسی حق لردن محروم ایدی لر .

تابقاچلار (دوردونجو قرنن اورتاسیندان ایکی یوز ایل چین ده حکومت ائدن و صونرا چین لی لشن تورک لر) و ایچ آسیا اویغورلار- ریندا غلام و قاراباش وارایدی .
 اوغوزلاردا جامعهده تقریباً طبقه فرقی یوخ ایدی . وارلیلیق بیر امتیاز دگیلیدی . قباقلاردا مود اولان قول ساتماق اسلاولاردان کچمش ایدی .

اسکی دن ممتاز طبقه نین تشکیلی اوچون شرط دن پیری اولمالی ایدی :
 ۱ - گئنیش یئرلره پییه لنمک . ۲- اوردودا بویوک مقام صاحبی اولماق . ۳ - روحانی اولماق

بوزقیرلاردا اکین یئرلری محدود ایدی ، اوردو دا شغل دگیلیدی ، هرکس عسگر تربیه سی گورموشدو و زمانیندا عسگر اولاراق ساواشدا اشتراک ائدردی ، جامعهده روحانی طبقه سی ده یوخ ایدی .
 تورک متن لرینده کچن قارا بودون و آق بودون داها چوخ خلقین چوخونو و آزینی افاده ائتمکده ایدی .

دهه قورقوددا بیگ اولماق اوچون قان توکمک ، آجلاری دویورماق و پالتار سیزلاری گئیندیرمک لازم اولدوغو یازیلیمیشدیر .
 طرخان یا طارخانلیق ایلک باشدا ممتاز بیر عنوان اولما ییب حکومت مقاملاریندان ایدی . مغوللار زامانیندا طرخانلارا صیورغال آدلانان یئرلر وئریلیدی . بو یئرلرین وئرگی لری طرخانلارا وئرله رک جزا و جریمه دن ده معاف اولدولار و بوشکیلده ممتاز بیر طبقه حالینه گلدیله . گینه مغوللار زامانیندا بویوک مقام و منصب صاحب لری رسمی قوناقلیق لاردا مخصوص یئرلرینده اؤتوروب و هر بیری قویونون مخصوص قسمتی نی یئیرمیشلر و بونا اولوش (پای) دئیرمیشلر (تاریخ رشید) اسکی تورک لر قانونا توره دئیرمیشلر و توره اصطلاحی تابقاچ لار زامانیندان موجوددور و هرکسین حتی خاقانین توره یه رعایت ائتمه گی لازم ایدی .

توره نین ثابت اساسلاری : عدالت (کونی لیک) ، یاخشیلیق و .
 فایدالی لیق (اؤزلوق) ، مساوات (توزلوک) ، انسانلیق (کیشی لیک) و جهانی اولماق ایدی .

حاکمیت ، اسکی تورک لرده حاکمیت (ارکلیک) کا ریسما تیک یعنی تانری وئرگیسی تلقی ائدیلب خاقانین تانری طرفیندن گوندریلدیگنه

اینانیردیلار . گوک تانری دینینه ایناندیقلاری اوچون خاقانا گوک طرفیندن قوت یعنی سیاسی قدرتین وثریلمیش اولدوغونا اینانیردی لار . قوتون طبیعتی خدمت و شعاری عدالت ایدی .

بوندان ۹۰۰ ایل قاباق یوسف خاص حاجب طرفیندن شعردیلی ایله یازیلان قوتا دغوسیلیگ کتابیندا خلقین خاقاندان ایستهک لری بئله خلاصه ائدیلمیشدیر : اقتصادی استقرار ، عادلانه قانون ، آسایش ، صونرا پادشاها خطاب ائده رک بئله دئییر : ای حکمدار سن قاباقجان بونلاری انجام وثر ، صونرا اوز حقینی ایستیه بیلرسن . بیگ یاغشی قانون چیخارت اوزون ده اونا رعایت ائت ، خلق ده سناه اطاعت ائتسین .

دولت تشکیلاتی اسکی دن ایکیلی یعنی شرقی - غربی ویا صاغ - مول ایدی . گوک تانری دینینده گونش مشرقدن چیخدیغی اوچون شرق طرفی ترحیحلی و مقدس ماییلیردی . غرب طرفی ده گونشین باتیسب و آیین چیخدیغی طرف اولدوغو اوچون مهم اولوب شرقدن صونرا گلیردی . خاقانین چادیری (اوتاغی) شرقه طرف آچیق اولوب خاقان تخت اوستونده شرقه ساری اوتوراردی .

صاغ و مول جناح اولاراق ایلک قورولان دولت آسپاهون دولتی دیر . هونلارین دنیا حاکمیتی قورماق فکری و صونرا رفاه و باریشش تامین ائتمک هدفی هون امپراطورلاری طرفیندن بیان ائدیلمیشدیر : " باریش ایستهین انسانلاری قورتارماق اوچون تانری منی وظیفه - لندیردی . بیچاره انسانلاری قوروماق اوچون اونون امرینه اویاراق خاقان اولدوم . " (تانهومتته خان وتانهوهئلی یین پوپو *HELİEN PO-PO*) دنیا حاکمیتی اسکی تورک لرین داستان و افسانه لرینده ده کئچمیشدیر . (مثلاً اوغوز داستانیندا) عینی فکر اورخون یازیلی داش لاریندا و چین تاریخی منبع لرینده ده ذکر ائدیلمیشدیر . اوغوزخان خاقانلیق اعلام ائتدیکن صونرا توی (جشن مجلسی) دابئله دئمیشدیر . گونش بایراغیمیز و گوی جادر (اطاق) یمیز دیر . پادشاها لارا گوندردیگی مکتوبلار دابئله دئمیشدیر : من اویغورخانی یام (اوغوز داستانسی) ۱۴ - اینجی عصردا اویغور تورک لری طرفیندن یازیلما کئچیریلیمیشدیر) دونیانین دورد گوشه سی نین خاقانی اولمالی یام ، سیزدن اطاعت ایسته ییرم یوغسا سیزه قارشى قوشون چکهرم .

محمود کاشغری ۹۰۰ ایل قاباق یار دیعی دیوان لغات ترک ده فراسیبا اجون بیگی یعنی دونیا حاکمی دشمیشدیر. جهان حاکمیت دوشونجه سی مسلمان اولاندان صونرا دا اسلامی یا یماق شعاریله تورک- لر ده فتوحاتین اساسینی تشکیل ائتمیشدیر.

تورک ائللرینده تشکیلات :

مته خان (۱۷۴ - ۲۰۹ م ق) زامانیندا ایل ده اوچ دفعه دولت طرفیندن توی (مجلس) توتولاردی .

بیرینجیسی ایلین ایلک آییندا و خاقان سراییندا توتولاردی و دینی جنبه سی وارایدی. ایکینجیسی بهارین صونوندا یعنی حزیران (ژوئن) آییندا اونگین چایی وادی سینده بلکه ده قاراقوم شهرینده توتولاردی و توپلارین ان مهمی ایدی.

اوچونجو توی پاییزدا شانس منطقه سینده آتلازین صایی سی و دولتین واردونون قوتینی آنلاماق اوچون توتولوردو .

ایکینجی توی دا گوی و یئر، آتالار و طبیعت قوه لری اوچون قربانلیق ، آت یاریشلاری (مسابقه) اسبدوانی، ده وه گولشمه لری اولوردی . توی دا خاقان تأیید و یا غلغ ائدیلمه لری، یعنی قانسون چپخار و یا اصلاح ائدیلمه لری . اولکه مسئله لری حقینده دانیشیلیر و قرار وئریلمه لری . بو مجلس ده خاقان ، خاتون (بئکی = ملکه) ، شهزاده لر و باش بوغلار (سرکرده لر) حاضر اولوردولار و وئرین یئمک قوناغلی- فیندا اشتراک ائتمک دولته صداقت و حاضر اولماق عصیان و اطاعت سیزلیک صاییلمه لری .

هون دولت لرینده توی ویا مجلسین مملکت اداره سینده مهم رولی وارایدی. اوروپا هونلاریندا دا عینی مجلس لر قورولوردو. آتلازما- نیندا سچکین (برگزیدگان) مجلسی وارایمیش .

قابقاج دولتینده ده دولت مجلسی ویا وزیرلر مجمعی وارایمیش. غزلرده باشلیلار مجلسی اولوب ، په چنک لرده مهم قرارلار مجلس ده آئیناردی . اوغوزلار دا ائللین ایشلری تترک ویا دترک لرده مذاکره ائدیلمه لری .

تونا (دانوب) بلغار دولتینده ملت مجلسی وارایدی . آسیا هونلاریندا ، په چنک لر ، قومان - قبیقلار و بلغارلار دا مجلس

توی (قورولتای) شکیلینده (عمومی توپلانتی) اولوب اوروپا هونلار
 ریندا ، تاپقاچلار و خز لرده وزیرلر مجلسی شکیلینده ایتمیش .
 توی دا اشتراک ائدن اعضا یه تویگون دئیلیردی . توپلارین طینیعی
 رئیس خاقان ویا تانهوایدی . یال نیز خاقان سئحیلینده ویا خاقابین
 هییتینده آیقوجی ویا اوگه دئیلن باش وزیر ویا دولت مشاوری مجلسی
 اداره ائدردی .
 اسکی تورک لرده باش وزیر ه آیقوجی و حکومت ه آتوکی دئیلیردی .
 بو کلمه اورخون داش یازیلاریندا ذکر ائدیلمیش و مشهور تونوق
 اوچون سؤیلمیشدیر . گوگ تورک و او یغور حکومتلرینده آلتی وزیر
 وارمیش ، اونلارا بویروق دئیلیر و خلق طرفندن سئجیلر میشلر .
 خاقان اولکهنین اداره سیندن مسئول اولوب باش وزیری تعیی
 ائدر و مجلسی توپلانغا دعوت ائدردی . خاقانین فرمانلارینا یارلیق
 دئیلیردی .

اسکی تورک لرده دولت رئیس اوچون مختلف عنوانلار ایشله نیردی
 تانهو ، خاقان امپراطور اوچون ، خان ، پادشاه و حکمران اوچون .
 بابغو ، ایدی قوت ، ایلته بر ، ارکین ده امیر اوچون ایشله نیردی .
 تانهو عنوانی آسیا هونلاریندا ایلک دفعه مته خانا وئریلمش ،
 خاقان اروپا هونلاریندا ، تاپقاچلار و گوگ تورک لرده ایشله دیلمیش
 - دیر . بابغو عنوانی دا آسیا هونلاریندا میلاددان قابا خدان موجود
 ایدی .

بیگ عنوانی مته خان (موتون یعنی بیگ تون) زامانلاردا موجود
 اولوب ۲۳۰۰ ایللیک تاریخی وار دیر . ۱۱ - اینچی قرن دن سری بکین
 افاده ائتدیگی معنا گئنی شله ییب و گونوموزه قده ردوام ائتمیشدیر .
 اسکی تورک ائللر (دولت) ینده حاکمیت نشانه لری اطاق با
 خاقانین چادری ، ائورگین (تخت) و توغ (خاقانین بایراقی) ، طبل ،
 قوتوز (بؤرک توکو) و یای دان عبارت ایدی .
 خاقانین بایراقی (توغ) نین اوچونا قیزبلدان بیر قورد باشی
 تاخیلاردی .

هونلار زامانلاردا بری دولت رئیس تانهو عنوانینی آلدیغی
 زامان آروادی دا یئن شیخ (YEN-SHIH) لقبینی آلاردی صونرالار
 خاقان و خاتون دئیلدی .

اسکی تورک ائللرینده خاتونلار قدرت صاحبی اولوب بعضا دولت

رئیس ویانا یی اولموشلار (سابلارلار، گوک تورک لر، اوغوزلار و اوغوزلاردا اولدوغو کیمی).

تورک لرده خاقان اولندن سونرا بئوک اوغلو اونون یئرینه گئچیردی لکن بومسئله دگیشمز بیرقان کیمی دگیلدی. اگر کچیک قارداش داها لیاقتلی اولسایدی آتانی یئرینی او اشغال ائده ردی چونکی تورک لرین عقیده سینه گوره تانری طرفیندن وئریلن قسوت (سیاسی اقتدار) آتادان بوتون شهزاده لره کئحردی . بومسئله خاقان و سلطنت خاندانلاریندا اختلاف و جکیشمه لره سبب اولموش و عثمانیلار زامانینا قدهر دوام ائتمیش و دولتین ضعفینه و بعضا بیخیلماغینا سبب اولموشدور . خاقان بئوک اوغلو صغیر اولدوغو زامان عمی سی خاقان اولوردو .

اسکی تورک دولت لرینده اولکه ایکی حناح ویانا قانادا آیریلاردی مثلا : شرق و غرب حناح لاری ، آسیا هونلاری ، تابقاچلار و گوک تورک لرده . قوزئی و گونئی حناح لاری آسیا هونلاری و آق هونلاردا . بئوک و کچیک ، بلغارتورک لر، مجارلار و ووسونلاردا . ایچ و دیش (داخلی و خارجی) ، اوغوزلاردا ، بلغارلاردا و قارلوق لاردا . بوز اوق و اوچ اوق اوغوزلاردا . بو حناح ویانا قانادلاردا یاشایان خلق لرده قارا (اکثریت) ، آق (اقلیت) و ساری صفی ایله آدلانیردیلار .

بو بؤلوشمه ده همیشه بیرقاناد او بیرینه تابع ایدی مثلا غرب شرقه ، اوچ اوقلار بوز اوقلاردا تابع ایدی لر . اوچ اوقلارین نشانه سی اوق و بوز اوقلارینکی یای ایدی .

آسیا هون امپراطورلوغوندا بیر تانه وایکی الیک (شاه) و ۲۴ باش بوغ (سرکرده) وارایدی . الیک لر ، یابغو و شادلار تانه و عالیه - سیندن سئجیلیردیلر .

گوک تورک لرده ایستمی یابغو ویا ایستمی خان ، خاقانین قارداشی ایدی .

هونلار زامانیندان بری خارجی اولکه لرله علاقه و ارتباطا چوخ اهمیب وئرلیردی . خارجی ایشلر مرکزینده کاتب و مترجم لر وارایدی . کاتبه تابقاچلاردا بیتکچین ، گوک تورک و تورگیشلرده و اوغوزلاردا بیتکچی ، ایلیمقا و تامقاجی و اوغوزلاردا طغراجی دئیلیردی .

بولار مجلسده خارجي سياست باره سنده قرارلاری يازار و خاقانين مهري ياسيلاردی (تامعا ، طعرا) . حين لی لر و بيزانسليلاز سفارت و تاحرلری واسطه سله تورک لرین اولکيه سينده خاسوسلوق ائله ييبب خاقان عائله سي آراسيدا آبريلی و اختلاف سالماغا خالیشار و بعضا ده موفق اولاردیلار . اورخون نازلی داشلاریندا سولمسه يیه آخی سسر شکله اشاره ائدلمیشدیر . صونرالاری ساسانیلرو روسلار داخی همان اسی گورمک ایسته میشلر .

تورک خاقانلاری هولار راماسدان بری سلطنت لری نین ادامه سی اوخون تحاری علاقه لری گئیشلنمک له برابر بعضا قوشو خاقانلارین عائله لرله ائولمیشلر . مثلا گوک تورک و اوبغور خاقانلاری جین دربارله و هائله حرلر سزاس درباری و قیجاقلاردا کیف پرنس لرله ائولمیشلر لکن آلبقلاری خارجي قیزلار و لیعهد آناسی اولایلمزدیلر .

اوردو (سۆ) :

سوزقر تورک دولت لرینده هرکس همیشه ساواشا آماده ایدی اونون اوخون آرتشیا اوردو کیمسه نین شغلی دگلدی . اسکی دن آرتشه سۆ دئیلیردی . اوردو سۆزو ، خاقانین قرارگاه ویا ساتختینی افاده ائدردی . صونرادان اوردو قوشون اوخون اشلیدی . قوشون سوزوده – معولحادان دئلمه زه گیرمیشدیر . اوردو احرنلی اولماییب دائمی سیرشکلده موخود ایدی . یعنی هرکس هر زمان اوردو ايله ساواشا گئتمگه حاضر ایدی . چونکی اوشاقلیق دان اوردو و ساواس ترسه سی گورموش و ورزش ، اگله لر و اوولار نظامی تمرینلری کمی ایدی .

تورک اوردوسو آتلی (سواره نظام) دان تشکیل تاپیب ییسه ده عسکرین صامسی آزا اولوب آتلارلا گؤمک ماهیتیده ایدیلر .

تورک اوردوسوندا ان سؤوک واحد اون من نفر دن تشکیل تاپاردی و تومن دئیلیردی . هر تومن من لیک ، سۆزنوق و اونلوق واحدلره تقسیم اولموشدو و سونلارین باشیندا کی لره مین باشی ، بوزاشی و اون باشی دئیه ردیلر . اوردونون اونلو ترتیبی اونو مرکز به اغلایب قبيله اوردوسوندا ن حیاخاردیبا ئل ویا دولت اوردوسو شکلینه سالمیش دی . اداری عنوان و مقام صاحب لری عینی زاماندا نظامی اولوب اوردو منصلری ده وارایدی . سوسیدن دولت نظامی بیر نظام وانضباط طلا

اداره ائدیلیردی و بونا گؤره ده تورک لره اوردو ملت دئمیشلر. اوردو وعائله تورک جامعہ سی نین ایکی اساسلی پایه لیرینی تشکیل و فرمیشدی. ساواش زامانیندا اوردو یشمک احتیاجینی قوروتدوغو (کنسرو) اتله تامین ائدر بواتی آتی نین یه هریندن آسدیغی قوطودا ساغلاردی. تورک لرین ان مهم ساحلاری اوخ و یای اولوب باشقا ساحلار دا واردی. مثلا قیجاقلار نفتلی گولله لری منجیق له (سؤفک) آتاردیلار. تورک لر اوزاقدان ساواشی ترجیح ائدیبت آت اوستونده ۷۰۰ متر دن اوخ آتاردیلار. مختلف قوتده یایلاری واردی. ان قوتلیسی جوت قوسلی رفلکس یای ایدی. اوغلارین دا ان وحشتلی سی سوت چالان، ویزه یلدا یان اوغلار ایدی. بو اوغلار مته خان زامانیندا ایشله نیردی. اوغلارین اوحو دمیردن، ساده ویا چنگللی ایدی.

یایخبندان ساواشماق اوجون نیزه، قالخان، قیلیج ایشله دیردیلر. مقدس یایراقلاری اولان توغون اوجونا بیردسته آت ویا وحشی امکووز قیلی و بیرده ایپک روبانلار آسیلی ایدی. توغدان باشقا یایراقلا ری دا وار ایدی.

تورک آتلی لاری ساواشدا آتلاری نین رنگینه گؤره صفا باغلار - دیلار. حرب ائده رکن یایغیشدان چوخ وحشت ائده ردی لر چونکی یایغیش یایلاری (کمانلاری) ایستلادیب ایشدن سالیردی. حرب ده اسیرلرله یاخشی گئچینیردیلر. اؤزلریندن بیرسی ساواش میدانیندا اولدوگو وقت اونون جسدینی اؤزلرله حبه نین دالیسینا گتیرمگه چالیشاردیلار، بو ایشی گؤره نه اولونون مالی هدیه ائدیلیردی.

تورک لر ساواشدا هجوم (آخین) اوجون حاضرلانا ردیلار. آتلی اولدوقلاری اوجون حرکت قدرتی و سرعتلری چوخ اولوب اکثریتینی پیاده و آغیر آرا بالار تشکیل وئرن دشمنلرینه بیردن هجوم ائدیپ و آز مدته دشمنه غالب گلیردیلر.

اوزون حکن ساواشلاردا توران تاکتیکی ایشله دردیلر. توران تاکتیکی مصنوعی رحمت و پوسقو (دام) دان عبارت ایدی. بونا قورد اویونو دا دئیلیردی. اوردو، دشمن قارشیسیندا قاچار کیمی گؤرونوب دشمنی دالینا سالیب مناسب بیر یئره گتیریر و بیردن اونا هر طرفدن هجوم ائدیپ قیراردیلار. بو تاکتیک صورالاری آلب ارسلانین اوردوسو طرفیندن مالازگرد ساواشیندا (۱۰۷۱) داخی ایشلنمیش، صفوی لرده عثمانلیلارلا ساواشلاریندا توران تاکتیکی ایشلتمیش لر و بو تاکتیک سایه سینده عثمانلیلارین مایی و سلاح جهتیندن

اوستون اولان اوردولاری قارشیسیندا دایانا بیلیمیشلر. (دوغان آوجی
اوغلو تورکلرین تاریخی. صفحہ ۳۲۵)
تورک لرین ساواش استراتژیہلری ایکی اساسا دایانیردی :

۱ - کشف سفرلری . ۲ - آشیندیرما (فرسایشی) ساواشلار .
بعضا بوکشف سفرلری و آشیندیرما ساواشلاری ایللر دوام ائدردی .
مثلا چین ایله و سلجوقلارین دندانگان و مالازگرد ساواشلاری کیمی . بو
اثناده وحشت توره تیجی روایت لرده یایاردیلار .
اولکه نین حدودلارینی قوروماق اوچون سرحدلرده آتش قلعه لری
(قارغو) تکیب اورادا کشیک قویا ردیلار . عینی زاماندا سرحدلرده
سیرقسمت یئرلری بوش بورا غا ردیلار .
تورک اوردوسونو قوردلارا بنزه دردیلر . تورک لرین آتلی قوشون
لار سیستمی میلاددان ۳۱۸ ایل قابق چین ایله باغلادیقلاری قرارداد
دان صونرا چین ده ده تطبیق ائدیلدی و همان آتلی قوشونلارلا چین لی
لر (۱۱۷ م ق) توران تاکتیکی ایله تورک لری یئندی لر .
تورک آتلی لاری یل - شلوار و چکه گئیپ و باشلارینا بئورک
قویا ردیلار .

بوزقیر اوردوسو شکلینده اصلاحاتی ایلک دفعه اولاراق کئوروش
ایران اوردوسوندا و اوندان صونرا اسکندر تورانلی لارلا ساواشانان
صونرا مقدوشی اوردوسوندا ائله دی . روم اوردوسوندا بو اصلاحاتی
تورک عسکرلرینی اجرتملی اولاراق اوردولارینا آلماقلا ائله دی لر .
ایلک دفعه سزار توران تاکتیکی ایشله دیب آتلی اوردو بیفدی . روم
دا اولنوترتیب و کت شلوار داخی یاییلمیشدی . حتی اوزنگی داخی
آزارلار واسطه سیله شایع اولموشدو .

بیزانسلاردا توران سیستمی اوردو اصلاحاتی ۶ - ۵ اینچی قرن
ده باشلامیش و آز مدته یاییلمیش دیر . بیزانس تاریخی لری پروکو-
پئوس (PROKOPIOS) و آقاتیاس (AGATHIAS) ین یازدیقلا
- رینه گوره بواصلاحات بیزانسلارین کوتلارا (قوت) غلبه لرینه سبب
اولدو . امپراطور ژوستی نیانوس زامانیندان استانبول دا هون ، بلغار
و آوارلار کیمی گئینمک و ساچ و اوژ قیرغدیрмаق مود اولموشدو .
امپراطورون اموزوده تاکتیکا آدیندا یادادشقلاریندا بواصلاحاتدان
بحث و تعریف ائتمیشدیر . مثلاً هراقلیتوس ۶۲۴ - ۶۲۲ میلادی ده بو
تاکتیکی ایشله تمک له سانسایلره غالب اولموشدور .

فرانکلار دا اوردولاریندا تورک عسکری سیستمینی ایشله درک
۷ - اینجی عصرده آوارلاری مغلوب ائتدی لر. فرانکلار ۹ - اونجو
عصرده بوتون اوردولارینی آتلی لاردان متشکل ائتمیشدیلر. بوشکیلده
آلمانلار و غربلی لر ۱۱ - اینجی عصرین عرفه سینده بوزقیر عسکری
سیستمینی تطبیق ائتمیشدیلر. روسلار داخی ۹ - اونجو عصرده باشلا -
ی اراق خزرلر، پیجه نک لر و قیچاقلاردان توران تاکتیکی و نظامی
سیستمینی اوگره ندیلر و بو اصلاحات سایه سینده خزرلری مغلوب
ائتدیلر . چنگیزخان خانلیغینی اعلام ائتمه میش قبیلله دایانان
اوردو نظامینی دکیشدیریپ تورک نظامی اوڭلو ترتیبی قوردو و هر
واحدین باشینا اوز قبیلله سیندن بیرینی قویدو .

عدلیه و قانون (توره) :

اسکی تورک لر قانونا توره دئیردیلر و ائل آراسیندا خاقانلار
داخل هر کسین توره یه اطاعت ائتمه کی لازم اولوب توره یه قارشسی
گلن لر ویا توره خارجی ایش گوره نلر حزالان دیریلیردی . (یاسا کلمه
سی مغوللاردان دیلیمیزه گتتمیشدیر) .

توره یه گوره آدام اولدورن اعدام ائدیلیردی. اوغرو و صویغو -
نجولار سوچ اوستو (حین ارتکاب حرم) توتولدوقلاری زامان اعدام
ائدیلیر و ماللاری مبادره ائدیلیردی . باریش زامانیندا قیلیج
چکن لر ، خلقین ناموسونا تجاوز ائده نلر و ساواش زامانیندا اور -
دودان قاحالار دا اعدام ائدیلیردیلر . خفیف حرم لره اون گونه قدر
حبس وئریلیردی . حکومتین حکمی حاری اولان یئرلرده شخصی اوچ (انتقام
آلماق یاساق ایدی .

یوکسک دولت محکمه سی (یارغو) خاقانین باشچیلیغیندا سیاسی
سوچ (حرم) لارا یفتیشیردی . دیگر محکمه لر خاقان آدینا قاضی لر
(یارغان) طرفیندن اداره ائدیلیردی .

دین :

اسکی تورک لرین توتم پرست ویا شامانیست اولدوقلارینی یازمیش
لار . بو یازیلارین دوغرو اولمادیغی و تورک لرین اسکی دین لری
گوک تانری دینی اولدوغو صون زامانلاردا ثابت اولموشدور . (پرفسور
ابراهیم قفس اوغلو . تورک ملی کولتورو . استانبول ۱۹۸۴) .
اسکی تورکلری توتم پرست مانانلار اونلارین قوردو اوڭلرینده

آتا سئلدیک لربنه اساسلانب رشیدالدینین جامع التواریخ ده ۲۴ -
اوغوز بویونو صایارکن ، هر دورد بوی اوچون بیر قوشو اؤنغون
(توتم) گؤسته ردیگینی دلیل کتبریرلر . توتمجلیک ویا توتـم
پرستلیک یالنیز بیر حیوانی حد تانیماق و بیر قوشو مقدس صایماق
دکبلدیر . توتمجلیک بیر اینام نظامی اولوب ، معین اجتماعی وحقو-
قی حبه لری واردیر .

توتم پرستلیکده آنا حقوقو (مادر سالاری) حاکم دیر و مالکیست
قبیله آراسیندا مشترک دیر . تورک لرده آنا حقوقو حاکم اولوب ،
خوصی مالکیست محترم صایلمیشدیر .

توتمجلیکده بیر توتمه پرستش ائدن قبیله افرادی اقـسـربا
صابلار حالبوکی ، تورک لرده اقربالیق قانا باغلی دیر . توتمجلیکده
هر قبیله نین مخصوص ببر توتمی واردیر . تورک لرده بوتون قبیله لر
بیر حیوانی (قوردو) اوغورلو صایار . لکن اونا پرستش ائتمز . توتـم
جیلیکده حیواندان باشقا داش پارچاسی ، آغاج ، یاغیش سویودا توتـم
اولا بیلر .

اسکی تورک لرده قورد افسانه سی ائل ده ، توپلایجی رولو واردیر
حالبوکی ، مختلف توتملری اولان قبیله لرده توتم فرقی اختلاف وسیله
سی دیر . توتمجلیکده قبیله افرادی توتمی نین آدیله آدلانیر حالبوکی ،
تورک لرده هر عائله و فردین اؤزونه مخصوص آدی واردیر .

توتم جیلیکده روحون ابدی قالماغینا اینانمازلار . اسکی تورک
لر روحلاری ابدی بیلیم کائناتین دا روحو اولدوغونا اینانیردیلار .
بونا گؤره ده آتالاری نین روحلارینا نذر و قربانلیق ائدردیلر .

دیلمچی عالم لرین ده آراشیرمالاری اسکی تورک لرین توتمجی
اولمادیغینی اثبات ائتمیشدیر . رشیدی تاریخینده نقل ائدیلمـن
اونقون مغوللار دان گئچمیش ، محمود کاشغری نین دیوانیندا دا قید
ائدیلمه میشدیر . اسکی تورکده ده اونگ اوغور معنا سینا ایشلنمیش لکن ،
اونقون ویا اونگون کلمه سی یوخدور .

اسکی تورک لرده قارتال (عقاب) دا مقدس صایلیب ، حاکمیت
نشانه سی ایدی . آتیلانین بایراغیندا قارتال شکلی واریمیش اور-
خون جایی نین کناریندا تاپیلان یازیلی داشلاری و بیلگه خاقانیـن
قارداشی کول تکین مجسمه سی نین بؤرکونون قاباغیندا قاناتلاری

شامان دینی :

مؤلف لر یا قوت و آلتایلی تورک لری نظره آلاراق اسکی تورک - لرین شامان دینی نه اینان دیقلارینی ادعا ائتمیشلر . حالوکی ،بودین صورادان احتمالا مغوللار زامانیندا بو تورک لر آراسیندا شایع اولموشدور . اسکی تورک دیلبنده کام ویا قام روحانی معناسینا گلیر لکن شامان سوزو هندو اروپائی بیر تعبیردیر .

م . الیاد (M. ELIADE) شامانلیغی قیسا اولاراق وحش (EXTASE) تکنیکی اولاراق تعریف ائتمیشدیر . شامان اوزونه مخصوص طریقه و تکنیکی ایله وجد حالی ابحنده روحونون بدنن آیر- یل دیغینی حس ائدهر ، اونون روحو گویلرده یا یثرین آلتیندا کی ، روخلار و تانیلارلا تماس قورار و انسانلارین دردلرینی اونلارا آتلا- تاراق شغالرینی ایستهر و تکرار اوز بدنینه قاییدار .

پرفسور ابراهیم قفس اوغلونون فکرینه قارش ، بیرجوخ مؤلفلر تورک لرین جوخ اسکی دن توتم پرست اولوب صورا شامان دینی نه اینان دیقلارینی یازیرلار .

تورک لرین یارادیلش افسانه سینده شامان دینی اینانیشلاریندا - ان مهم ایزلر واردیر .

شامان دینی گوی ده کی نورعالمی ، یثر اوزو ، یثر آلتیندا کی قارانیقلار عالمینه اینانیر .

گوی عالمی ۱۷ طبقه حالنده بیر نورعالمی دیر . بورادا گوزه للیک لر ، یاخشیلیقلار ویا خشی روخلار واردیر . بو عالمین حاکیمی بوتون وارلیقلارین یارادیجیسی اولان تنگری کایراخان (اولگن) دیر . یثر اوزونده انسانلار ، باشقا جانلیلار و ملک لر واردیر . بونلار تانری نین یثر اوزونه یوللادیغی یاخشیلیق ملک لری دیر . یثر اوزونده یثر آلتی عالمیندن گونده ریلیمیش پیس روخلار وجن لرده واردیر . یثر آلتی عالمی یثددی ویا دورد طبقه حالنده بیر قارانیقلار عالمی دیر . بو عالمین حاکیمی اثرلیک آدیندا بیر شیطان ویا جانا واردیر . بودینه گوره دونیادا اولن یاخشی روخلار ، بیر قوش شکلینه گیرهر ، یاخشیلیق درجه لرینه گوره گویده کی نورعالمینه یعنی اوچو قا (چتسه) یوکسه لیرلر .

پیسروحلار دا یئر آلتیندا یاشایان عقرب ، افعی و بو کیمی حیوانلارین شکلینه گیره ر و پیسلیک لری نین درجه سینه گوره اثرلیکین قارارنلیقلار عالمینه گنده رلر .

پرفسور ابراهیم قفساوغلونون یازدیغینا گوره :
اسکی تورک لرین دینی و عقیده لری اوج نقطه ده توپلانمیشدیر ؛ طبیعت قوه لری ، آتالار دینی و گوک تانری .

۱ - طبیعت قوه لرینه اینانماق :

بوناکوره داغ ، چول ، چای ، چشمه ، مغارا ، آغاج ، اورمان ، وولقان ، دنیز ، دمیر ، قیلیچ و بو کیمی شیلرین روحلاری واردیر (*ANIMISME*) و گونش ، آی و اولدوزلار ، ایلدیریم و گوک گورولتوسو تانری سـل (الاهی) روحلاردیر .

روحلار ایکی دسته یه یا خشی و پیس اولاراق آیریلیرلار ، بیسر ده اومای و یا هومای دئییه اوشاق الاهیسی واردیر .
آسیا هونلاری ، گوک تورک لر و او یغورلار هر ابل گوی تانری ، اجداد و طبیعت قوه لرینه قوربانلیق کسردیلر . هون امپراطوروتانهو گونش و آیا تعظیم ائده ردی .

طبیعت قوه لرینه اورخون یا زیلی داشلاریندایئر - سو دئیلهرک مقدس تانینمیش و ایکی یئر - سودان بحث ائدیلیمیشدیر : بیریسـی ائوتوکن و دیگر ی تامیغ ایدوق باش (تامیغ سویونون سرچشمه سی) ائوتوکن حکومت مرکزی اولوب ، تامیغ و یا تاقی ده گوک تانری یـه قوربان یئری ایدی .

۲ - آتالار دینی :

اسکی تورک لر ائولموش بئویوک لره تعظیم ، آتالار احرمت ائده ردیلر . هونلار ، تابقاچلار و گوک تورک لر مقدس مغارالاردا اجدادلارینین روحلارینا قوربانلیق کسردی لر . اجدادین خاطره لرینی چوخ عزیز توتاردیلار و اونلارین قهرلرینه تحاوز ائده نلری برک مجازات ائده ر - دی لر . آتیلانین بیرینچی بالکان ساواشی نین سببلریندن بیر ی ده ائولن عائله افرادیندان بیر ی نین قبرینه بیزانسلار طرفیندن تجاوز و او - غورلوق اولموشدور . چونکی تورک لر ائولولرینی سلاقلاری و قیمت - لی اشیا لاریله ، قادینلاری دا جواهرلریله قویلاردیلار .

۳ - گوک تانری دینی : گوک تانری دینی همان شامان دینی دیر .

اسکی تورک لرین اساس دینی گوک تانری دینی دیر . تانری ان یوکسک وارلیق اولوب ، کائناتی یارادیب و گوکسل (آسمانی) ماهیستی اولدوغو اوچون گوک تانری آدلانیردی . بودینین اساسلاری حین قاسناق لاریندا ، گوک تورک یازیلی داشلاریندا و دیگر منبع لرده یازیلیمشدیر . تانهو موتو ویا مته خان (۱۷۶ م ق) جین امپراطورونا گونده ردیگی مکتوبدا تانری طرفیندن تخته اوتوردوغونو و ظفرلرینی تانری نین عنایتینه بورخلو اولدوغونو یازار .
آوار خاقانی بیزانسلارلا باغلادیغی قرارداددا تانری یه آند ایچمیشدیر .

گوک تورک یازیلی داشلاریندا کی یازیلارلا گوره گوک تورک خاقانلیغی نین قورولماسی تانری نین ایسته کیله اولموش و خاقان اونون طرفیندن تورک لره وئرلیمیشدیر .

تانری خلقین ایشینده واسطه سیز دخالت ائده ر . اقتدارقوت KUT ، قسمت (اولوغ UTUG) اونون طرفیندن وئرلر ، اولمک ده اونون الینده دیر ، انسانلار فانی و تانری ابدی دیر .

بایات (قدیم) ، آچو (آتا) ، ایدی (صاحب) ، اوقان (قادر) ، جالاب ویا جلب (مولا) هامیسی اونون صفتلری دیر .

تانری زامانلا مادی گوک ده آیری بیر معنوی قدرت شکلینی آلدی یعنی ابدی لیگی ، قادریگی یانیندا مادی بیر شکلله گرمپن وهرشرده حاضر اولان وصفینی قازاندی .

گوک تانری یانیندا ، هونلار زامانیندا گوش ، آی و اولدوزلار ، گوک تورک لر دؤرونده ده یئر ، بئر - مولاردا عزیز و مقدس تاسیندی . گوک تورکلر زامانیندا تانری سؤوک معنوی قدرت اولاراق پرستش ائدیلدی . تانری سوزو باشقرد لهجه سیدن باشقا بوتون تورک لهجه لرینده موجود دور . (باشقردلار اورال قبله لرسدن اولوب صورادان تورک لش - میشلر) جین لی لر آراسیندا داتی بن شکلینده سلسله و ان آز ۲۵۰۰ ایل گئچمیشی واردیر .

اسکی دن دین آداملار یا سعی روحانی لره کام دئیلردی ، الک دفعه اوروپا هونلاریندا گورولموش دور .

تورک لر زامانلا باشقادینلرده اینانمیشلار لکن اسلام دینیندن باشقالاری تورک لرده منفی تاثیر بوراخمیش و وارلیقلارینا صدمه وورموشدور. مثلا اوروپا هونلاری ییعبنلا مسیحی اولوب اوزوپا ملتلیری آراسیندا ارییب گئتمیشلر.

چین ده حکومت ائدن تابقالار بودا دینی نی قبول ائندن صونرا سرعتله چین لی لشمیشلر و ۴۹۵ میلادی دن صونرا تورک عرف و عادتلیری سی ساق ائتمیشلر.

اویغور تورک لری مانی دینی نه گیرندن صونرا سفدنشالی مانی الفباسی دا گوک تورک الفباسی سین یئرینه قویدولار. صونرا دان بودا دینی داخی اویغورلار آراسیندا یاسیلدی و بو ایکی دین یئنی مذهبی کولتورون ظهورنا و دینی متنلرین ترجمه سی زنگین بیردینی ادبیاتین میدانا گلمه سینه سبب اولدو.

سو یازی و کتابلارین بیرقسمیدا حالب نقاشلیقلار دا واردیر. سوکتابلاردان ابرق بیتیک *IRK BİTİK* یا کهانت کتابی اویوخی عصرده گوک تورک الفباسیله یازیلیمیشدیر. کینه آلتون یاریق و سکر و کیمک آدلاریندا کتابلار همان زاماندا لکن اویغور الفباسیله یازیلیمشدر.

حزر تورک لری سن بیرقیمی موسوی و دیگر قسمی دا مسیحی لیگی قبول ائدیب، موسوی لک خاقان و عائله سی نین دینی اولدوغو اوچون رسمی دین قبول ائدیلدی و تورابدا تورکجه ترجمه ائدیلدی.

تورک لر اکثریت حالیندا شادامعی بئرلرده منلیک لرینسی قورودسالار دا اقلیت اولدوغو بئرلرده یئرلی خلق آراسیندا مستحیل اولدولار. مثلا حزرلر، بئحه ک لر، اوزلار (اوغوزلارین قارداشلاری) و فومالار (فحاقلار) سالکان و شرفی اوروپادا وارلیقلارینی السدن وئردیلر و بئرلی لره قاریشدیلار.

سعار تورک لری ۸۶۴ ده مسیحی اولوب اسلولار آراسیندا ارییب گئندیلر.

سالمز اسلام دینی نورک لرن اسکی اناملاریله بیرجوخ باخیمدان ساتغس لبق (مطابقت) گوستریب اونلار سن روح وکارا کترلرینه ساتغین اولدوغو و حو هر زامان تورک لرین قوتلنمگنه و تورکلوگون قالماسا کؤمک ائتمسیدر.

گنجینه و اقتصادی حیات

بوزقیر تورک لری باشا دیقلاری نثر و اقلیمه گؤره حوبالسیق و حیوان سله مک له گذرانلاریمی تامس ائدر دیلر. بولار س باشیدا آب و قوبون گلیردی. ائکوز، اسک صولو و زراعت هال و ثربشلی نثرلر ده فابدالی اولدوغو اوجون ایلک راملاردا بوزقیردا سربا ائدیلر. دی. صعبر حوایی داها جوخ هیدواوروپائی ائللره مخصوص دو. دعو دا معلولاردا نریبه ائدیلر دی. لکن صورادان صعبر، قاطرو ده وه داحی سورقیرا گرمسندیر.

نورک لرس اساس غذا لاری اب (آب و قوبون) تشکیل وئریردی. تورک لر اتی فورودوب کوسروه سکلسده ساحلار و حبیلی لره ده ساتاردیلر.

ئمک لردن بخشی (اسکه) و بوتماچ (بوغوریلو و حؤره کلی شوربا) حوج سئویلیریدی. هولار زامانلاردا نری مشرویلاری فیمزادی. فیمزآب سوئیدن نهمر ائده رک، خاصرلاردیلر، گوک تورک لرس نئگی آیددا سر مشرویلاری وارانیدی کی، بوغدا و داری دان دوره لدر دیلر. اوغورلار نؤرا (۱) دا احردیلر.

سولو داری، سر، بوغورد اساسیدا سورفیر ئمک لری ایدی. بوغورد بلعارلار واسطه سله اوروسا گئچمیسندیر. اوغورلار ترکسان دا اؤروم اکهر و اودان سیره و سراب دا دؤره لدر دیلر. گئیم (پالتار) :

اسکی تورک لرس گئیم لری قوبون، قوری، صعبر، بولکی و آرمفلار دا آب آبی درسی و قوبون، کئچی و ده وه سوئیدان تامس ائدیلریدی. اسکی تورک لر نثر بوخورلار و بالبار اوجون کف ئسیدریدی لیر. هولار حبه سون بارحا و کئحه ساتاردیلر. رومی لرکان کؤیگی ایلک دمعه هولاردا گؤردولر. بوزقیرس محصوص بالباری کب و شاپوار ایدی. حویکی بوپالبار آتلی نه ماسا ایدی. داها اول ده سؤیله دیگیمیر کیمی بوپالبار حبه دؤرد. وحو عصر

(۱) نؤرا، آریا، داری ویا بوغدا حمیری سس سورشا سما عیله قاسریلان محجون مشروب دور.

میلاددان قاباق و اوروپا یا میلادی دوردونجو عصرده گیرمیش و بیزانس لاردا آلتینچی عصردن صورنا شایع اولموشدور. بوتاریخ لردن قاباق تیکلیخ محسمه لرده اوروپا لیلارین کؤینک لری اوزون دور، بودگی شیک لک لر اوردو اصلاحا تبیله برابر اوروپا دا اولموشدور. تورک لر حلقه و جنگل بشرینه دوگمه ایشله دردی لر و چکمه گشیپ، باشلارینا بئورک قویا ردیلار، آبریکا قیش و یا یا مخصوص شئل گشیپ ردیلر، قاملاری داها بئویوک اولانلارین سورک لری داها یوکسک ایدی.

تورک لر سا ققالارین قیرغیب، سوغ و ساچ قویا ردیلار (هونا صلاحی) بیر دوستلا قارشیلاندا آتدان انیب، بورکلرینی قالدیرا ردیلار و سلام وئره ده بیر دیزی یئره قویا ردیلار (هون سلامی)

صنعت

تورک لرده حرب صنعتی یوکسک سوبه ده ایدی. چونکی ساواشچی اولدوقلاری حالدا دمیرچبلیکده ده قیدمدن تجربه لری وارا ایدی. آندرو - نوو کولتورو زامانیندا اورتا آسیا دان قیزیل تاپیلیب، قیزیل صنعتی نین ده انکشافینا سبب اولدو.

سلاحلاردا ن قیلیچ، قالخان، نیزه، مزارق و اوخ اوجوقا بیرا ردیلار. قیلیچلاری نین دسته سی قیزیل قابلاما ولوب حیوان نقشلری و قیمتلی داشلارلا تزیین ائدی لیدی.

اسکی تورک لرین مزارلاریندا، چین دن دانوب چایینا قده راولان یئر لرده بئل قورشاغی، کمر حلقه لری، اوخلوقلار، زره، کلاه خود و مجسمه لر تاپیل میشدیر. هابئله آتیه هری، قازان، آفتابا - ابریق بئویوک اوطاقلار، خراطلیک و تخته اوستونده قازمالار کیمی صنعت اثر لری بول مقداردا اله کئچمیشدیر. آسیا هونلاری میز، صندلی، دولاب تخت و پرده و اوطو ایشله درمیشلر.

شهر

اسکی تورک لر شهره بالیق دئیهردی لر، بوگون ایشله دیلن پالچیق سوزو عینی کؤکدن دیر. تورک خاقلاری نین ایکی سارایی وارا ایدی. بیری یاییلیق و دیگر قیشلیق. قیشلیق سارایلاری شهرده بنا ائدی لر - دی. مته خانین یاییلیق سارایی بوگونکو مغولستاندا اؤنگین چایی

کناریندا، اورخون اطرافیندا و ایکینجی گوک تورک خاقانلیغی نین قوروقوسو ایلتریش خاقانسن یاللیق سارایی چوغای دا و قیشلیق سارایی قاراقومدا، همجنس غرسی گوک تورک حکومتی باشچیسی ایستمی خانین یازلیق سارایی اگ داغ دا و قیشلیق سارایی ایسبن گولده ایدی. اوبغور خاقاسی مؤین جور (۷۵۹ - ۷۴۷) ون قوردوغو اوردو و بالیق شهری نین خرابه لری هله ده موخوددور. خزر تورک لرینه عائد سمندر و بئلنجر شهرلربندن داها قاساقدان بحث ائدیلیمیشدر. خزر - لرین یاییتختی اولان استبل - خانسالیق (ولگا کناریندا) دان اسلامی قاساقلاردا بحث ائدیلیمیشدیر (اصطخری، ابن فضلان، مسعودی). بو شهرلر جبی کره بجدن تیکمک ایلین معین آتلاریندا اوتورولوردو. خزر تورکلری نین ائولری داها چوخ تخته دن تیکمک میشدی. لکن خاقان سارایی وشارکل قلعه سی داش ویشمیش کره بجدن ایدی. وولگا بلغارلاری و آتبلانین سارایی دا تخته دن ایدی. اسکی تورکلرده اسکان کند شکلیده اولما بید داها چوخ نظامی قلعه لر و قلعه شهری شکلینده اولموشدور.

بوشهرلرین نظامی و تجارت باخیمیندا ان اهمیتی وارا ایدی. اوغوز - لار دا اونونجی عصرده سیحون مسیرینده تکیلن شهرلر (قارا حوقیا فاراب سوت کند، آلتون تپه، بئنی کند، سایرام، هند و باشقالاری) آلیش - وئرش مرکزلی ایدی (ابراهیم قفس اوغلو، تورک ملی کولتور و صفحه ۲۱۲)

تجارت:

تورک ائللری قونشولارینا آت، کونسروات، دری، کورک و حیوا - نی غذالار ساتار و قارشیلیغیندا حیوبات، گشیم اشیا سی آلاردیلار. چین دن دویو، ایپک و ایپک پارچالار و بیزانس و روم دان دا باشقا گشیمه جکلرینی آلاردیلار.

اورخون یازیلی دالاریندا تاجارتین خلقین رفاهیندا و دولتین استحکامیندا چوخ اهمیتلی اولدوغو یازیلیمیشدیر.

چین دن اوروپا یا قده ر چکیلن ایپک یولو مین ایل چین - تورک کشمکش لرینه و ساواشلارینا سبب اولموش. بونلارین هر بیر یویوللاری الیرینده ساغلاماق ایسته میشلر بالاخره ۷۵۱ میلادی = ۱۳۰ شمسی ده

تالاس (تراز) حربینده مسلمانلار قارلوقلارین کؤمگیله چین لی لری مغلوب ائدیپ بو یوللاری اؤز کنتروللاری آلتینا آلمیشلار. بو حادثه دن صونرا اویغور، قارلوق و اوغوز شهرلری داهادا آبادلاشدی. ایپک یولوندا باشقا اونا موازی سیرده کؤرک یولو وارییدی. بو یول خزر، بلغار، اورال و سیری نین جنوبوندا و آلتای - سایان داغلاریندا گشهرهک چینه یئتیشریدی. بو یولدا سنجاب، تۆلکی، سمور و بو کیمی حیوانلارین دریسی حمل اولونوردی و تاحرلری ده اوغورلار و بلغار تورکلری ایدی.

اسکی تورکلر اوزونلوق مقیاسینا چیغ ویا چیق و آغیرلیق مقیاسینا دا اولگو دئییردی.

زراعت و مالیه

اسکی توزکلردن اوغورلار (غربه کؤچموش اوغوزلار) یا خشی اکینجیلر اولوب تجارتده اهمیت وئیردی. آلتای - سایان داغلاری حوالی سینده اوچ مین ایلدن بری حبوبات اکیلدیگینی قازینتیلار اثبات ائتمیشدیر.

دولتین مالیه سی خلق دن آلدیغی وئرگی و تابع دولت لردن آلدیغی قیزیل، پول، وئرگی وهدیه لردن تامین ائدیلمدی.

آسیا هونلاریندا وئرگی توپلاماغا مخصوص مامورلار وارییدی. گوک تورک، خزر، اویغور و آوارلار مالیه مامورلارینا تودون دئییردی. اوغوزلار بونلارا آمغا ویا ایمغا دئییب دولت خزینه سینده آغیلیق دئییردی.

متداول پوللار گوک تورک زمانیندا خاقانین مهری باسیلمیش ایپک پارچا کامدو (KAMDU) و بیرده فلزی پول (یارماق) دان عبارت ایدی. بو پوللارین اوستونده تورک تمغاسی " دامغاسی " وارییدی.

ادبیات و صنعت

بورادا داستانلار (شفاهی ادبیات)، یازی، صنعت، موسیقی، زمان حسابی، دوشونجه و اخلاق و بالاخره یازیلی ادبیات دان قیماشکیلده بحث ائدیله جکدیر.

داستانلار و افسانه‌لر

بوتون تاریخ‌لری مجادله و ساواشلار و ماحرالارلا گئچن تورک ائللری نین حقینده چوخلو داستان و افسانه‌لر یارانمیشدیر. اسکی تورک داستان و افسانه‌لرینده قورد آتا و رهبر نقشینده توصیف ائدیلیمیشدیر.

اوروپا یا گئدن تورک لرده (هون، اوغور و بلغار) جئیران (*Geyik*) دا اوستون قدرتلی بیرره‌برکیمی افسانه‌لره کیرمیشدیر.

گوک تورک لرین اینان‌دیقلارینا گوره خاقان عائله‌سی آشنانا خاندانی نین بؤیوک جدی ببر دیشی قوردوموش .گوک تورک خاقانلاری- نین اوطاقی نین قاباغیندا تاخیلان توغون اوجونداکی قیزیل قورد باشی خاقانلیق علامتی ایدی.

آسیا هونلاری، غربی تورکستان و ووسونلاری و تابقالار دا داخی قورد افسانه‌سی وارایدی.

اسکی تورکجه‌ده قوردا بؤری ده دئیلیردی کی،چین منبع‌لرینده فولی شکلینده نقل ائدیلیمیش و گوک تورکلرین محافظ آلایی (گارد- مخصوص) عسکرلرینده فولی دئیلیمیشدیر.

داستانلار

اسکی تورک ائللری نین ادبیاتی اورتا آسیا دا داستان ادبیا- تیه باشلامیشدیر.

داستانلار ائللرین ویا ملت‌لرین دین، فضیلت و ملی قهرمانلیق ماجرالاری نین اکثرا منظوم حکایه‌سی دیر. داستان کؤکو تاریخه دا- یانان و الهامینی تاریخدن آلان خلق ادبیاتی محصولودور. داستانلار خلق شاعرلری، سازشاعرلری طرفیندن سازلا بیرلیکده سؤیله‌نیر و خلق گؤزویله گؤرولن، خلق روحیله دویولان و خلق خیالیندا ناغیل شکلینی آلان تاریخ‌لردیر.

داستانلاردا ملت‌لرین دینلری، مختلف اینانیشلاری، یا شادیقلاری منطقه نین خصوصیت‌لری ایله بیرلشمیش احساس و دوشونج‌لری واردیر.

داستانلارین خصوصیه اسطوره‌لرین^(۱) فکر و صنعت حیاتینا منع
تشکیل ائتمه‌لری چوخ مهم دیر.

اسکی یونان شعری نین بیرچوخ ترنم‌لری الهامینی و یونسا
تئاتری نین ان مشهور اثرلری، موضوعلارینی یونان اساطیر و داستانلا-
ریندان آلمیشدیر.

داستانلارین ملت‌لرین ملی منلیک لرینه دؤنمه‌لرینه، اؤزلرینه
اعتماد و گووه‌ن حسی نین آرتماسیندا بؤیوک رولو واردیر. مثلاً آلمان
ملتی نین آياغا قالخماغی دا ژرمن ناغبل و داستانلاری نین تاثیر
اولموشدور.

داستانلارین ملی بیرلیک اويا ندیرماق و ملیت‌لری تانیتماق و
یاشاتماق یولونداکی قدرتی نی گؤسته‌رن ان یاخشی مثال ایران دیر.
بیلدیگیمیز کیمی اسلام و عرب‌لر ایرانا گلندن صونرا ایراندا
پهلوی دیلی و ادبیاتی ترک ائدیلمیش، بیئرینه عرب دیلی حاکم
اولموشدور. بو حادثه‌نین آردیندا تورک اثرلری ایرانا گلیب و مین
ایل حکومتی اله آلمیشلار. بوتون بونلارلا یاناشی ایران زامانلا اؤز
استقلال و حاکمیتینی اله ائدیپ فارس دیل و ادبیاتینی انکشاف
اقتدیریب با شقالارینا و حتی حاکم تورک‌لره ده یایماغا موفق اولمو-
- شدور. بو بؤیوک حادثه‌ده فردوسی نین اسکی قهرمانلیق داستانلاری
نی شعر دیلیله بیان ائدن شاهنامه‌سی بؤیوک رول اوینا میشدیر:

بسی رنج بردم در این سال سی * عجم‌زنده کردم بدین پارسی
البته هر ملتین داستانی یو خودور. بیر ملتین داستانلاری اولا
بیلمه‌سی اوچون اونون اسکی کئچمیشی و تاریخینده اونودولما زطبیعت
حادثه‌لری، بؤیوک ساواشلار، کوچ‌لر، استیلا لر و بیثنی منطقه‌لرده وطن
قورما غلار کیمی خلق حیات و حافظه‌سینی نسل‌لر بویو مشغول ائ-
- دن حادثه‌لرین اولماسی لازم دیر.

(۱) تاریخدن قاباغکی چاغلاردا تانریلار ویا تانریلاشدیریلیمیشا نسانلار
حقینده سؤیله‌نه‌رک زامانلا اینانیش حالینه گلن افسانه‌یه اسطوره
(میتوس) سؤیله‌نیر. بیر ملتین اسطوره‌لری نین بوتونونه میتولوژی و بو
اسطوره‌لری تدقیق ائدن علمده میتولوژی دخیلسیر.

• داستانلاری یارادان ایلک دؤوره لرده یا شایان انسانلار جمعیت و طبیعت حادثه لرینی یا درین بیر قورغویا بؤیوک حشیرانلیقلا سفیر ائدیردیلر. هئچ بیر حادثه نین سببی بیلنمه یین بوچاغلاردا هر حادثه چوخ مهم، چوخ ماراقلی و "ماوراء طبیعه قوتلرینی" دوشوندورن اسرار انگیز و حکمتلی بیر معنا افاده ائدردی. مثلا گئی گورولدا ماغسی تانری نین غضبی، طوفانلار آلاهیین جزاسی ماییلیردی. انسانلار تانری کیمی گونشه، اوتا پرستش ائدیردیلر و بیر آغاجی و بوزقوردو اؤز اجدادی مانیردیلر. بوانسانلار باشچیلاری و قهرمانلارینی دا تانریلیق درجه سینه قدهر یوکسلده رک اونلارین تانری طرفیندن یاردیم گوردو. گونه اینانیردیلر. بونلار مهم گوردوکلری هر حادثه و واقعه نی اؤز خیاللارلا بزه ره رک بیر- بیرلرینه آنلادیر و زامانلا داستان یارادیردیلر.

زامان گئچدیکجه داستانلاری رنگین ملتترین آیدینلاری آراسیندا بؤیوک داستان شاعری ییشتیشدی و بونلاردا ملتترین افسانه وی- تاریخی معنا سیندا ملی داستانلارینی یا زدیلا، بو ایشی یونانستاندا هومر، ایراندا فردوسی گورموشدور. رحمتلی آذربایجان شاعری سهندده دده قور. قود داستانلارینی گونوموزون دیلی و سیاقیله قوشما جالار حالینده ترنم ائتمیش و "سازیمین سوزو" آدیله ایکی جلدده نشر ائتمیشدیر. تورک ائللری نین داستانلاری اسلامدان قابق ویا صونرا یارا - ندیغینا گوره ایکی بؤلومه (گروهه) آیریلیر.

اسلام دان قابقکی داستانلارین مهم لری :

یارادیلیمش، افراسیاب، شو، هون، گوک تورک، اوغوز و اوغور لارین داستانلاری دیر.

دنیا نین یارادیلیمی حقیقته اسکی تورکلرین فکر، دویغو و اینا - نیشلارینی آنلادان یارادیلیمش داستاننی اورتا آسیادا یاخین زامان لارا قدر یا شایا بیلیمیشدیر. بوداستان اسکی تورکلرین تک تانری یه اینا ندیقلارینی و تانری نین دونیانی یاراتماق الهامینی نورانی بیر قادین خیالیندا آنلادیغینی گؤسته ریر.

هنوز هنج بیر شئی یوخ کن تانری قایراخان لا اوج سوزبوحاق- سیز (نامحدود) صو واردی . قایراخاندان باشقا گۆرهن و صودان باشقا گۆرولن یوخ ایدی. تانری قایراخانین بوساده صو عالمیندن اورهکی صیخیلدی. بوزامان صو دالقالاندی و آق آنا دئیلن نور دان بیر قادین خیالی گۆرولهک تانری یا یارات دئدی وگینه صویا حومدو. بونون اوزه رینه. تانری اغزونه بنزه ر ببر وارلیق یا رادیب اونا کیشی آدینی وئردی . تانری ایله کیشی سادا اوچماغا باشلادیلار . کیشی تانری دان داها یوکسکه اوچماق ایستهدی . تانری بونو آنلاییب کیشی دن اوچماق گوجونو آلدی . کیشی صویا دوشدی و بوغولورکن توبه ائدیپ تانری دان امداد دیله دی، تانری یوکسل دئدی . کیشی صویون اوستونه چیخدی . تانری دونیانی یاراتماق اوچون کیشی یه صوبون دیینه دالیب بیر اووۇج تورپاق گتیرمه سینی امر ائتدی. کیشی تور - پاق چیخاراندا بیر قسمتینی ده آغزیندا ساخلادی تاکی اغزونه گیزلی بیر دنیا یاراتسین . اووچونداکی تورپاغي صویا سیدی و تانری بویو امرینی وئردی . تورپاق بۇبودو و دنیا اولدو. تانری نین امریله آغزینداکی تورپاق دا بویومگه باشلادی و تانری تۇپور دئمه سئیدی کیشی بوغولاجاغیدی . تۇپورولن تورپاق یئرین اوستونده تپه لر و باطلاقلاری وجودا گتیردی . بو ایشدن غضبله نن تانری کیشینی اغز ایشیق عالمیندن قۇودی و اونا شیطان (ارلیک) آدینی وئردی . صونرا یئردن دوققوز شاخه آغاج گۆیه ردیپ هر شاخه دن بیر آدام یاراتدی . بونلار دونیادا دوققوز انسان جنسی نین آتالاری اولدولار .

بو انسانلار گۆزه ل و یاخشی ایدیلر . شیطان اونلاری اغز طرفینه چکمک ایستهدی تانری شیطانا قاپیلان انسانلارین عقل سیزلیگینه عصبانی اولوب شیطاننی تورپاق آلتینداکی قارانیقلار دونیاسی نین اوچونجو طبقه سینه سالدی و اغزو اوچون ده گۆیون ۱۷ - ینجی طبقه سینده بیر نورعالمی یا رادیب اورایا چکیلدی. انسانلارا دا دوغرو یولو گۆسترک اوچون بیر ملک گۆندردی . صونرا شیطاننی دونیایین ان آلت طبقه سینه سالدی و دونیایین صونونا قده ر اورادا قالماغینی

امر ائتدی . تانری قایراخان ایمدی ۱۷ - اینجی طبقه گوی دن کا -
 ثنائی اداره ائدیر . گویون یئدینجی طبقه سینده گون آنا و آلتینجی
 طبقه سینده آی آتا اوتورورلار . بوداستان ویا ناغیلی ۱۹ - نجوعصر -
 ده و . رادلوف شامان آلتای تورکلری آراسیندا توپلامیشدیر .

افراسیاب داستان

افراسیاب اسکی تورک خاقانی و قهرمانی دیر . سقهرمانین تورکی
 آدی آلپ ارتونقادیر (آلپ = قهرمان) . آلپ ارتونقا میلاددان قاباق
 ۷ - اینجی عصرده ساقا تورکلری نین (توران) بویوک خاقانسی
 اولموشدور . او ، ایران - توران ساواشلاریندا اشتراک ائده رک ایران
 لی لاری دفعه لرله مغلوب ائتمیش صونوندا کیخسروا (مد پادشاهی
 کیاکسارا) مغلوب اولاراق اولدورولموشدور . بوندان دوققوز یوز ایل
 قاباق محمود کاشغری یازدیغی تورک دبل و لهجه لری نین لغت و گرامر
 کتابیندا (دیوان اللغات التکر) دفعه لرله آلپ ارتونقادان بحث
 ائدیب و اونون اولومونده سؤبله نن ماغو (مرثیه) نی درج ائتمیشدیر :
 آلپ ارتونقا اولدی مو ایسیز آجون قالدی مو
 اولدک اوحین آلدی مو ایمدی یوره ک ییرتیلور
 بوگونکو تورکجه میزله :

آلپ ارتونقا اولدی می تنها ویا فانی دنیا قالدی می
 زمانه انتقامینی آلدی می ایمدی اوره ک ییرتیلیر (پاره -
 پاره اولور)

محمود کاشغری دن اوچ ایل قاباق یوسف خاص حاجب طرفیندن یاز -
 یلان قوتادقو بیلگ (علم سیاست) شعر کتابیندا دا افراسیاب
 حقینده بو مصراعلار درج ائدیلیمیشدیر :
 بو تورک بگ لرینده آتی بئلگولوک
 تونقا آلپ ار ایردی قوتی بئلگولوک
 بئدوک بیلگی بیرله اوکوشاردمی
 بیلگ لیک او قوشلوق بودون کؤدرمی
 تاجیک لر آیین اونی افراسیاب
 بو افراسیاب توتدی ایللر تالاب
 بوگونکو دیلیمیزده : تورک بیگلری ایچینده آدی تانینمیش

• (بللی)، آلپارتونقا اقتداری تانینمیش، بؤیوک بیلگله، چوخ فضیلتلی ایدی. بیلگلی، عقللی ائل حکمداری ایدی. تاحیک لر اونا افراسیاب دئییرلر، بوا فراسیاب ائلری (دونیانی) توتدی. آلپارتونقا باره سینده شاهنامده مفصل روایت لرواردیر. طبیعی دیرکی، فردوسی نین نظمه چکمیش اولدوغو روایت لر قارشی طرفین گؤرؤشونو منعکس ائدیر.

شؤ داستانی

بوتاریخی داستانا گؤره شو میلاددان قاباق دؤردونجو عصرده یاشامیش تورک حکمرانی دبر و اسکندر اورتا آسیا یا هوم ائتدیگی زامان تورک اوردولارینا باشچیلیق ائتمیشدیر. بوداستان میلادی ۱۱ - اینجی عصره قدهر آغیزدان - آغیزا و دیلدن - دیله گئچهرک محمود کاشغری طرفیندن دیوان لغات الترکده یازی یا آلبنمیشدیر. بو داستانا گؤره اسکندر اورتا آسیا یا اوردوسو ایله گلنده شو اوردوسو ایله بیردن - سیره چین - اوبغور طرفینه گئتمیش. لکن بونلاردان ۲۲ نفر عائله لرله بیرلیکده گئتمک اوچون حیوان تاپما بیلمه دیکلری اوچون او گئجه اورادا قالمیشلار. اثرته سی گون پیاده گئتمک ویا اولدوقلاری یئرده قالماق اوچون دانیشارکن یانلارینا ایکی نفر داها گلیمیش بو ۲۲ نفر تازا گلنلره اسکندرین گله جگینی خبر وئهرک گئتمک تکلیفی وئرمیشلر و او ایکی نفر بئله دئمیشلر: ارلر، اسکندر گلیب - گئچجی آدام دیر، بو یئرده قالماز، بیز ده یوردوموزدا قالاریق. او زامان او ۲۲ نفر عصبانی اولوب او ایکی نفره قال آج دئییب گئتمیشلر. صونرا بوا یکی نفرین نسلینه قالاچ ویا خلج دئییلیمیشدیر.

اسکندر شو خاقانی نی تعقیب ائدیپ اویغور ائلینه یاقین شو - نون اوردوسو ایله اسکندر اوردوسو ساواشدیلار.

صونرا اسکندر تورک خاقانی ایله باریشدی، حتی اویغورلار اچوخ شهرلر تیکدیردی و بیر مدت قالاندان صونرا اؤز پایتختینه قاییتدی او زامان شو بالاساغونا گلیب ایمدی شو آدیله آدلانان شهری تیکدیر - دی. شو ویا سو داستانی عئینی زاماندا ساکا داستانسی - دئمکدیر.

اوغوز خاقانی داستانی

اوغوزخان داستانی-نین بیر اسلام دان قاباق، بیرده اسلام دان مونراکی شکلی واردیر. اون اوچونحو میلادی عصرده اوغوز یازی و دیلیله یازییا کئچن بو داستانین قهرمانی اوغوزخان تورکلرین جدی دیر. و بؤیوک هون خاقانی مته خان اولماغی محتمل دیر. بوداستانین تکال یازما نسخه سی پاریس ملی کتابخانا سیندادیر و اونون استا-نبول تورکجه سیله متنی ۱۹۳۶ دا BANG ایله رشید رحمتی آرات طرفیندن تورکیه ده نشر ائدیلیمیشدیر. بو داستانین اسلامی شکلی ۱۳-اونجو میلادی عصردن مونرا ایجاد و جامع التواریخ ده وشجره ترک ابوالغازی بهادرخان دا نقل ائدیلیمیشدیر.

قدیم شکلین خلاصه سی بئله دیر: گونلرین بیر گونونده آی قاغا-سین (اوغوزخانین آناسی) گوزو پارلادی. بیر اوغلو اولدی بو اوغلونون اوزو گوی رنگی، آغزی اوت قیرمیزی، گوزلری آلا (ALA)، ساچلاری و قاشلاری قارا ایدی. گوزهل پری لردن داها گوزهل ایدی. آدی اوغوز اولان بو اوغلان ۴۰ گونلوغوندا بؤیودی و یئیریدی، آتا-سندی و قهرمان اولدو. او زامانلار قورخولو بیر حاناوار اورماندا هامینی تهدید ائدیپ اونلارین حیوانلارین ییرتیب یئیریدی. اوغوز-خان حنگله گئدیپ او جاناواری اؤلدوردو و خلقی اونون شریندن قورتاردی. مونرا بیر کئجه تانری یا یالواریکن گؤیدن بیرایشیق دوشوب، ایشیغین اورتاسیندا بیر قیز گوردو. او قیز ائله گوزهل اییمیشکی، گولسه گوی تانری دا گولر و آغلاسا گوی تانری دا آغلار-میش.

اوغوزخان قیزی گورجک واله اولدی و اونی آلدی. بو قیزدان اوچ اوغل اولدو: بیرینه گون، ایکینجی سینه آی و اوچونجوسونه ایلدیز (اولدوز) آدی قویدولار.

کینه اوغوزخان بیرگون اووا گئتمیشدی، بیر آغاجین قوؤووغوندا (حفره سینده) فوق العاده گوزهل بیر قیز گوردو اونا عاشیق اولوب آلدی. اوندان دا اوچ اوغلو اولدو، اونلارین دا آدین، گوی، داغ و دنیز قویدو. بو اوغلانلاردان ۲۴ اوغوز قبیله سی عمله کلمیشدیر. اوندان مونرا اوغوزخان اووا گئتدی و بؤیوک قوناقلیق (توی)

وئردی اورادا بیگلره و حاضر اولانلارا بئله دئدی :

بن سین لرکه بۆلدوم کاغان
آلا لینگ یا تاکی قالقان
تامغا بیزکه بۆلسون بویان
کوک بۆری بۆلسون قیل اوران
تمور جیدالار بول اورمان
آو بیرده بیوروسون مولان
تاکی (داخی) تالوی تاکی مورن
کون طوغ بۆل قیل کوک قوریقان
بو گونکو تورکجه میزله :

من سیزلره اولدوم خاقان
یای و قالخان آلاق
طالع بیزه نشان اولسون
بوزقورد ساواش سسی اولسون
دمیر نیزه لر بیر جنگل اولسون
اولوقدا وحشی ائشک و آت یئرین
هم دنیز و هم چای

گونش بایراغیمیز و گوی چادریمیز اولسون
صونرا دؤرد طرفه ائلچی گؤنده ردی و دئدی هرکس اونا اطاعت
ائتسه اونو دوست بیلیم، هرکس اطاعت ائتمه سه اونو دشمن بیله حک
واونا هجوم ائدیب آرادان آپارا جاقدير .

صول طرفده اوروم آدیندا بیر خاقان وارایدی . او اوغوزخاننا
اطاعت ائتمه دی . اوغوزخان او ردوسوایله اونا طرف یوروش ائتدی و ۴۰
گوندن صونرا بوزداغی نین اتکینه یئتیشدی . اورادا چادر قوروب
یاتدی . ائرته سی گون سحر چاغی بیرایشیق اونون چادیرینا دؤشدو .
او ایشیغین ایچیندن ارکک بیر قورد چیخدی و اوغوزخاننا بئله دئدی :
ای اوغوز سن اوروما هجوم فکرینده سن ، من سنین خدمتینده اولاجام
صونرا قیزد اوغوزخانین اوردوسونون قاباغینا دوشوب اونلاری هدایت
ائتدی ، قورد ایتیل مورن دزیاسی نین کناریندا دوردو ، اوغوزخان
اورادا اوروم خاقان اوردوسوایله ساواشدی و اونو مغلوب ائتدی .
صونرا اوغوزخان اوردوسوایله ایتیل (وولگا) نهری نین کنارینا

گلدی و فکرا لله دی نئجه بوچایی گئچسین . اوردودا اولوغ اوردو -
آدیندا عقللی بیرکیشی وارایدی . آغلاری کسب بیر- بیرینه باغلا
- دی و اونلارین اوستونه یا تیپ چایدان گئچدی . اوغوزخان چوخ سئویند
واونو قبقاق آدلاندیردی و اورانین حاکمی تعین ائتدی .

صونرا اوغوزخان ووردوسو قوردون هدایتیله یوللارینا دوام
ائتدیلر . اوغوزخانین چوخ سئودگی آتی قاجدی و بوزداغینا چیخدی .
کیمسه او قارلی داغین اوستونه چیخا بیلمزدی . اوردو قهرمانلاریندا
بیری داغا چیخدی و دوققوز گوندن صونرا آتی گتیردی او قهرمانین
اوستو- باشی قارلا اغرتولموشدو . اوغوزخان اونو گؤره نده اونو بیگ
اٹله دی و قارلوق آدینی وئردی .

صونرا یول اوسته بیر اٹوه راستلادی اٹوین دیوارلاری قیزیلدان
پنجره لری گؤموشدن و دامی دمیردن ایدی . اٹوین قاپی سی باغلی ایدی
آچاری دا یوخ ایدی . اوردو آراسیندا صنعتگر بیر آدام وارایدی .
اوغوزخان اونا قال آچ دئدی . اوندان صونرا اونون نسلینه قالاچ
ویا خلج دئییلدی .

صونرا یول اوسته قورد دایاندی . اوغوزخان دئدی اورا داجادر
قوردولار ، اورانین خاقانی چورچیت اوغوز خاقانا تابع اولمادی ،
ساواش باشلادی و چورچیت اؤلدو و چوخلو غنیمت اوغوز خانین اوردو-
سونون الینه دوشدو . اوردودان بیرسی بیر ارا به قاییردی ، اویر-
لری ده اونا باخدیلار و ارا به قاییری ب غنیمت لری ارا بالارا چا تیپ
آپاردیلار . غنیمت لری آپاراندان باغیر دیلار : قانقا ، قانقا (ارا به)
اوغوزخان اونلاری گؤره نده اونلارا قانقالوق دئدی (قانقلی اٹلی)
اوغوزخانین یاخینلاریندان الوغ توروک آدیندا بیر آق ساققال
وارایدی . بیر گئجه یوخودا گؤردو کی شرقدن غربه بیر قیزیل یای چکیلیب
و اوچ اوق شمالا طرف حرکتده دیر . الوغ توروک اوغوزخانین یانینا
گلیب یوخوسونو آنلاتدی و دئدی کی ، تانری شرقدن غربه قدهر دونیانی
سنین امرینه وئره جکدیر . اوغوزخان بوتعبیردن چوخ خوشو گلدی و
بویوروک وئردی اثرته سی گون اوغلانلاری گلدیلر . اونلارا دئدی کی ،
گونلوم اوو ایسته ییر اما من قوجا لدم . گون ، آی ، یولتوز (اولدوز)
سیز لر شرق طرفینه گئدین . گوی ، تاغ (داغ) ، تنگیز (دنیز) سیز ده غرب
طرفینه گئدین .

اوج بۇيوك قارداش شرقە و اوج كىچىك قارداش دا غربە طرف
گشتىدىلەر، چوغلۇ اۆو ووروب اتالارىنا كتىردىلەر .

بۇيوك قارداش يولدا بىرقىزىل ياي تاپدى و اتاسىنا كتىردى،
اوغوزخان سئويندى و يايى اۆچە بولدى و اونلار وئردى و دىدى : لى
بۇيوك اوغوللاريم ياي سىزىن دىر، سىزدە ياي كىمى اوغلار ياي لا
اتىن .

كىچىك قارداشلار دا يولدا اوج گوموشاۋغ تاپدىلار و اتالارىنا
كتىردىلەر، اوغوزخان سئوينىپ اونلار دىدى كى: اى كىچىك اوغوللاريم
اوغلار سىزىن اولسون، ياي اوغلار اتدى . سىز اوغلار كىمى اولون .
(تورك غەنەسىنە كۆرە ياي حاكىمىت و اوغ تابيعەت علامىتى دىر .)
اوندان سونرا اوغوزخان سىر قورولتاي (توى) قوردو، ائىل گلىيب
اوتوردو . اوغوزخان اونلارلا مشورت ائتدى . سونرا بۆز اوغلار صاغدا
و اوج اوغلاردا سولدا اوتوروب ۴۰ كىشە - گوندوز يىتدىلەر، اىچدىلەر و
شلىك ائتدىلەر . سونرا اوغوزخان املەكەسىنى اوغوللار آراسىندا
بۆلدو و بۆلە دىدى :

اى اوغوللار كۆپ من آش-دوم	اوروشوقلار كۆپ من گۆردوم
چىدا بىرلە كۆپ اوق اتدىم	آيقىر بىرلە كۆپ يورودوم
دوشمنلرنى اىغلالت-دوردوم	دوستلارومنى من كولتوردوم
كوك تنگرىگە من ائمە دىم	سنلرگە بىرە من يورتوم
بو گونكو توركجە مىزلە :	

اى اوغوللار چوخ من ياشادوم	ووروشوقلار چوخ من گۆردوم
نيزە ايلە چوخ اوخ اتدىم	آت ايلە چوخ يىرىدىم
دوشمنلرىمى آغلالتدىم	دوستلارىمى من گولدوردوم
كوى تانرىيە من ائمە دىم (اىدا ائتدىم) سىزە يوردومو وئىرىم .	

اوغوز داستانى نىن اسلامى شكىلى

قاراخانىن بىراوغلۇ اولار، آى دان ، گونش دن داها گۆزەل ،
اوج گون - اوج كىشە آناسى نىن سوتون امەيىب بىرگىشە يوخوسونا
كلىر و بۆلە دىيىر: تانرى نىن دىننىنە گل والا سۆتونو يىمىرم
آناسى دايانا بىلمەيىب تانرى دىننىنى قبول ائدەر، لىكن كىمسە يە
بىر سۆز سويلەمەز ، چونكى توركلر آلىنجاخان دان سونرا تىك تانرى

دینینی انکار و کافر اولموشدولار. تورکلرین عادتلرینه گؤره اوشاق بیریاشا گلنده اونون آد تاخما مراسمی اولدو. بو مراسم ده قارا- خان بیگلردن صوروشدو، اوشاغه نه آد قویاق، اوشاق هامی دان قاباق حواب وئردی : منیم آدیم اوغوزدور. هامی چاشیریباوغوز آدینسی قبول ائتدیلر. یئتمکدن صونرا اوشاق قوناقلارین یانیندا باغیریردی : الله، الله . قوناقلار صوروشدولار، اوشاق نه دئییر، چونکی الله کلمه سی عربجه ایدی . کیمسه اونو باشا دوشموردی .

اوغوزخان بؤیودو، بؤیوک عمی قیزی سینی اونا نشانلادیلار. لکن او عمی قیزینا دئدی کی، اگر تانری نین دینینه گله رسن سن ایلله ائوله نه رم. قیز قبول ائتمه دی . بیرگون اوغوزخان کیچیک عمی قیزی سینی گؤردو و اوندان صوروشدو اگر تانری دینینی قبول ائده رسن سله ائوله نه رم، قیز قبول ائدیبا ئولمه مراسمی برپا ائیلدی. صونرا دان بللی اولدوکی اوغوزخان مسلمان اولوبدور. آتاسی بیبر قورولتای (توی) توتدو و اورادا مسئله نی دانیشدی، حاضر اولانلار اسلامی قبول ائتمه ییب دئدیبلر اوغوزخان اؤودا اولدورمه لی ییک. بو سؤزو اوغوزخانین آروادی ائشیدب ارینه دئدی . اوغوزون طرف- دارلاری توپلاشیب قاراخان اوردوسيله ساواشیدیلار. قاراخان بللی اولمایان سیر اوخلا وورولدو و اولدی و اوغوزخان آتاسی نین بئثرینه اوتوروب اؤز ملت نی تانری دینینه دعوت ائتدی و قبول ائتمه یین لری اولکله سیندن جیخا رتدی، صونرا تاتارلاری ائوزونه تابع ائدیبا چینه هجوم ائتدی و اورانی آلدی و بوللی غنیمت اله کتیردی . غنیمت لری کتیر- مک اوچون اوردودان بیرسی بیر آرابا قابیردی (قانقلی) . بو آدامین نسلینه قانیقلی دئییلدی.

اوندان صونرا اوغوزخان ببرجوخ اولکهلری آلدی و ببرجوخ خیرات و ارمغانلار وئریب قوناقلیق لار برپا ائتدی و آلتی اوغلونا اؤگودلر وئردی و ۱۱۶ یاشیندا تانری نین رحمتینه قاووشدو.

اوغوز داستانیندا آشاغیداکی نکتهلر دقتیمیزی جلب ائتمکده دیر اسکی تورکلر تک تانری یه اینا نارمیشلار و دین یولوندا اوغول آتا ایلله ساواشیر.

اسکی تورکلر ایشیفی مقدس صاییب ، قادین اوچون چوخ حرمت بسله بیرمیشلر .

مو و آغاچ دا چوخ عزیزمیش . اسکی تورکلر قهرمانلارینی دا مقدس سا یارمیشلار .

اوغوزخانین آناسی آی خاقان دیر و اوغوزون اوزو نورانی دیر . اسکی تورک قبیله و اثللری نین آدلاری بیر مناسبت (حکمت) له تاخیلمیشدیر . قورد اوغوز داستانیندا و دیگر تورک داستانلاریندا رهبر رولوندا اولوب سعادت و ظفر سمبولودور .

اسلامی شکیلده تورکلرین بؤیوک آتالاری نین آدی تورک دور . او یافشین اوغلو و نوحون نوهسی دیر ، آتاسی اولندن مونرا ایسیق گؤل اطرافینا گئدیپ اورادا یئرلشمیش و چادری او ایجاد ائتمیشدیر . اوغوزخان دان مونرا بؤیوک اوغلو . کون خان اونون یئرینه اوتوردو . وزیر ایریقل آتا ایله مشورت ائدیپ اولکهنی ۲۴ نوهسی آراسیندا تقسیم ائدیر . ۲۴ اوغوز قبیلهسی اونلارین نسلیندن دیر .

گوک تورک داستانلاری :

بوداستانلار چین قایناقلاریندا روایت ائدیلمیش و گوک تورک لرین دولت قورماقدان قاباکی دؤوره لرینه عائد اولوب و ایکسی داستان دان عبارت دیر : ۱- بوزقورد داستان ۲- ارگنه قون داستان .

بوزقورد داستان

بو داستاندا بوزقورد یوخ اولماق تهلهکسهینه دوشن گوک تورک لری دیریلدیپ چوخالماغینا سبب اولور . داستانین ایکسی روایتی واردیر

بیرینجی روایت :

هونلارلابیر سوی دان اولان گوک تورکلر هون یوردونون شالیندا کی مو اولکه سیندن چیغدیلار . باش بوغلاری (سرکرده) نین آدی قاپان پو ایدی و ۱۶ قارداشی وارایدی . هونلار دان بیر نین آناسی بیرقورد ایدی . بو گنج یئلره و یاغیشلار حکم ائده ردی .

گوک تورکلرین دوشمنلری بیرحمله ایله قارداشلاری آرادان آپار- یلار . بو فلاکتدن یالنیز بو گنج قورتولدو . بو گنجین ایکسی آروادی وارایدی . بیر یاز تانری سی نین ، دیگری ده قیش تانریسی نین قیزی

ایدی. بونلارین هر بیریندن ایکی اوغلو اولموشدو. خلق بواوغلانلا-
رین ان بویوگو نوتولوشه‌نی خاقان سچدیلر. بودا تورک آدینی آلدی.
تورکون اون آروادی وارایدی. بوقادینلاردان اولان اوشاقلا ر
هامیسی آنالاری نین آدینی آلمیشدیلا. بونلاردان آناسی نین آدی
آسنا (دیشی قورد) اولانی تورکلره خاقان اولدو. آدی آسینه ایدی.

ایکینجی روایت

تورکلرین ایلک آتاسی غرب دنیزی (خزر) نین غربی ساحلرینده
پاشا بیردی بونون خلقی هونلارین بیر بولومو ایدی و آسینه آدلانیردی.
آسینه ویا آشینا بویو قونشو ملتلدن بیر طرفیندن بیر باسقیینلا
محو ائدیلدی. بونلاردان آنجاق بیر اوغلان صاغ قالدی. دوشمنلر اونا
رحملری گلدی اونو اولدورمه دیلر. اونون اللرینی و آیاقلارینی کسدی
لر و بیر قمشلیکه بوراخیلار. دوشمن گئدندن صونرا بیر دیشی قورد
گلدی و بواوشاغا پرستارلیق ائدیباونو بویوتدو، صونرا اونونلا
اٹولندی و حامله اولدو. قورد دوشمنلرین قورخوسوندا اوغلانی
گوتوروپ دنیزین شرقی ساحلینه آپاردی و آلتای داغلاری نین اورتا-
سینا گتیردی. هر طرفی داغلارلا محصور بیر مغارادا اون اوشاق دوغدو.
اون اوغلان بویویوب اٹولندیلر. هر بیریندن بیر بوی توره دی، بونلار-
دان بیر آشینا بوی ایدی.

آسینه قارداشلاری نین ان عقیلیسی اولدوغو اوچون تورکلره خان
سچیلدی، سویونو بللی ائتمک اوچون ده چادری نین قاپیسی قاباغینا
اوستونده بیر قورد باشی اولان بیر بایراق تاختی. بیر چوخ ایللردن
صونرا آسینه قومینه آسینجه آدیندا بیر خان اولدو اٹلینی داغلیق
بئردن چیخارتدی .

۲ - ارگنه‌قون داستانی (ERGENEKON)

ارگنه‌کون داستانی بوزقورد داستانی نین داها زنگین بیرشکلی
دیر. بو داستانین خلاصه‌سی بئله دیر: تورک اٹلرینده گوک تورکلر
قدهر قوتلیسی یوخدو. بوتون اٹلر بیرلشیباونلارلا هجوم ائتدی لر
لکن مغلوب اولدولار. ایکینجی ساواشدا هیله ایشله دیب تورکلرین
قاباغیندا قاجدیلا. تورکلرده اونلاری تعقیب ائدیباومزبوردلاریندا

چیخدیلار. دوشمنلر بیردن دالی قاییدیپ تورکلرله ووروشدولارو غالب گلدیلر و گوک تورکلری قیریپ اوشاقلارینی قول ائدیپ اوزلریله آپاردیلار. گوک تورک خاننی نین قایان آدیندا کیچیک اوغلو توقوز آدیندا قارداشی اوغلو دوشمنلرین الیندن قاجیب اوزیفرلرینه گلدیلر. فقط دشمنین قورخوسوندا بیرنچه مال - داوارا لیب ائله بیر داغا طرف گشتدیلر کی، یولدا یالینیز بیر دهوه کوچ ایله گنجه بیلیردی. بیریشره یشتیشدیلر کی، اورادا آغار سولار، چشمه لیر، مختلف اوتلار، میوه آغلاری و اوولار واریدی. اورادا قالیپ تانری یه شکر ائتدیلر. او یشره ارگنه کون (ارگنه داغ کمری، قون دیک دئمکدیر) دئدیلر. ۴۰۰ یوز ایل مونرا انسانلاری و حیوانلاری اوقدر چوخالدى کی او یشره صیغماز اولدولار. بوزامان اورادان چیخماق اوچون دوشونوب دانیشدیلار. دئدیلر کی، آتالاریمیزدان ائشتیدیک. ارگنه قو - نون خارجینده گئیش یئرلر، گؤزه ل یورتلار و ارمیش، بیزیم یوردوموز اسکی دن او یئرلر ایمیش. داغلارین آراسیندا بیر یول تاپیب بورا - دان کؤچوب اورالارا گئدک. آرالاریندا اولان بیردمیرچی دئدی کسی: بورادا بیر دمیر معدنی وار، بونو اریتسهک چیخماغا بیریول آپیلار. اورانی اود قویوب اریتدیلر و بیریول آچدیلار. او گونویا دلاریندا ساغلا ییب اورادان چیخدیلار. او گوندن گوک تورک لرده عادت اولموش دور، او گونو بایرام توتارلار. ارگنه قون دان چیخاندا گوک تورکلر - ین پادشاهی قایان سویوندان بورتە چنه ایدی.

داستاندا آدی گئچن قایان اصلینده قایی خانلی قبیله سی توقوز دا دوققوز اوغوز بویدور. بورتە چنه ده بوزقوردون مغولجاسی دیر داستاندا گوک تورک یشرینه مغول کلمه سی ایشلنمیشدیر. چونکی بو داستان غازان خان زامانیندا رشیدالدین طرفیندن جامع التواریخ ده یازییا آلینمیش و کتابین دا اصلی فارسجادیر. مونرادان عربجه یه ترجمه ائدیلمیشدیر. بوداستانین گوک تورکلرین تاریخیله یاغین علاقه سی و اریدر، حقیقتده هون بیرلیگی داغیلاندا مونرا گوک تورکلر آلتای داغلاری اطرافینا چکیلیمیشلر و اورادا جوان - جوانلارا تابع اولاراق اوزون مدت دمیرچیلیکله مشغول اولموشلار.

اویغور داستانلاری

اویغور داستانلاری دوقوز اوغوز- اون اویغور تورکلیری نیسن داستانلاری دیر و ایکی داستانان عبارتدیر: ۱ - توره بېش (خلقت) داستان ۲ - کوچ داستان .

۱ - توره بېش (خلقت) داستان :

اسکی هون پادشاهلاریندان بیرى نین چوخ گۆزه ل ایکی قیزی واریمیش . بوقیزلار اوقده ر گۆزه ل ایمیش لر کی، هامی حتی پادشاه آلاهین اونلاری تانریلارلا ائولنمک اوچون یار ا تدیغینا اینا نیردیلار . پادشاه اونلاری خلق دن اوزاق توتماق اوچون شهرین شمالیندا بیرقلعه تیکدیریب اورادا ساغلا دی . بیرگون تانری بیربوزق—ورد شکلنده گلدی و بو قیزلارلا ائولندی . بوائولنمه دن دوقوز اوغوز- اون اویغور ائلی میدانا گلدی .

کوچ داستان :

اویغور ائلینده تۇغلا و سئلنگه نه ری آراسیندا بیرآغاچ واردی بیرگون گۆک دن آبی بیرایشیق بوآغا جادوشدو . آغا جین گؤوده سی یواش یواش قارباردی و یاریلدی او یاریقدان بئش اوشاق چیخدی بونلارین بئشینجیسی بوغوتیگین چوخ عقیللی و گۆزه ل ایدی هامی اونو خاقان سئجدی لر .

اوزون بیرمدت صونرا اویغور خاقانی چین لی لر ایله ساواشا مون وئرمک اوچون اوغلونو بیرچین شهزاده سیله ائولندیردی بو شهزاده سارایینی خاتون داغیندا قوردوردو . او جواردا قۇتلو داغ دئیلن بیربویوک قایا وارایدی . چین سفیرلری گلدیلر و دئدی لر کی، اویغورلارین سعادت یی بو قایا یا باغلی دیر . بو قایانی آپارماق اویغورلار دا بدبخت اولار . بونون اوچون خاقاندا ن اجازه آلدیلار و قایا چوخ بویوک اولدوغو اوچون اونو پارچالاییب آپاردیلار . اوندان صونرا تیگین اولدو و اویغور یوردوندا صولار قوردودو ، تورپاق چاتلا — دی و قیتلیق اولدی . او زامان بوتون قوشلار و حیوانلارکوچ- کوچ دئییه یاغیردیلار و اویغورلار کوچ ائتمگه قرار وئریب یولا چیخدیلار

هر يئرده دوراندا گينه او سسي اثشيتديلر. بالاخره بئش باليـق دئيلن يئرده او سس كسيلدى و اويغورلار اورادا قاليف شهر سالديلار و بئش باليقي و آيرى شهرلى قوردولار. بوداستان اسكى منبعـدن (چين و ايران : تاريخ جهانگشاي حوبنى) البميشدير. بوداستانلاـ را گؤره اويغورلار اؤزلىسى تاسرى نين سوبوندان سبليـف ، يـوردو پيس اداره ائدن خاقانلار نين اؤزوندن معروض قالدىقلارى فلاكلىرى آنلادير لار.

اسلام دان مونراكى اسكى داستانلار

اسلامدان مونراكى داستانلار اكثريتله مىلى - اسلامى داستانلارـ دير. بو دؤوره ده بير طرفدن اسكى داستانلار اسلام رنگبىنى آلميشلار، ديگر طرفدن ده يئنى و اسلامى داستانلار يارامشدير. ديوان لغات الترك ده تورك ائللرى آراسيندا ايلك دىبى ساواشلاردان يارانان داستانلاردان پارچالار واردير. بو دؤوره ده سؤيلهـنلن داستانلارين ان قديم لرى بونلاردير :

- ۱ - ساتوق بوغراخان داستانى .
 - ۲ - ماناس داستانى
 - ۳ - چنگيزنامه .
 - ۴ - دده قورقود داستانلارى .
- ايلك اوچ داستان اورتا آسيادا و دده قورقود داستانى آذرباـيجاندا ياراميشدير .

ساتوق بوغراخان داستانى

ساتوق بوغراخان توركستاندا (كاشغر - سالساغون) اونونچو ميلادى عصرين اولينده ايلك مسلمان تورك حكومتى قوران قاراخانلى حكمدارى دير. بو داستان نثرله ، بلكه ده حكمدارين ايستگيلهـ يازيلميشدير و داها چوخ حكمدارين منقبه لرينى شرح وئيرير. داستان اونونجو عصرده سؤيلنميش ۱۳۵ صفحه دير.

۲ - ماناس داستانى

اسلامدان مونرا سؤيلهـنن ايلك بؤيوك داستان دبر و قيرقيـز توركلرى قهرمانلىقلارى باره سينده ۱۲ - ۱۱ - اينجى عصرلرده سؤيلنـميشدير .

ماناس داستانى عصرلرله ياشاييب انكشاف ائتميش و بوتون اورتا-آسيا توركلرى نين اورتاق (مشترك) داستانى حالينه گلميشدير .
 بو داستانا صون عصرلرده داخى چوخلو علاوهلر اولموشدور . باشلا - نقش دا اون مين مصرع دن عبارت اولان بو داستان بوگون ايكي يوزمين مصرعه چاتميش و مليت چي بير مفكوره ايله سؤيله ن علاوهلر اولموشدور . ماناس داستانى مسلمان توركلرله غيرمسلم توركلر آراسيندا آ پاريلان ساواشلاردان يارانميشدير . بوداستانين قهرمانى ارماناس چين لى لرى و سارتلارى يئنميش دير . ماناسين پالتى زره لى دير و اونا اوخ كار كسمير . داستانين ان گوزه ل يئرلرى ساواش تصويرلرى ، قهرمانلىقلارين و سلاقلارين تعريفى ، يورد ، قادين و آت حقينده كي دويغولو ترنم لردير . ماناس داستانيندا قهرمان ارماناس داها بشيكدە ديل آچيب آتاسينا مسلمان اولماغي نى و كافرلرى مغلوب ائده حكيمى سؤيله مەسى ده اوغوز داستانى نين اسلامى شكيلنى خاطرلادير .

ماناس داستانى شعرشكيلينده و عموميتله ۷ هجالى وزن لى سؤيلنميش ياريم قافه لى و جوخ دفعه مصرع باشيندا آلتيراسيونلار (سس سيز حرفلرين ويا هجالارين تكرارى) لاسكى مى نظم دن خاطرلر گؤسترير .

بوداستان گئچن عصرده اولا چوغان وليخانوف و سونرا ۱۸۸۵ ميلادى = ۱۲۶۴ شمسى ده پروفيسور رادلوف طرفيندن قيرقيزلار آراسيندا توپلانيب آلمانجا ترجمه سيله نشر ائديلميشدير .

۳ - چنگيزنامە

بو داستان ۱۳ - اونجو عصرده اورتا آسيادا يارانميشدير . چنگيزن حياتى ، شخصيتى و فتوحاتى اطرافيندا سؤيلنميش و ۱۵ - نجى عصرين سونلاريندا نثر شكيلينده يازى يا كئچميشدير . بوداستانا اميرتيمورون دا حياتى و فتحلى قاتيليب داستان چنگيز و خلقلرى نين ماجرالاريله گئنيش لشميشدير . بورادا چنگيزده اويغورخاقانى كيمي گون ابشيفى ايله تانرى قوردون اوشاغي اولارق دويغولموش و اوغوزخاين سويوندان گؤسته ريلميشدير .

دده قورقود کتابی د دنیا اولچوسونده کلاسیک بیر اثر دیر. تورک - اوغوز - آذربایجان ادبیاتی نین شاه اثری دیر. بواثر اون ایکی داستان و بیر مقدمه دن تشکیل تاپمیشدیر. دده قورقود حقیقده دابها قاساقدان (آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی (۵)، وارلیق صایی ۵ و ۶ - ۱۳۶۰) تفصیلاتلی مقاله یازدیغیمیز اوچون بورادا چوخ قیصا شکیلده اشاره ائده هییک ..

دده قورقود داستانی قهرمانلیق داستانی دیر و اوغوز ائلری نین جسارت، ابگیتلیک و ساواشداکی قهرمانلیقلارینی داستان شکلینده بیان ائدیر. بوندان باشقا کؤچری حیات یاشایان اوغوز ائلری نین عادت، گنجیم و دوشونهلری داستاندا اساسی اثری توتماقدادیر. بورادا وطنپرورلیک، قوناق سئورلیک، آنا و اولاد محبتی، قادینلا-را حرمت، مبارزلیک، دوشمنلره نفرت، مردلیک و قهرمانلیق و بو کیمی گؤزه ل انسانی حس لر و خلط لر عکس ائتمیشدیر.

بو داستانلار نظم و نثر قسم لره آبریلیمشدیر. شعر حصه سی ایکی مین بیت قدر دیر و کتابین یوزده اوتوز بخشینی تشکیل وئریر. شعرلری اوزانلار (عاشقلار) قوپوز (ساز) جالیب معین ها و ایلله اوخورموشلار. بو حصه لر عضوی صورته بیر-بیرینه باغلی دیر، ببری دیگرینی تما ملاییر. داستانین مؤلفی سر فرد دگیل، بیر ائل و یا ملت دیر. داستان دیگر ملی داستانلار کیمی خلق حیاتی نین بییر آسناسی واسکی کولتورو فولکلورو موزون خزنه سی دیر.

دده قورقود داستانلاریندا تک تانری و اسلام دینی نه اینسام چوخ قوتلی دیر، لکن اسکی گؤجه مه ایناسشلاری و عادت و خاطره لری ده هنوز یاشاماقدادیر.

اوغوزلار دوشمنلرینه کافر دئیرلر و اونلارلا ساواشماغی جهاد کیمی تلقی ائدیرلر. ابگیت لر دوشمن ایلله ساواشدا، دارداقالاندا آری صودان (دست-نماز) آلیب ایکی رکعت نماز قیلیر و حصرت محمد (ص) ین آدنسا طلوات جئویرر و نلله حه دوشمنه غلبه چالیرلار. داستان ۱۵ - اینچی عصرده یازیلما آیینیش لکن ۷ - ۶ - ایچی عصرلرین یادگاری اولوب صونرادان اسلامی رنگی آلمیش (بارتولد،

جفری لویس ، علی بیگ زاده و باشقالاری (و آذربایجان منطقه سینده وقوعه گلن حادثه لرله انکشاف ائتمیش و مون شکلینی آلمیشدیر .
دده قورقود داستانلاریندا ایشله دیلن دیل آذربایجان و شرقی
آناطولی دیلینه دیگر تورک دیل ولهجه لریندن داها یاخین اولسوب
۱۴ - ۱۳ - اونجو عصرلرده بو منطقه ده یاشایان اوغوزلارین دانیش-
دیغی دیلین عینی دیر .

بو داستانلار رحمتلی سهند طرفیندن نظمه چکیلیب و بیر قسیمی
" سازیمین سوزو " آدیله نشر ائدیلمیشدیر .

فارسجا ترجمه سی انگلیزجه ترجمه لر اساس توتولاراق (باباقور
قود) و (دده قورقود) آدلاریله چاپ و نشر ائدیلمیشدیر (۱۳۵۵)
دده قورقود داستانی صونراکی خلق داستانلاریمیزا مهم تاثیر
بور اخیلشدیر . بونا ان یاخشی مثال کورا و غلو داستانی ، اصلی و کرم
و عاشیق غریب داستانلاری دیر .

کورا و غلو ، اصلی و کرم ، عاشیق غریب ، قاچاق نبی و بو کیمی
خلق داستانلاریمیز ۱۶ - اینجی عصر دن صونرا یارانمیش و دده قورقود
داستانلاریله برابر ۱۳۶۰ دا آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی باشلی
- غی ایله یازدیغیمیز مقاله لریمیزده شرح وئریلمیشدیر .

اسکی تورک داستانلاریندا بدیعی عنصرلر :

اسکی تورک داستانلاریندا بعضی بدیعی عنصرلر دقتیمیزی جلب ائتمکده دیر. بونلارین مهم لری بونلاردیر :

۱ - ایشیق : اسکی تورک داستانلاریندا ایشیقین هر یئرده چوخ مهم و مقدس بیر عنصر اولدوغونو گؤروروک .

۲ - آغاچ : مدنیت بئشیکلی اولان آغاچ دا تورک داستانلاریندا مهم یئر توتموش و ایشیق کیمی آغاچ دا اسلام دان صونراکی تورک داستانلاریندا دا یاشامیشدیر (دده قورقود داستانلاری) .

قادین : اسکی تورک حاممه سینده قادین بعضا عائله رئیسلی اولموش دور. بونلاردا قادین هر زامان ائوین دیره گی و کیشی نین وفالی یولداشی و اوشاقلاری نین آناسی اولموش دور. بو قادین آنلا- ییشی نین خصوصیتلری اسلام دان صونراکی داستانلاردا دا اداممه- تاپمیشدیر. ۱۴ - ۱۲ - اینجی عصرلرده اوغوز داستانلاریندا دده قور- قود بوییلاری و کوراوغلو دا (نگارخانم) و حتی قاچاق نبی ده (هجر خانم) بونو بدیع بیر شکلده گؤروروک .

بوزقورد : تورک لرین اسکی زامانلاردا توتم پرست اولدوقلارینا اینانلار بوزقوردو اولنلارین توتمی صایمیشلار. داستانلاردا بوزقورد تورکلرین جدی، حیات و ساواش گوجونو تمثیل ائدیر و هر زامان رهبر وظیفه سینن گؤرور. بوزقورد، دده قورقود داستانلاریندا دا مبارک صاییلیر و قازان خان رهبر کیمی یول گؤسته ریر .

صو : اسکی تورک داستانلاریندا صو و صو سئوگیسی ده شایان دقت دیر .

آق ساققاللار : داستانلاردا خاقانلارین مطاحت دانیشیپ حرمت ائله دیکلری آق ساققاللار واردیر، آق ساققاللی ، آق ده گنکلی و تجربه لی اولان بو یاشلی آدمیلار خصوصاً گنج خاقانلارایول گؤستریرلر. موسیقی : موسیقی ایلک چاغلاردا اولادینی هیجانی سلندیرن بیر صنعت اولموش، صونرا هر نوع حیات حادثه لرله بیرلشمیشدیر. دینی مراسملرده، اوو تفریحاتیندا، ساواشلاردا، امک ائناسیندا دوغماق و آد وئرمه مراسملرده، عشق ماجرالاریندا سازلارین سسی انسانلاری جوشدوروردو .

ساز شاعرلری نین ان اسکی آلهی (تانری اوچون سؤیلهنن شعر)
لرینی و غیردینی شعرلرینی سازلا سؤیلهدیكلری معلومدور. تورکلرین
اسکی دن زنگین موسیقی لری وارابدی. موسیقی آلتی ایله جالیدیقلاری
آهنگلره کوغ (کوی) ویا کؤک ویا کؤک دئییردیلر .

یوکسک سسله ترنم ائتدیكلری آهنگلره دؤله وایر (DOLE, IR)
دئییردیلر. ترنم و تفننی معناسینا گلن ایرلاماق یا بیرلاماق
سؤزو ده بورادان کلمیشدیر.

قوپوز : مختلف ساز آلتلری آراسیندا قوپوزون خصوصی یثری
واردیر.

تورکستاندا تورفان حفریاتیندا اله گشچن اویغورمینباتورلری
اویغور تورکلری آراسیندا اورکستر تشکیلاتی اولدوغونو مییـدانا
چیخارتمیشدیر. بو اورکسترده مختلف ساز آلتلری اوجمله دن قوپوز و
چنگه بنزه یین و آغیزلا چالینان سازلار گؤرولمکده دیر.

آت : آت دا داستان قهرمانلاری نین وفالی و محبوب یولداشی
دیر. اورتا آسیا بوزقیرلاریندا یاشایان تورکلر آتی دا قادیـن و
سلاحلاری کیمی اؤز ناموسلاری ییلمیشلر. آت سئوگیسی اسلام دان صونرا
دا تورکلر آراسیندا دوام ائتمیشدیر.

کوراوغلو داستانیندا کوراوغلونون قیرآتی کوراوغلو قـده ز
بغیوک وظیفه لی بیرداستان قهرمانی دیر. هابئله قاچاق نییـی ده
بوزآت دا قهرمانین یولداشی و دارگونده اونون قورتاریجیسی دیر.

داستان دؤورو ادبیاتیندا شعر و شاعرلر :

داستان دؤورو ادبیاتیندا شعر سازلا سؤیله نیردی. داهایازی
اولمایان بو دؤوره ده سازلا سؤیله نن بوشعرلر و داستانلار ائللرین
شفاهی ادبیاتینی میدانا گتیرمیشدیر.

تورک ائللرینده شعر قوشماق عادتی چوخ اسکی دیر. تورکلر شعره
قوشوق یا قوشقو دئییردیلر (۱). ایلك شاعرلر شامان و یادیـن آدم
لاری اولموش و اللرینده سازلاریله ، رقص ائده رک شعر سؤیلردیلر.

(۱) اسکی تورک شعری حقینده "اسکی تورک شعرینده وزن، شکل و قافیـه"
عنوانیله وارلیقین ۷- ۸ صایی ۱۳۶۲ ده بیرمقاله مؤلف طرفیندن نشر
ائدیلمیشدیر.

بو سارا " قۇپۇز " و اونو چالراق شعر اوخويانلاردا اوزان، باقىسى،
شامان و ... دثيه ردیلر .

اوزانلار دینی مراسملرده وهرایل تکرار اولان اوو مراسیمینده
(صیغیر)، هابشله ماتم (یوغ) مراسملرینده و ساواشلاردا، توی (دینی
اولمایان قوناخلیق) لاردا و شۇلن (دینی مناسبتیلر وئریلسن
قوناخلیق) لرده قوشدوقلاری شعرلری اوخویار و سازلاریله شعرلرین
تاثیرینی قوتلندیره رک خلقي هیجانا گتیرردیلر .

اسکی تورک شعرى باره سینده ان قدیم نمونه و معلومات چیسین
قایناقلاریندا موجوددور . بو شعرین ترجمه سی بیزه معلوم دورومبلاد-
دان ۱۱۹۹ ایل قاباق هون شاعری طرفیندن سؤیلنمیشدیر . بوشعدورد-
لوک شکلینده دیر و هونلارین ساواشدا مغلوب ائیلدیکلرینی و تورپاق
لاری نین بیرپارچا سینی الدن وئردیکلرینی آغلایراق شرح وئریر . بو
گونکو تورکجه میزله بو شعر بشله دیر :

ین چی شان داغلارینی ایتیردیک
قادینلاریمیزین گوزه للیگیسینی آلدیلار .
سی لان شان یا یلاسینی (فلات) ایتیردیک
حیوانلاریمیزی بسلیه جک یئری آلدیلار .

ایکینجی تورک شعرى ویا ایلک تورکجه شعر اورخون یازیلی داشلار-
یندا و یوللوق تیگین طرفیندن قوشولان ۸- اینجی میلادی عصره عاید دیر
بونجا بیتیک بیتیکمه
یوللوق تیگین بیتیدیم
من کول تیگین آتیسى
بیگیرمی کون اولوروب
یوللوق تیگین بیتیدیم
بوتا شقا سوطا مفاکوپ .
بو گونکو تورکجه میزله :

بو قدر یازیلار یازان
من کول تکین یین آتابیگی (ویا یه گنی = قارداش یا باحی اوغلو)
من یوللوق تکین یازدیم
بو داشا دامغا قویوب
ایگیرمی کون اوتوروب
من یوللوق تکین یازدیم
بو شعرلر دیوان لغات ترک ده یئددی هعالی شعرلرین عینی دیر .
اوچونجو مصراعین نکرات شکلینده تکرارلانماسی دا عاشیق شعرینه
او یغوندور .

دیوان لغات ترک ده یازی یه آلینان اسکی تورک شعرلریندن

نمونه‌لر واردیر. بوشعرلر بلکه ده یوللوق تبکین سن شعریندن داها
 اسکی زامانلاردا ساز شاعرلری طرفیدن سؤیلنمیش و عصرلر صونرا محمو
 کاشغری نین دیوانینا آلینمیشدر. بونلاردان آلپارنونقا (افرا -
 سیاب) مرثیه‌سی اوچون سؤیلنمیش ماتم شعری (ماغو) جوخ‌ماراقلیدیر.
 سوماغو میلاددان یئددی سوزابل قاباق یاشامیش و اسکسی
 ابرانلیلارلا ساواشمیش تورکلرسن تاربخی - افسانه‌وی حکمداروقهر-
 مانى افراسیاب اوچون خلق شاعرلری طرفیدن قوشولموش دور. بورادا
 نمونه اوچون ایکی سدبنی درج ائدیرک :

آلپارنونقا اؤلدى می (۱)

ایسسز احون قالدی می

اؤزلك اوچن آلدی می

ائمدی یورهک سرتیلور

—

اؤزلك یاراق کؤز تتی

اوغری توزاق اوزاتدی

بیگلر ییگن آرتنی

قاچسا قانی قورتولور.

سو گونکو تورکجه میزله :

آلپارتونقا اؤلدومو پیس‌دونا قالدی می

زمانه اوچون (انتقامین) آلدی می

ایندی اورهک ییرتیلر

زمانه فرصت گؤزتله‌دی اوغری توزاق (دام) اوزاتدی

بیگلربیگن آرتیدی قاچسا نجه قورتولار.

منظومه بایاتیلار کیمی یئددی هجالی وزن له قوشولوب شکیل

جهتیندن ده اسکی تورک شعری شکلینده یعنی دؤردلوک لر مجموعه
 سیندن تشکیل تاپمیشدیر.

(۱) بوشعرین بیرینجی بندى افراسیاب داستانى فصلینده یازیلیمیشدیر.

يازىلى ادبىيات :

تورک دىلى ادبىياتى نىن ايلک گۆزەل و دگرلى اثرلى گوک تورک لر دؤورونده يازيلان و تىكىلن يازىلى داشلاردىر .
بويازىلى داش ويا کتیه لره اورخون نهري جواريندا تاپيلدېقلا-
رى اوچون اورخون کتیه ويا آبیده لری دئيلمکده دير . لکن بويازيلار
دان ۳۰۰ ايل قاغاا يعنى ميلادی ۵ - اينجی عصره عاید یئنی سئیی
يازىلاری بوگون ایلک تورک يازىلى اثرلى قبول ائديلمکده دير .

یئنی سئیی یازیلاری :

بويازيلار مزار داشلاری اوزه رينده قازيلميشدير و ميلادی ۵ -
اينجی عصره عاید اولدوغو محتمل دير .
سئیی سئیی يازيلاری اوعصرلرده سئیی سئیی نهري جواريندا ياشا
يان قبرقير و اوغوز تورک لرینه عائددير . بو بؤلگه ده الی بیرمتن
تاپيلميشدير .

سئیی سئیی يازىلى داشلار ايکی قسه آريليرلار .

۱ - تالاس چابی اطرافينداکی يازىلى داشلار

۲ - صوجی چابی اطرافينداکی يازىلى داشلار

بو يازىلارين حرفلری ۱۵۹ دور و داها چوخ تصويری (شکل) دير .
متن لر ده اورخون يازىلاری قدهر انکشاف ائتميش اولماييب و چوخ
دا اوخوناقلی دگيلدير .

بارليق (وارليق) چابی کناريندا تاپيلان و اوغوز خانينا
عائد اولان و وارليق يازىلى داشی آدلانان بير يازىلى داش ايدى
يازيلميشدير :

۱ - ار اردمی آتیم تاپديم اردمی

۲ - اوزيگن آلپ توران آلتی اوغوز بودوندا اوچ يگيرمی (يا شيمکا)
آديريلديم .

۳ - بگ اريکمه سيزيمه آديريلديم .

بوگونکو تورکجه ميزله :

۱ - ار اردمی آتیم تاپديم اردمی (فضيلت لی ايگيت)

۲ - اوزيگن آلپ توران آلتی اوغوز ائليندن ۱۳ ياشيندا آيريلديم
 ۳ - بيگليگ اقتداريعدان ، سيزدن آيريلديم .
 بو يازى ۱۳ ياشيندا اولن ، اوزيگن آلپ توران آدسندا آلتى
 اوغوز ائلى نين خانزاده ويا بيگ زاده سى نين مزار داشــــــــــــــينا
 قازيلمشدير .

اورخون يازيلارى :

اورخون يازيلارى گوك تورك خاقان ، شهزاده و وزير و غوكلىرى
 نين مزار داشلارينا قازيلميش و ۸ - ۷ - اسحقى ميلادى عصره عائددير.
 بو تيكيلميش يازىلى داشلار گوك توركلر بنگوتاش (اسدى داش) دئيير
 ديلر و اورخون نهري باخنبىدا اولدوقلارى اوچون اونلارا اورخون
 يازيلارى ويا اورخون آده لرى دئيلمكده دير . اورخون آده لرى نين
 ان مهم لرى اوچ غوبوك كتسه دير . بو كتسه لرده حى لى لره قارسى
 استقلال ساواشى ائتمك و تورك سرلنگسى نى دن مورماق اوچون
 ايچهريده و ائشكده ساواشان گوك توركلرس تاريخى باريلمشدير .
 يازىلى داشلارين اىلكى گوك توركلرس دورد خاقانينا ورىرلىك
 ائدن بيلگه تونبوققا عائد اولوب اوغوزو طرفيندن ۷۲۰ مىلادى ده
 اولوموندن آلتى ابل قاباق يازدىريلمشدير . كتسه ده كى خاطره لر-
 ين يازىچىسى دا اوغوزدور .

ديگر ابكى كتبه سىرېنخى دن داها گوره ل سىردىل ايله وداها
 زنگين سىلكى ايله سوللوق تىگىن طرفيندن يازيلمىش و كول تىگىن و
 بيلگه خاقانين مزارلارينا عائددير .

كول تىگىن آده سى ۷۳۲ ده و بيلگه خاقانس كى ۷۳۵ مىلادى ده
 يعنى صاحلىرى نين اولوموندن سىر ايل مورا تىكنلمشدير .

اورخون يازىلى داشلارى اسكى توركه و گوك تورك الفبا سىله از -
 يللمشدير . داشلارس سىر طرفينده حىحه و تورك - حىن دوسىلوعوبدان
 بحث ائدىلمشدير .

بو داشلاردان باشقا اوگىن يازىلى داسى ، اوگىن نهري كنار-
 يندا ۶۹۲ مىلادى ده خاقان قايقان طرفيندن غوبوك قارداشى قوتلوق
 خاقانين مزارينا تيكيلمشدير (تورك دىلى تاريخى ، احمد جعفر اوغلو)
 ۱ - باشقا قايناقلارا گوره اونگىن آده سى ايشبارا طرخانا عايد
 اولوب ۷۲۰ م ده تيكيلمشدير .

اورخون یازیلاری گئچن عصرین صونلاریندا روس عالمی یار رینستوف طرفیندن تاپیلدی و ۱۸۹۳ ده دانمارک لی عالم تومن (THOMSEN) طرفیندن اوخوندی .

بو یازیلی داشلاردان باشقا شامان دینی حقینده یوز صفحه لیک بیر کتاب و بیرنچه سند تومن طرفیندن نشر ائدیلیمیشدیر (۱۸ - ۱۹۱۴) بوگون گوک تورک حرفلریله یازیلیمیش متنلرین صاییسی ۲۵۰ نی گئچیمیشدیر .

شمالی آذربایجاندا شوکوروف و محرم اوف طرفیندن ۱۹۷۶ دانشر ائدیلن " قدیم تورک یازیلی آبدله‌ری نین دلی " آدلی کتابدا بوتو تورک قوم لری حقینده قیصا معلومات وئرندن صونرا کول تیگین و تونیوق بنگو داشلاری نین گوک تورک تورک حرفلریله متنلری، ترانسکریپسیونلاری و آذری تورکجه‌سینه ترجمه‌لری یازیلیمیش و قیصا بیر گرامر ده علاوه ائدیلیمیشدیر .

اورخون ویا گوک تورک الفباسی ۳۸ حرف دن تشکیل تاپیب دؤردو سسلی و قالانی سس سیزدیر . اورخون دیلینده ۸ سسلی فونم واردیر هر سسلی حرف اینجه و قالین اولماق اوزره ایکی سسلی فونمی گؤستر - یر . بو الفبانین منشائی حقینده محقق لرین عقیده‌لری مختلف دیر . بعضی مؤلفلر بو الفبانی تورک منشالی قبول ائتمیشلربونلارین فکرینه گؤره بوالفبا تورک دامغا (مهر) لارینا گؤره قاییریلیمیش دیر . صونرا بعضی حرفلرین شئی لره بنزه‌رلیگی (ائو ، اوخ ، یای ، سونگو (سرنیزه) ، چادر) بو حرفلرین تورک اصللی اولدوغونو اثبات ائدیر . بعضی مؤلفلر بو الفبانی رونبک حساب ائدیب اسکی اسکاندینا ویا منشالی و همچنین آرامبک منشالی صایمیشلار . اورخون تورک دیلینده ه ، خ ، ژ ، و ، ج یوخدور .

اور خون و عین سنی العباسی

[illegible]

۱۔ ترک دینی تاریخی (اردو احمد خضر لغوی) کہ مبین

اسکی ویا گوک تورک دیلی نین بعضی خصوصیتلری

اسکی تورکی ده ده آدلار و فعللر صون اک (پسوند) اضافه ائتمکله صرف اولونور و کؤک لر همیشه ثابت قالیردی .
آدلارین صرفی : ملکیت حالی اوچون (ن) ویا (این) آدین صو -
نونا اضافه اولونوردو بعضا گ دا علاوه ائدیلمه یوردی . مثلا بودون =
خلق . بودونین = خلقین .

مفعول به اوچون (کا) و (که) ایشله نیردی مثلا بیزکه = بیزه
مفعول به ملکیت حالی ایله برابر اولاندا ملکیت اک یندن صونرا
نا و نه ایشله نیردی . مثلا : اوغلی نا = اوغلونا ،
مفعول صریح اوچون کلمه نین صونو سسلی اولسا ق یا ک واکر
سس سیز اولسا ایک ، اوک ایشله نیردی . مثلا : یاغیق = یاغی نی =
دوشمنی ، قاتونوک = خاتونو .

شخصلر و اشاره ضمیرلری اوچون نی ایشله نیردی : آنی = اونو
مفعول عنه (دن) و مفعول فیه (ده) یئرینه دا ، ده ، تا ، ته
ایشله نیردی : بولتا = یولدا . ایلته = الده و الدن .
ایله یئرینه ین و اون ایشله نیردی مثلا : اوقون = اوخونلا .
صفت اوچون لی ، لیگ ، سیز صون اکلری (شکیلچی لری) ایشله -
نیردی .

صفت تفضیلی اوچون راک و عالی اوچون رو ایشله نیردی .
جمع علامتلی : لار ، لر ، کون ، گون ، ت ، ز ، دن عبارت ایدی .
اسکی تورکی ده صاغت لرین تطابق قانونی هریشده رعایت
ائدیلمه میشدیر .

ایندی گوک تورک متن لریندن نمونه اولاراق ، کول تیگین مزار
داشی نین یا زیلاریندان بیرپا رچاسینی درج ائدیریک .

کول تیگین آبدہ سی :

بوآبدہ قارداشی بیلگه خاقان طرفیندن کول تیگین مزارینا
تیکیمیش دیر .
یا زی یوللوق تیگین طرفیندن یا زیلمیش ، لکن خطابه بیلگه
خاقانین دیر :

کول تیگین آبدہ سی (۱)

گونئی اوزو

ن>ج : >ن>ح : جے یفخ : ہٹنہ : ۴۵۱>ج : جخفٹ۴ہ : عہفٹ۴ہ (۱)
 ۴ہنہ۹ہٹ : >D> : یخف : فہنہ : >۴۵۴ : ۴۵۴> : جخ
 یخ ۵۱۱> : ج۹ٹفخ : ۴>>>ج : ۴۴> : ج۹ٹفخ : ۴>ن> :
 ۴۵> : ۴یخ : ۱۴D>ج : ۵۴۵ : جD۴۹ : ۴

۵ہ : خف : فہنہ : ۴۵۴>ج : ج>>>ج۴یخ : ۴>>۴۱> ۵ (۲)
 ن۳ : ن۴یخ : ج۴۴> ۵ : ۴ن۳ : ن۴یخ : ج۴فہ : ج۴۴
 : >۴۴۴۹ : ج۴۴۱ ۵ : ۴ن۳ : >۴۴۴۱> ۵ : ۴
 ۴ : ۱> ۵ : >>>ج : ج۴ ۴ : ج : >۴۴۱> ۵ : ۴نہ
 >>>ج : ج

۴۹ : ۴ہنہ : >ن>ح : ہٹنہ : ۱D۴ : ج۵۵> : ۴خہ : ۱> ۵ (۳)
 : جہنہ۴ہD : >۴ : ن۴یخ : ۱D۴>ج : ج۴یخ : ۴۴۵> :
 : ۴۱> ۵ : ن۴یخ : ۴۴۵ہ : ع۴۴ : جD> ۵ : ۴خہ
 ج۴> ۵ : ۴۴۵ہ : ع۴۴ : جہنہ۴ہ : ۴خہ : جہنہ : جہنہ
 عہنہ : >۴

: >۱۴D۴۹ : >۴۴۴۹ : ۴خہ : جہنہ : جہنہ : جہنہ : جہنہ (۴)
 : ۴۵۵> ۵ : جہنہ : جہنہ : جہنہ : ۴خہ : جہنہ : جہنہ
 ہنہ : جہنہ : ۴۵> ۵ : جہنہ : ۱D۴ : جہنہ : جہنہ : جہنہ
 : جہنہ : >>>ج : جہنہ : جہنہ : جہنہ : جہنہ : جہنہ

: ۴۴> ۵ : D ۵> ۵ : جہنہ : ۴۴ہ :) ۵ : ۴ہنہ (۵)
 : ۴۴۴۹ : جہنہ : جہنہ : جہنہ : >>>ج : جہنہ : جہنہ : جہنہ
 جہنہ : جہنہ : جہنہ : جہنہ : جہنہ : جہنہ : جہنہ

۱ - تنگری تگ تنگری ده بولموش تورک بیلگه کاقان بواؤدکه اولورتوم . ما بيمين تۆکه تی اسیدگیل اولاسو اینی ییگونوم ، اوغلانیم بیریکی اوغوشوم ، بودونوم ، بیریه شادا پیت بکلر ، بیریا تارکات بویروک بکلر ، اوتوز تاتار

۲ - توكوز اوغوز بېگلر بودونی بو ماسمس ائدگوتی اسسید کاتیغدی تیغلا :

ایلگرو کون توغسیکا ، بیری گرو کون اورتوسینگاروکوریفارو کون باتسیکینقا ، بیریقارو تون اورتوسینگارو آندا ایچره کی بودون کوپ مانا کورور ، سونجا بودون .

۳ - کوپ ایتدیم . اول آمتی آبیق بوک . تورک کاغان اوتوکن ییش اولورسار ایلته بونگ بوک .

.....

بوگونکو تورکجه میزله :

۱ - تانری کیمی گوی ده اولموش بیلگه خاقان بوزا ماندا تخته اوتوردوم . سوزومی صونو جان ائشیت بخصوم قارداش اوغلو ، اوغلو ، بوتون قوهوموم ، ملتیم ، گونشی ده کی شادلار ، بیکلر ، قوزئی ده کی طرخانلار ، بویوروک بیگلری ، اوتوز تاتار ...

۲ - دوققوز اوغوز بیگلری ، ملتى ! بو سوزومی یاخشی ائشیت ، درست قولاق آس . شرق ده گون دوغانا ، گونشی ده گون اورتاسینا ، غرب ده گون باتانا ، قوزئی ده گنجه اورتاسینا قدهر ، اونون ابچین - ده کی ملت ها میسی منه تابع دیر . بو قدر ملتى .

۳ - هامیسینى نظمه سالدیم ، او ایندی پیس دگیل دیر . تورک خاقانى اوتوکن جنگلده اوتورسا ائلده صیخینتی وغم یوخدور .

صونرا بئله دئییر : شرق ده شانتوگ اوواسینا قدهر قوشون چکدیم . آزالدی دریا یا یئتیشیم . گونشی ده دوققوز ارسینه قدهر قوشون چکدیم آزالدی تبه یئتیشیم . غرب ده اینجی نه رینی (سیحون) گئچدیم ؛ دمیر قاپویا قدهر قوشون چکدیم . قوزئی ده بیربا بیرکو یئرینه قدهر قوشون چکدیم . بو یئرلره دک یئیریتدیم . اوتوکن جنگلندن داها یاخشی سی یوخموش . ائل (ملت) توتان یئر اوتوکن جنگلی ایمیش . بویشرده اوتوروب چین ملتى ايله سازش ايله دیم . قیزیلی گوموشی ، ایپکی ، ایپک لیکی صیخینتی سیز ائله وئیریر . چین ملتى نین

مۆزی شیرین ، ایپک قوماشی یوموشاق اییمیش . شیرین سۆزله ، یوموشاق
ایپک قوماشلا اوزاق ملتى تؤولاییب ائله جه یاخینلاشدیرمیش . یاخینلا-
شدیریب قوندوقدان صونرا پیس ایشلری او زامان دۆشونر ، فـــــکر
اچده رمیش .

بو باشلانغیجان صونرا بیلگه خاقان تورک ملتینه خطاب ائده رک
دئییرکی اؤتوکن اورمانلاریندان اوزاقلاشماسان و اوزاق یئرلـــــره
گئتمه سن سنه زوال یوحدور ، ای تورک منیم سۆزومو ائشیت ، سن
خاقانی نین سۆزونو ائشیتمه دین و هر یئره گئتدین اورادا ذلیل
و پریشان اولدون .

صونرا اوز اجدادی بومن خاقان و ایستمی خاقان دان بحث ائدیر
و اونلارین ساواشلاریندان ، قهرمانلیقلاریندان و تورک ملتیهـــــنه
ائله دیک لری خدمتلردن دانیشیر . صونرا آتاسی ایلته ریش خاقان دان
صحت ائدیر کی آتاسی ایل بیلگه خاتون ایله بیرلیکده تورک ائلینی
بیرلشدیردی و چین ، باز ، دوققوز اوغوز ، قیرقیز ، قوریقان و ختای
کیم ، دوشمنلرله ایگیرمی دفعه ساواشدی و خلقی اسارتدن قورتاردی
و بیزیم قانون و دبیمیزی برقرار ائتدی . تانری بیزه لطف ائتدی .
آتام خاقان ملت و اولکهنی قورتاردی .

تورک اوغوز بیگلری ! ملت ! ائشیدین !

اوستده گوی تۆکولمه ییب ، آلتدا یئر دلینمه سه ، تورک ملتیه
ائلینی ، تۆره نی (قانون) کیم پوزا بیله جکدی .

بیلگه خاقان مزار داشی یازئی سیندا اوز عااله سیندن دانیشان
ـــــ دان صونرا قاباخکی خاقانلارین خطالارینا اشاره ائدیر و چین
سیاستینی افشاء ائدیر و دئییرکی چین لی لر هیله کاردیر . بیزیم
خلقیمیزی بیرـــــ بیریندن آپییریب اوزلرینه تابع ائتدی لر . کیشی لرـــــ
یمیزدن نوکر و قیزلاریمیزدان کنیز توتدولار . تورک بیگلری تورک
آدینی بوراخیب و چین خاقانینا تابع اولدولار . تانری تورک ملتیه ن
آرادان گئتمه گینی ایسته مه دیگی اوچون آتام . ایلته ریش و آتام ایل
بیلگه خاتونی باشیندان توتوب یوخاری قووزا میس . آتام و آنام
خلق ییغیب ، ملتین دوشمنلرله ساواش دیلار و تورک ملتیه ن
استقلالینی آلدیلار .

صونرا اوز ایشلری و ساواشلاریندان بحث ائدیر و ایکینجی دفعه

گوک تورک دولتی نین تشکیلیندن بحث ائده رکن آتاسی ایلتهریش و مشاوری و وزیرک تونیوقوقون خدمت لریندن دانیشیر .

اویغور ادبیاتی :

اویغورلار (دوققوز اوغوز - اویغور) گوک تورک دولتی ییخیب اونلارین یئرینه گئچندن (۷۴۵ م) آز بیرمدت صورتا ، اوچونجو ، خاقانلاری بؤگؤخان مانی دینی قبول ائدب اونو اوز دولت دینی اعلام ائتدی (۷۶۳ م = ۱۴۲ شمسی) . بوندان صورتا مانی دینی ایله برابر مانی دینی نه ابنانان سفد مسیونرلری واسطه سیله مانسی یازیسی دا تورکلر آراسیندا یاییلیب ، گوک تورک یازیسی ترک ائدیلدی . اویغورلارین ایکینجی خاقانی موبن جور اوچون تیکیلن آبدده گوک تورک یازی سیله اولدوغو حالدده بوندان صورتاکی یازی و متن لر یئنی یازیلدی . یئنی یازی سفد یازی سیندا بعضی دگیشیک لیک لر عمله گتیرمک له ایجاد ائدیلب اویغور یازیسی آدلاندیریلدی . اویغور یازیسی تورکلر آراسیندا مانی ، بودا و اسلام دینی یاییلان دان صورتا داخی اوزون عصرلر ایشلندی و میلادکاون آلتینجی عصره قدر دوام ائتدی .

اویغور الفباسی دا صاغان صولا یازیلیر و ۱۸ حرفدن عبارتدیر و تورک دیلی اوچون مناسب و کافی دگیل دیر . بو الفبا د پ ، ب ، ف اوچون بیرحرف واردیر . ک ، گ اوچون ده بیرحرف موجود دور . او ، او ، ای ، او اوچون ده یالنیز بیرحرف واردیر .

اویغور دیلی :

اویغوردیلی گوک تورکجه سی نین دوامی دیر . لکن یواش - یواش اوندا بعضی دگیشیک لیک لر ظهور ائدیب یئنی دین لرین (مانسی ، بودا و نستوری) و دینی کتابلاردان ائدیلن ترجمه لر تاثیرله گوک تورکجه دن فرق له نیب و ۲ - ۳ لهجه نین ظهورونا سبب اولموش دور . بونونلا بئله گوک تورک و اویغور تورکجه سینه اسکی تورکجه (ترکی قدیم) آدی وئر یلمیش دیر .

۸۴۰ میلادی دە اویغور دولتی قیرقیزلار طرفیندن بیخیلیب داغیدیلدی . بوندان سونرا اویغورلارین بیرقیمی تاریخ - تورفان حوزه سینه گئدیپ حوچونو حکومت مرکزی سچهرک اویغور دولتی نیی قوردولار . بیرقیمی دا چین ، قانسویا گئدیپ چینه تابع اولدولار . اویغور ادبیاتی یئنی اولکده داخی دوام ائدیپ یئنی منظوم و منثور اثرلرله زنگین لشدی . بو ادبیاتین ایکی خصوصیتی واردیر : بیرسی دینی اولماغی ، اوبیری ده داها چوخ ترجمه یه دایانماغی دیر . ترجمه چین جه ، سانسکریتجه ، تبت جه ، توخارجا و سغدجادان اولموشدور .

تاریخ حوزه سینده کی اویغور ادبیاتی ایکی قسمة آیریلیر :

- ۱ - مانی چی ادبیات یعنی مانی دینینه اینانان اویغورلارین میداننا گتیردیگی ادبیات .
- ۲ - بودائی ادبیات .

مانی چی ادبیات :

مانی چی ادبیات منظوم و منثور اولاراق ایکی قسمة آیریلیر . مانی چی شعرلر داها چوخ الهی لردیر و دؤردلوک شکلینده اولوب مصرع باشی قافیله لی دیر (آلتای آلتیراسیونو) . بوندان باشقا آهنگ عنصرو دا واردیر . بعضا ایچ قافیه ویا ایچ آلتیراسیون دا واردیر مصرع لرده هجا ماییسی همیشه بیردگیل و اوچ دن اون بئشه قدر دگیشیر بو دؤورون ان مهم شاعری آپرینچور دور . ادبیاتدا شاعری بللی اولان ایلک شعرلر بو شاعره عائد دیر . بو شاعر دن ایکی شعر قالمیشدیر ، بیری الهی بیر شعر دیر . شوگیلی شعری ده تورک ادبیاتیندا ایلک لیریک شعر دیر .

ایندی آپرینچورون الهی شعرینی آشاغیدا درج ائدیریک :

بیزیم تنگ ریمیز ائدگوسی ردنی تینور

ردنی ده ییک منینگ ائدگو تنگ ریم آلهیم بیگره کیم

بئلگؤ سؤز بییتی وازیرتی یور

بیلگؤ سؤز بییتی وازیرتی یور

وازیردا اوتوی بیلگیلکیم تۇزۇمۇ یارۇکوم

وازیردا اوتوی بیلگیلکیم بیلگم یانقام

كۈن تنگرى ياروقىن تگ كۈكۈزلۈگۈم بىلگەم
 كۈن تنگرى ياروقىن تگ كۈكۈزلۈگۈم بىلگەم
 كۈرتە تۈزۈن تنگرىم كۈلۈگۈم كۈزۈنچۈم
 كۈرتە تۈزۈن تنگرىم بۈركاننىم بولۇنچۈزۈم
 بوگونكو توركجە مىزلە :

بىزىم تانرىمىزىن ياخشىلىغىنى جوهردىر دىيىرلر .
 جوهردن داھا اۋستون منىم ياخشى تانرىم قهرماننىم بىگ راغىم
 بىلغۇ سۇز ايتى الماس دىر .
 بىلغۇ سۇز ايتى الماس دىر .
 الماس دان داھا ايتى ، بىلىگىم ، اصلىم ، ايشىغىم
 الماس دان داھا ايتى بىلىگىم ، حكىمىم ، فىلىم
 گۈن تانرى ايشىغى كىمى كۈيۈسلۈم ، حكىمىم
 گۈن تانرى ايشىغى كىمى كۈيۈسلۈم ، حكىمىم
 گۈزەل اصىل تانرىم ، شەرتىم ، قۇرۇيۈجۈم
 گۈزەل اصىل تانرىم ، بۈركاننىم تاپىلمازىم
 آپرىنچۈرتىگىن يىن شۈگىلى شەرىندىن بىرپارچا (بوگونكو توركجە مىز
 لە شەرىن ھامىسى درج ائدىلدى)

شۈگىلى شەرى ،
 كاسىنچىغى مىن اۋيوكاد قورارمن
 كاد قوردوچا
 كاشى كۈرتلەم
 كاۋىشىقسا يورمن

اۋز آمراكىمىن اۋبورمن
 اۋيور اۋيورور من اۋدو ...
 اۋز آمراكىمىن
 اۋپوقسە يۈر من

.....

بوگونكو توركجە مىزلە :
 نشانلىمى دوشونوب دردله نىرم .

دردلندىكە
قاشى كۆزەلەيم
قوۋوشماق اېستىرم

اغز سئوگىلىمى دۆشۈنۈرم
دۆشۈنۈپ دورورام ...
اغز سئوگىلىمى
اغپىك اېستىرم

كەندىم دىسىم
كۆزەل سئوگىلىم
كەندە بىلىم كەنە مەن
صادق يارىم .

كېرىم دىسىم
كەچىگىم
كېرە بىلىمەم كەنە مەن
عسىر مەشك قوغۇلۇم .

يارلاق تانرىلار
بۇرۇغىلە
ساۋاش غۇلۇم ابلە
سەرلەشەپ تىرىلماساق

گۈلۈمۈلەك لىرىن
گۈچ ۋىرمەسىلە
گۈزۈ قارام ابلە
گۈلۈشۈپ اۋتوراق .

ايمىدى تانرى نىن مەدەندە يازىلمىش ۋەلىھى دىدىگىمىز بىر شەردن
ايكى بىندى بۈگۈنكۈ تۈركەمىزلە بىرلىككە درج ائىدىرىك نو شەرىن

شاعری معلوم دگیلدير :

تانگ تنگری کلتی	دان (شفق) تانری گلدی
تانگ تنگری اموزی کلتی	دان تانری اموزو گلدی
توروقلار قاموق بیکلر قاداشلار	دورون هامی بیگلر، قارداشلار
تانگ تنگریک اموگه لیم	دان تانربنی امووهک
کوروگمه کون تنگری	گوره ن گونش تانری
سبز بیزی کوزه دیگ	سبز سزی گوزتله بین
کورو نوگمه آی تنگری	گورونن آی تانری
سبز بیزی قورتارینگ	سبز سزی قورتارین .

مانی چی نثر :

داها چوخ دینی متن لر و دعالردیر . بوگو خاقانین مانی دینبه
گیرمگینی شرح وئرن متن مانی چی نثرین ان مهم نمونه لریندن دیر .
۹۳۰ م = ۳۰۹ شمسی ده گوک تورک الفاسیله یازیلیمیش ایسرق
بیتیک (فال کتابی) مانی محطینده یازیلیمیش مهم بیر متن دیر . هر
بیری آیری بیر فال اولاراق تفسیر ائدیلن ۶۵ پاراگراف دان مبدانا
کلمیشدیر .

بوداچی ادبیات :

بوداچی ادبیات دا شعر و نثره آیریلیر .
شعرلرین تقریبا هامیسی دینی اولوب دوردلوک شکلینده دیر . بعضا
مصرع صونو قافییه سی ده واردیر .
هجا صایسی مختلف دیر . ۷ هجالی دان ۲۰ هجالی یه قده ر مصرع
لار واردیر .

بورادا نمونه اوچون آنی تگ اورونلار تا (ائله یفرلرده) آدلی شعردن
ایکی بند و بشرده بیللیک شعرینی درج ائدیریک

آدکا شو تورور کات کات تاغ تا	صیرا - صیرا دوران قات - قات داغلاردا
آمئل آغلاک آرانیا دان - تا	ساکن و تنها آرانیا دان دا
آرتوج سؤکوت آنین اینتا	آردیج (داغ سروی) آغلاری آلتیندا
آخا موولوک تا	آخان مولاردا

...

...

آمرانجین اوچداچی کوشکی آلار سئوینچ ایچینده اوچان قوشلارین
 تیرینلیک کوراک لیک تا دۆزولوب ییغیشا جاعی یفرده
 آدکاغ سیزین منگی تگینگولوک اول هرشی دن اوزاق حضور تاپمالی
 آنی تگ اورونلار تا ائله یفرلرده

بوگونکو تورکجه میزله :

بیلاگی

بیلیک بیلینک یا بکیم
 بیلک سنا ائش (یار) اولور
 بیلک بیلن انسانا
 بیرگون دولت یار اولور

بیلیک بیلینک یا بکیم
 بیلک سنا ائش بولور
 بیلک بیلکن اول ارکه
 بیر کون دولت توش بولور

بوداچی نثر :

موضوعلارینا گوره اوچ قسمة آیریلیرلار :

- چاتیکلر (هندجه جاتا کا)
- صودورلار (هندجه سوترا)
- دیگر اثرلر .

چاتیکلر :

بونثر پارچالاری بودانین حیاتی نی شرح وئیرلر. بودا مذهبنده
 تناسخه اینانیرلار و اونلار گوره انسان داها قاباقجادران بیرنچه
 دفعه مختلف شکیلده (انسان ، حیوان ، جن و ...) دنیا یه گلیمیشدیر.
 بودا اؤزوده بو مرحله لردن کئچمیشدیر. چاتیکلرده بودانین بومرله
 لری ناغیل کیمی شرح وئیرلیر.
 چاتیکلر راهب لر طرفیندن و بعضا موسیقی ایله خلقة شرح وئیرلیر.
 چاتیکلرین ان مشهورو " یاخشی فکرلی شهزاده ایله پیس فکرلی شهزاده "
 حکایه سی دیر.

۲ - صودورلار :

بونلار دینی اثرلر اولوب بودا دینی نین اساسلارینی و عمل لر-
 ینی شرح وئیرر.
 بونلارین ان مشهورو " آلتون یاروق " یا قیزیل ایشیق دیر.

اونونجو عصرین ایلک یاریسیندا یازیلان و چوخو چین متنیندن ترجمه اولان بو اثر بودا دینی نین اساسلارینی ، فلسفه سینی و بودا-نین منقبه لرینی شرح و ثریر .

" سکیز یوکمک " یا سککیز تومار دا اویغورلارین مشهور دین اثری دیر . بو اثرده بودا مذهبنه عائد دین - اخلاقی عقیده لـر و معیشت و حیاتا عائد بعضی موضوعلار شرح و ثریلمیشدیر .

۳- دیگر اثرلر :

بونلارین ان مهم لری توبه دعا لاری و بعضی مکتوبلار و باشقالاری دیر . تورفان دا اوروپالی لار طرفیندن آ پاریلان حفریا تدا مین لرجه یازی ، نقاشلیق و دیگر صنعت اثرلری تاپیلیمیش و بونلارین بیرقسمی نشر ائدیلمیشدیر .

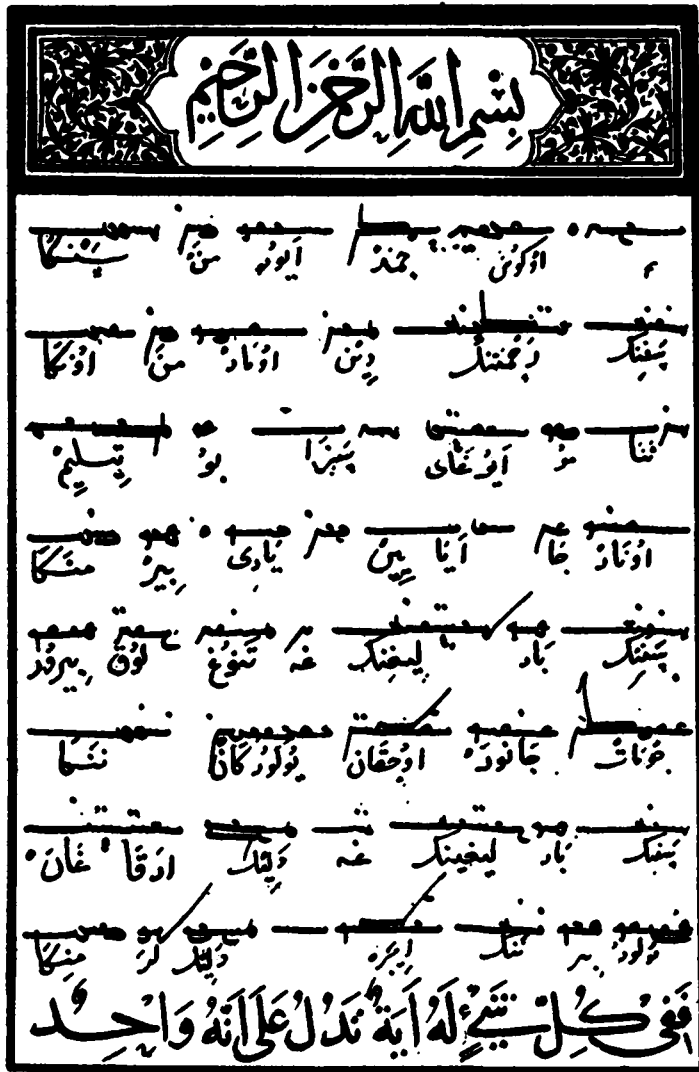
بوگون شرقی برلن ده کی تورفان مجموعه سینده سکیزمین اویغور متنی و اردیر بونلارین ایندیبه حن یوزده ایگیرمییسی نشر ائدیلمه بیلمیشدیر .

اویغور الفباسی (سلیلر)

کلمه نین:			حرفلر	بیزیم الفبا
باشیدا	اوتاسیدا	سوندا		
ا	ا	ا	a e	آ ، آ
ی	ی	ی	i	ای ، ائی
و	و	و	o u ü	او ، او ، او

اویغور الفباسی (سس سیزلر)

كلمه لرین			حرفلر	بیزیم الفبا
مورلاردا	التراییندا	باشیندا		
ق ق	ق ق	ق ق	g k h	غ، ق، ك، خ
ك	ك	ك	k g	ك، گ
د د	د د	د د	y (ا، ا)	ك، ا، ی
ر	ر	ر	r	ر
ل	ل	ل	l	ل
ت	ت	ت	t	ت
د	د	د	d	د
چ	چ	چ	ç	چ
س	س	س	s	س
ش	ش	ش	ş	ش
ز ز	ز ز	ز ز	z j	ز
ن	ن	ن	n	
ب ب	ب ب	ب ب	b p	ب، پ
و	و	و	v	و
و	و	و	w	و
م	م	م	m	م
ه	ه	ه	h	ه

اویغور متنلریندن بیر نمونه

"عقبه الحقایق"ین اویغور- عرب یا زیلاریله
یا زیلی ایا صوفیه نسخه سی نین ایلسک
صحیفه سی

ایکینجی فصل

اورتا تورک لیر

اسلام دؤورونده تورک لیر

تورکلر اسلام دینینی قبول ائله دیکن صونرا غربه طرف یغیوک کؤچ لر ائدیپ معظم اسلامی دولتلر تشکیل وئرمیشلر. اسلام دینینی ایلک دفعه قبول ائدن اورتا آسادا قاراخانلی دولتی اولدوغو حالده غربه کؤچ ائدن اوغوز تورکلری (سلجوقلار و عثمانلیلار) یغیوک اسلامی دولتلری قوراراق اسلام دینینی بیزاسلار دیاری اولان آناطولی و صونرا بالکانلاردا یابماغا موفق اولموشلار. تورکلر مسلمان اولماغا یاناشی اسلام فرهنگینی ده منیمسه ییب، انکشاف ائتدیرمیش لر. لکن مختلف اولکهلرده یئرلشباشقا ملتله تماس تاسب ویا قاینایشب قاریشدیقلاری اوجون آیری - آیری فرهنگ و مدنیت وادسا - تلار میدانا گتیرمیشلر و دیللری داخی مختلف لهجه لر شکلسده سیر - بیریندن فرقلنمیشدیر.

بیز اسلام دؤورونده کی تورکلرین تاریخ و فرهنگ لرینی شرح وئیررکن اولجه اونلارین تاریخینی ۱۶ - اینجی عصره قدهر خلاصه اولاراق آنلاتیب، اوغوز تورکلری (ایران و آناطولی تورکلری ویا سلجوقلور و عثمانلیلار) بن فرهنگینی تاریخی احوالدا صونرا شرح وئره جه گیک. صونرا سو دؤوره داها زنگین اولان اورتا آسیا و یا قاراخانلی، قیپاق و دیگر تورک ائللری نین فرهنگیندن آیری سیر فصل ده بحث ائده جه گیک.

اسلام اوردولاری باشیندا اموی قوماندانی قتییه اولدوغو حالدا ماوراءالنهری ۸ - اینجی میلادی عصرین باشلاریندا (۷۱۶ - ۷۱۰) آلدیلار. لکن اسلامین سیحون جوارینا قدهر حاکمیتی عاسی لر زمانیندا

(۷۵۱م) زیادابن صالح بن چین استیلا اوردوسونو تالاسدا مغلوب ائدیپ، غربی تورکستاندان چیخارتما سبله ممکن اولموشدور. تورکلر بو منطقهده یاشایان و داها چوخ تجارتله مشغول اولان سفدلی لرین تاثیريله اسلامي قبول ائتمکک باشلادیلار.

دوفقوزونحو عصرین اورتالاریدا شرقی تورکلرین آراسیندا غربه طرفبیر حرکت باشلادی. تورک قبیلهلری یواش- یواش غربی تورکستاندا عرب امیرلری، طاهری لر و ساماسلر طرفیندن اداره اولونان اولکهلره گلدیله و سواولکله لرده خصوصا سیحون و زرافشان حوزه سینده بئرلهشهرک اسلام دینینی قبول ائتدیلر. سولار قارلوقلار، اوغوزلار و قسما ده توخسی قبیلهلری ایدی.

۹۲۰ میلادی ده اورتا تپانشان (تانری داغی) دا قاراخانلار، ایتیل (وولگا) ساحه سینده کی سولغارلار، آرز سونرادا آرال دریاچه سی و خزر دسزی آراسیندا یاشایان و خزرلره تابع اولان اوغوزلار، ۹۶۰ - ۹۴۰ ایللری آراسیندا دا جو نهرنده کی سالاساغون و ایتیل حوزه سینده کی سولغار شهرلری آراسیندا یاشایان تورکلر دسته جمعی مسلمان اولدولار.

۹۶۰ - ۹۲۰ ایللری آراسیندا تورک خلقلری نین دسنه جمعی مسلمان اولماخلاری اسلام تاریخینده و دونا تاریخینده مهم بیردؤنوم نقطه سی (نقطه عطف) اولموشدور. تورکلر آراسیندا اسلام دینی نین سیردن و کوتله حالیندا یاییلماغی سن سبالری بو دیمین حق دینی و ره آلیست بیردین اولوب تورکلرین روحونا باشقا دینلردن داها چوخ اویغون اولماغی دیر. جهاد مفهومو تورکلرین فتوحات آرزولاریسلا اویغون کلیپ اولنلارین فاتح روحلارینی اوخوردی.

تورکلر مسلمان اولاندان سورا جین و هندوستان مدستلیری تاثیریندن آبریلیپ اسلام و ایران مدنیتی تاثیر آلتماگبرمیشلر. تورکلرین مسلمان اولماخلاری هرجهتدن اولنلارین خیرینه اولموش- دور. بوایش عینی زاماندا اسلام و مسلمانلار اوچون ده خبرلی وفایدا- لی اولموشدور. عباسی لر زامانیندا اسلام اولکله سی سوریه و آناطولونون جنوبوندا بیزانسلار طرفیندن تهدید اولونوردو. تورکلر خلیفه اوردوسونا داخل اولاندان سورا بو حدودلارین امنیتی تامین ائدیله دی. سلجوق اوردولاری ایرانی آلاندان سورا طغرل و آلپ ارسلان

زمانیندا روم اؤلکه‌سینه هجوم ائدیب ۲۰ - ۲۵ این ظرفینده آناطولی-
لونیو استیلا ائتدیلر و آز مدته اورانی بیرمسلمان تورک اؤلکه -
سینه چئویردیلر.

تورکلر ایکی بوزاسل چکن طلمسی ساواشلارینا گریب مسیحی‌لر
قاباغیندا دایاندیلار و اسلام اؤلکه‌سی واسلامتی قورودولار.
تورکلر اسلامیتدن قاقا ق مختلف دین و مدستلر تاشیری آلتی-
ندا قالدیقلاری اوچون معنأ همیشه اسحامسزلق احبیده یاشا بیر-
یلار. بودیزم، مانی دینی، مسیحیت و یهودی دس لرینه منسوب بگ
لر و فثودالار، تورک ملتی نب قوتلی سر کولورو (مرهنگ) اطرا-
فیندا محکم بیردولت تشکیله ماع اولوردولار. نورکلر تک دینه
منسوب متجانس بیرجماعت شکلینده عصرلر یوسو یاشان قولی دولت
لر قورا بیلمه‌لری اسلام دئورونده اولموشدور.

قاراخانیلار؛

قارا خانلی دولتی ایلك مسلمان اولان تورک دولتی دیر.
بو دولتین خاقانی ساتوق سغراخان ۱۰ - اونجو عصر ایلك
یاریسیندا (۹۲۰ و یا ۹۴۰ م) مسلمان اولان صوغرا اسلام دسی بی
اؤز دولتی نین رسمی دینی اعلان ائتدی و اونا تابع اولان ائللر
دسته جمعی مسلمان اولدولار. قاراخانلار اسلام دسی بی قبول ائتمک
له یاناشی تورک عادت و عنعنه لرینه ده باغلی قالب ایلك اسلامی
تورک فرهنگلی اثرلرین ظهورنا یاردیم ائتدیلر. اولار س راناسیدا
کاشغر و یا خاقانی تورکجه‌سی رسمی دسل اولوب وقتاقدوسلک و
دیوان الفات التری کیمی تورک دسل وادساتی بی شاه اثرلری
یا زیلمیشدیر.

قاراخانلیلار ۹۹۹ میلادی ایلمنده سامانی لری منقرض ائدیب
بوتون ماوراءالنهره حاکم اولموشلار.

قاراخانلیلاریوسف قادرخان دان صوغرا ایکی بؤلگه بولودولر.
شرقی قاراخانلیلارین مرکزی کاشغر اولوب ۱۱۳۰ دا قاراخانی
لرین حاکمیتی آلتینا گیردیلر. غربی قاراخانلیلارین مرکزی سالاسا-
غون اولوب بیرمدت سلطان سنجره و اوندان صوغرا خوارزمشاهیلارا
تابع اولدولار و نهایت ۱۲۱۲ ده منقرض اولدولار.

۹ - اونجو میلادی عصرین اورتالاریندا اورتا آسیا دکی مهاجرت
لر سببیه تورکلرین مختلف ائللریندن (قارلوق - خلج، اوغوز) بغدادا

گندیب اورادا عاسی خلیفه لرین اوردوسونا گیردی لر . بوعسگرلرین ماییمی معتمم ، واثق و متوکل زامانیندا چوخالدی وخلیفه اوردوسوندا کی تورکلر دولت ااداره سینده بویوک نفوذ قازاندیلار . بونلاردان تولون اوغوللاری و آخ شید اوغوللاری مصرده حکومت قوردولار .

تولون اوغوللاری :

دوققوز اوغوز ائلینه منسوب اولوب (۹۰۵ - ۸۶۸) آرالاریندا و آخ شیدلر : (۹۶۹ - ۹۳۵) ایللرینده حکومت ائتدی لر . آخ شیدلر ویا آق شیدلر فرغانه ملک لری نسلبندن سرلر .

غزنوی لار :

مسلمان تورکلردن غزنوی سلسله سی بویوک دولت قوروب (۱۱۸۳ - ۹۶۳ م) اسلامن افغانستان و هندوستاندا سایلما غنا سب اولدولار . سو سلسله من موسی آلپ تگن و داها دوغروسو اونون دامادی سیکتکین دیر . سیکتکین ویا سوک تگن (یعنی اوردو افسری) قارلوق تورک لرین اولوب ابسق گول حواریدا یاشانان حوک آدیندا سرها درین اوغلودور . ۱۲ یاشیندا اکن قونشولاری اولان توخسی تورکلری سن ساقیمسا اوغراییم اونلارا اسر اولموش و دورد ایل اسارتده قالانلر .

سوک تگن سامان اوغوللارینا ساتیلانلار صورا مسلمان اولوب اوردونا گیرمیش و ساماسلر اوردوسوندا بویوک رتبه نه صاحب اولمو شدور . سوک تگن آلپ تگن دن صورا غزنه سی آلمش و غزنوی سلسله سنی فورموشدور . اوسون اوغلو سلطان محمود بوتون افغانستان ، خراسان ، اراک و هندوستان آلاراق بویوک اسلامی تورک دولتینی قورموش و سر اسلام محاهدی کینی هندوستاندا اسلامی ساماغا جالیشمیش دیر . سلطان محمود عینی زاماندا فارس دیلمه رواج وثریب و فارس دیلمی عرب دیلی بئرینه رسمی دیوان دیلی شحمیش و فارس دیلی نین شاه اثری و آناکتاسی اولان شاهنامه سن نازلما سینی فردوسی دن ایسته میشدیر . اونون درباری فارسجا نازان شاعرلرین مرکزی اولموش و دورد سوزدن آرتیق شاعرین اعاشه سینی تامین ائتمیش و ایران کند

و شهرلرینه دری فارسجا سینی یا یماق اوچون مینلرجه معلم گونده رمیش دیر .

سلجوقلار :

اوغوز تورکلری نین ایران و آنا طولی یه بو یوک دسته لر حالیندا کلمه لری سلجوقلارین مهاجرتلریله باشلادی . سلجوقلورلار آرا ل دریا - چه سله خزر دنیزی و جنوبی اورال داغلاری آراسیندا یا شایان خزر اوغوزلارینا و خصوصا قینیق قبیله سینه رهبرلیک ائدن عا ئله لردن بیرینه منسوب ایدیلر . بونلارین حقینده ۹۲۲ میلادی ده بورا دان گنجیب بلغار مملکتینه گئدن اسن فضلان طرفیندن و همچنین ۹۶۵ ده تالیف اولونان حدود عالم ده معلومات وئریلمیشدیر . بو اوغوزلار رئیس لرینه یابغو و اوردو قوماندانلارینا (فرمانده) سوباشی دئییر دی لر . بونلارین دینی رهبرلری اولان کام (شامان) لارین دا نفوذلاری چوخ ایدی . سلجوقلورلارین حدی اولان سلجوق ده سوباشی ایدی . سلجوقون آتاسی دوقاق تازا مسلمانلیغی قبول ائيله میشدی .

سلجوق سوباشی اسکن یابغو ایله آرا لاریندا اختلاف چیخمیش و یوز آتلی و بیرمقدار ده وه و قویونلار یله سیردریا ساحل لرینده مسلمانلار لا مسکون خند شهری حوالی سینه کلمیشدیر . سلجوقلورلار یاریم عصره قدهر ماوراءالنهرده قالدیقان صونرا سیردریا اوغوزلاری (تورکمنلر) طرفیندن باسقی آلتیندا قالب و جنوبا طرف یعنی خراسانا گئچمگه محصور اولموشلار . سلجوق ۹۹۴ میلادی ده وفات ائتمیش و دورد اوغلو - ندان (میکائیل ، اسرائیل (ارسلان) ، یوسف و موسی) میکائیل اؤلدوگو اوحو اسرائیل ارسلان یابغو تعیین ائدیلدی . ارسلان یابغو سلطان محمود طرفیندن دعوت ائدیله رک ، اوندان وحشت ائدیگی اوچون اونو هندوستان حدودوندا حبس ائتدی ، اوندان صونرا قارداشی یوسف یابغو اولدی اودا ۱۰۳۰ دا قاراخانلی امیری علی تکین طرفیندن توتولوب اؤلدورولدی ...

سلجوقلورلار سلطان مسعود غزنوی زامانیندا سلجوقون نوّه لری و میکائیلین اوغوللاری اولان طغرل و چاغری قارداشلاری باشچیلیغندا جیحونی گئچه رک خراسان شهرلرینی او جمله دن نیشابوری آلدیلار (۱۰۳۷) . طغرل بیک بورا دا ائمز آدبنا خطبه اوخودوب استقلالینی اعلان ائتدی .

بوندان صونرا سلطان مسعود چوخ قوتلی بیراوردوا یله خراسانا یوردو و سلجوقلارلا مرو ایله سرخس آراسیندا اولان دندانکان اوواسیندا قارشیلادی . بوسا واشدا سلجوقلار فاتح اولوب (۱۰۴۰ م) خراسانی آلدیلار و صونرا دا طغرل بیگ باشچیلیغیندا همدانی، آذربایحانی و ری شهرینی آلیب پایتخت سنجیدیلر و بیویوک دولت قوردولار .

طغرل بیگ ۱۰۵۵ م دا بغدادا گئدیپ اونا خلیفه طرفیندن سلطان لقبی وئریلدی . ۱۰۶۳ ایلینده طغرل بیگ ری ده وفات ائتدی. مقبره- سی ایندی ده باغیم سیز بیر حالدا اورا دادیر . طغرل بیگ دن صونرا چاغری بیگین اوغلو آلپ ارسلان سلطان اولوب ، روم اؤلکه سی اولان آناطولی یا قوشون چکدی و ۱۰۷۱ ده مالازگرد ده روملاری آغیـــــر شکیلده مغلوب ائدیپ آناطولی یا گیرمکه موفق اولدی .

آلپ ارسلان آذربایجان ، گورجستان و ارمنستانی فتح ائدندن صونرا طغرل زامانیندا باشلانان آناطولی سفرینه ادامه وئردی. شرقی روم امپراطوری دیوژن بالکانلاردان و آناطولودان توپلادیغی بیویوک اوردوسو ایله مالازگرد اواسینا (جلگه) گلیب سنگر توتدولار . و سورادا آلپ ارسلان باشچیلیغیندا اللی مین تورک اوردوسو ایله قارشیلادیلار . آلپ ارسلان کفن گشیب جهاد اعلام ائتدی و اوردونون قاباغیندا روم اوردوسونا هجوم ائتدی. قیزغین ساواشدا ن نتیجه آلا بیلمه دیگی اوچون اسکی تورک ساواش تاکتیگی (توران تاکتیگی) نه باش وورا- راق گئری چکیلدی و بو شکیلده روملاری سنگردن چیخارایلدی . بو اثناده روملارین ضاغ و صول قاناداریندا عسکر اولان پشه نک لرله اوزلار مسلمان تورکلرین طرفینه گئچدیلر و آلپ ارسلان هجوم فرمانی وئریپ روم اوردوسونو غافلگیر و مغلوب ائتدیلر . بوسا واشدا امپرا- طور دیوژن اسیر اولدو . لکن آلپ ارسلان اونولا ایکی تجه رفتار و مهربانلیق ائتدی . مالازگرد ساواشی نتیجه سینده شرقی آناطولی و اورفا تورکلره وئریلدی و روم دولتی هرایل خراج وئرمکه راضی اولدو (۱۰۷۱ م) .

مالازگرد ظفری آناطولونون کامل فتحینه یول آچدی . تورکلر ۲۰ ایله قدهر آ ز بیر زاماندا بوتون آناطولونو فتح ائده رک بورا- دا یثنی بیر مسلمان تورک وطنی قوردولار .

آلپ ارسلان ۱۰۷۲ ده قاراخانلیلارین عصیانینی یاتیرماق اوچون

تورکستانا گئده رکن حیچون کناریندا بئرقلعه فرماندهی طرفیندن
اؤلدورولدو. و اونون یئرینه ۱۸ یاشیندا اوغلو ملکشاہ پادشاہ
اولدو (۱۰۹۲ - ۱۰۷۲ م) .

ملکشاہین زامانیندا سلجوق امپراطورلوغو ان پارلاق دؤورونه
چاتدی . دولتین حدودلاری تانری داغلاریندان مرمره و آق دنیز ساحل
لرینه ، قفقاز داغلاریندان مصر و یمنه قدهر اوزاندی . امپراطولو-
غون پایتختی اصفهان ایدی .

بو دؤوره اسلام معارفی نین جانلانماغا باشلادیغی بیرزامان
ایدی . بغداددا آلپ ارسلانین امری و وزیرى خواجه نظام الملکون
نظارتی ایله قورولان نظامیه مدرسه سی بؤیوک بیراونیورسیتیه اولدو .
صونرا ملکشاہ آدینا ، تقویم جلالی تنظیم ائدیلدی .

ملکشاہ دان صونرا سلجوق امپراطورلوغو پارچالاندی ، سورییه ،
آناطولی و کرمان سلجوقلاری استقلاللارینی اعلام ائتدیلر . ایران و عراق
دا دا ملکشاہین اوغوللاری بیر-بیرلریله مبارزه قالدیلار .

بیرمدت قارداش داعوالاریندان صونرا ملکشاہین دؤردونجواوغلو
سنجر سلطان اولدو (۱۱۱۷ م = ۴۹۵ هـ) . سلطان سنجر قیرخ ایل حکومت
اٹله دی و اونون زامانیندا ایکی بؤیوک خطر ظهور ائتدی . بیری
مغربدن صلیب ساواشلاری ایدی . اوبیری ده شرقدن قاراخانی لرین
خطری ایدی . صلیب ساواشلارینا قارشى آناطولی سلجوقلاری و دیگر تورک
دولتلی و ایوبی لر ساواشدیلار . سنجر قاراخانی لرله ساواشدا
مغلوب اولدو (۱۱۴۱ م) بیرمدت صونرا شمالداکی اوغوزلار سنجره
عصیان ائتدیلر و سنجر اونلارلا ساواشدا مغلوب واسیر اولدو . اوچ ایل
اسارتدن صونرا قاچماغا موفق اولدو . لکن بیر ایل صونرا ۷۲ یاشیندا
وفات ائتدی .

سنجرین اولوموندن صونرا سلجوقلو امپراطورلوغو تماماً پارچا -
لاندی و اونا تابع اولان سلجوقلو دولتلیر (اتابک لر) هامیسی مستقل
اولدولار .

آتابیگ لر :

سلجوقلو سلطانلاری بیر شهزاده نی بیرایالتیه والی گؤنده رنیده
اونونشلا بیرلیکده اوغوز بیگ لریندن بیر آتابیگ ده گؤنده ریردیلر .

آتابیگلر بو شهزاده لره دولت و نظامی ایشلرینده کؤمک ائدر و اونلارین یاخشی بیر دولت آدامی و فرمانده اولماغینا چالیشاردیلار. آتابیگلر سلجوقلو امپراطورلوغو داغیلاندان صونرا کیچیک دولت لر قوردولار. بونلاردان ان مهم لری فارس، آذربایجان، سوریه و عراق آتابیگلری ایدی.

آناطولی داکی سلجوقلار قونیه نی پایتخت سئجیب و ۲۳۰ اییل حکومت ائتمیشلر و حکومت لری نین صون الی ایلینده مغوللارا تابع اولموشلار. ... بونلار روم ویا غرب سلجوقلاری آدیله معروف اولموشلار.

سلجوق پادشاهلاری ایستهر ایراندا، ایستهر آناطولی دافارسجا - نی رسمی دیل سئچمیشلر و بودیلین انکشاف ائدیپ یا ییلماغینا یاردیم ائتمیشلر. سلجوقلولار زامانیندا بؤیوک مدرسه لر، مسجدر و کاروان - سایلار تیکیلیب ایران - اسلام معماریسی انکشاف ائتدی. بومسجد جامع لرین پایاسی دؤرد سطحلی مکعب بنا اوزه رینه قورولموش، اونون اوستونه سکیز اوزلی بنا تیکیلیب گیره گنبد لرده تورک لرین چادرلاریندان الهام آلاراق تیکیلیمیشدیر.

گلپایگان مسجدجا معی سلجوقلو معماریسی نین نمونه سی دیر. اوجا و استوانه شکلنده مناره لر و پیشمیش کرپیچ وکاشی نین بوبنالاردا ایشلمه سی ده سلجوقلولار دؤوره سی نین یادکاری دیر. اصفهان مسجدجا معی ملکشاه زامانیندا و گلپایگان مسجدجا معی ملکشاهین اوغلو ابوشجاع زامانیندا و زواره جمعه مسجدی ۱۱۳۵ م ده تیکیلیمیشدیر.

مقبره لردن طغرل بیگین مقبره سی ری ده و سلطان سنجرین بؤیوک مقبره سی مروده بو دؤوره نین ان مشهور مقبره لریندندیر. رشیدالدین ین یازدیغینا گؤره سلطان سنجرین مقبره سی دونیا نین معظم بنا سی ایمیش.

نجف ده حضرت علی (ع) نین مرقد مطهری و ابو حنیفه نین بغداد داکی مقبره سی ملکشاه طرفیندن، حضرت امام رضانین مرقدی مشهدده و حضرت علی (ع) یه منتسب اولان مزار شریف بلخ ده سنجر طرفیندن تیکیلیمیشدیر.

سلجوقلولار زامانیندا ایلک مدرسه نیشابوردا طغرل بیگین

دستور و ایله بنا اولوندو صورا آلب ارسلان زامانندا مشهور نظامه مدرسه سی بغداددا (۱۰۶۶ = ۴۴۴ هـ) و طوس، هرات، بلخ وری مدرسه لری و هائله عراق و سورمه ده مؤک مدرسه لر تیکیلدی و هامیسی دولت مؤسسه لرینه چتوبریلدی .

کاروانسرا لاردان طغرل زامانندا انوشیروان رباطی سمیان ایله شاهرود یولوندا و رباط شریف اوسحاق طرفیندن مشهد و سرخس یولوندا تیکیلدی .

سلجوق معمارسی ایران - اسلام و حتی دوسا معمارسی تاریخی - نده ان پارلاق معماری دؤوره لریندن دیر . سلجوقلار زامانندا بیر چوخ تجارت یوللاری و سولار اوسوده کاروانسرا لار، مسجدر، خسته خانه لر، حشمه لر و رباطلار تیکلیمشدیر .

سلجوقلار زامانندا آذربایجان و آناطولی نه سورمین لرحه تورک مهاجرت ائدیپ سو اولکهلرده یئرلشمیشلر . اون اوچونجو میلادی عصر ده مغوللارلا برابر گلن تورکلر سو منطقه لرین حلقیسی نما میلله تورک لشدیرمیشلر .

سلجوقلار زامانندا خراسان و خزر دسزی نین جنوبوندا ان اوغوزلار و قفقازدا ان قباقلار و حرلر آذربایجانا گلیمیشلر . مغوللارین یوروپوسون قاساق اوغوزلار و اونلارلا برلکده اوسور تورکلری ایرانا و آذربایجانا گلیمیش و یئرلشمیشلر .

مغوللار اوردوسونون اکثریتی نی تورکلر تشکیل وئرمیش و دولت تشکیلاتیندا بخشی لر (دیرلر) اوغور اولوب مغولجا (معول دلی) یانیندا اوغور تورکجه سی رسمی دیل اولموشدور . مغوللار اوچون، یازماغی اوغورلاردان اؤگریدیکلری اوچون هرایکی دیل اوغور الفباسیله یازیلیمیشدیر .

اوغور الفباسی ۱۶-نجی یوز ایله قدهر دوام ائتمیش اوندان صورا اونون یئرینی عرب الفباسی توتموشدور . مغوللار تورک اکثریتی نیین ایچینده ارییب تورک لشمیشلر، نتیجه کی خراساندا و آیری فارس دیللی یئرلرده یا شایان مغوللاردا فارسلا آراسیندا دیللی فارسلاشمیشدیر .

سلجوقی دولتی نین ییخیلما سبب لری :

سلجوق دولتی نین آز مدته ییخیلماغی نین اساسی سبب لری

داخلی دیر و خلاصه اولاراق دوردعلته با غلاماق ممکندور :

۱ - وراثت مسئله سی، سلجوق تورکلرینده قدیمدن قالما عرف و عنعنیه گوره بوتون خاندان منسوبلاری خاقان یا سلطان اولماق حق و صلاحیتینه صاحبایدیلر. بونا گوره سلطان اولندن صونرا اوغوللاری آراسیندا تاج و تحت اوستونده مبارزه چیخیب، موفق اولان شهزاده سلطان اولوردو. بو دا دولتین ضعیفله مگینه و حتی پارچالانماغینا سبب اولموشدور.

۲ - خلیفه و سلطانلار آراسیندا کی محادله لر: سلجوق امیرا طور - لوغو قوتلی اولدوغو زامان، طغرل بیگ زامانیندا ن خلیفه یالنیز دینی ایشلرله مشغول اولوب حکومت ایشلری سلطان طرفیندن اداره - اشدیلیردی. لکن امیرا طورلوق ضعیفله مکه باشلایاندا ن صونرا خلیفه اوردولاريله سلجوقلار آراسیندا محادله باشلامیش و بو دا دولتین انقراضینا یاردیم ایشمیشدیر.

۳ - آتابککلر : سلطنت خاندانی ضعیف اولاندا ن صونرا، آتابککلر محلی حکومت لر قوروب امیرا طورلوغون پارچالانماغینا سبب اولموشلار. بو آتابکیکلرین ان مهم لری سالغور (سلغر، سالور) اتابککلری فارس دا (۱۲۸۶ - ۱۱۴۷ میلادی)، آذربایجان اتابکیکلری ویا ایل دنییز اوغوللاری (۱۲۲۵ - ۱۱۴۶)، موصل اتابکیکلری (۱۲۳۳ - ۱۱۲۷ م) و حلب آتابککلری و دیر.

۴ - خارجی مداخله لر : سلجوق دولتی بیخیلما غی نین صون سببلی قاراختایلر و خارج ده کی اوغوزلارلا ساواشلار، اولموشدور. اوغوزلار رین خراسان شالیندن هجوم و استیلا سی نتیجه سینده سلطان سنجر مغلوب و اسیر اولموش و بو حادثه بویوک سلجوق دولتی نین انقراضینا سبب اولموشدور.

سلجوقلاردا تشکیلات و فرهنگ :

سلجوقلار اسلامی حکومت قوردوقلاری حالدا تورک عرف، عادت و عنعنه لرینده با غلی قالمیشلار. فارس دبیلینی دولت دیلی سچمیشلر. اما رسمی یازیلاریندا سلطانین طفراسی، پول و حاکمیت علامتی اولان سلطان لارین باشی اوستونده کی چترده اوخ و یای عکسینی چکدیریردیلر. اوردو دا ماغ و صول تقسیماتی و توران تاکتیکی، یاس توره نی (ماتم مراسمی)،

له وېراتوس (اولن قارداشين آروادېني الماق) . خاندانا منسوب اولانلارس قانلارني آخيتماق اوچون ياي كيږيشي (كمان باغي) ايله بوعدورماق و سلطان طرفسندن توي (عمومي قونا خليقي) وئرمك كييمي عادت و عيجه لري مرسوم اولوب نورك توره سي (قانون) عرفي حقو- قون اساسي تشكيل وئرسدى . طغرل بيگ بغدادى آليپ خليفه طرفندن شرق و عرب سلطاني تانسيدقدان سونرا خليفه ايله دين و دونيا ايش لريسي بولوب بغداد شهرى اداره سي اوچون داخي بېرشحه (عسگري والي) وسير عمد (قاراياخا والي) تعمير ائديلميشدير .

سلطانين هميشه خدمتنده اولان موزيك دسته سي (نوبت) گونده نئسار و قمتنده موزيك (نوبت) جالاردى . امپراطورلوغون مختلف ناحه لره گونده ريلن ملك عوالي خاندان مسوئلاري نين گونده اوج نوبت خالديرماغا حق لري وارادى .

سباسي تشكلات داها جوخ غزنوي حكومتى و ايران ايله عباسي خلافتي حكومت سيستم لري اؤرنك آلينىميشدى .

ساراي سا دربار تشكلاتينا درگاه و نارگاه دا دئيليردى و چاپلر ، حوڭدارلار (دگه نك حي لر) ، سلاحدارلار ، سايراقدار ، جامه دار شرايدار ، آندار ، امير آخور ، و كمل خاص ، سرهنگ و نديم لر و مصاحب لردن بونلارس امرسده اولان عسگرلردن تشكيل تاپميشدى .

حكومت :

ديوان سلطنت ۵ ديوان ويا وزارت دن قورولموشدو.

۱ - صاحب ديوان ويا خواجه ، بزرگ ويا باش وزير . باش وزير پادشاهين مطلق و كلى ايدى .

۲ - ديوان طعرا (وزير خارجه) .

۳ - ديوان استيفا : باشيندا مسنوفى اولوب ماليه ايشلرينه و خاص ، اقطاع ، شرعى و عرفى مالساتلار و خراج ايشلرينه باخيب خزينه دن ده مسئول دى .

۴ - ديوان عرض الحش . (ملي مدافعه) . رئيسينه عارض دئيليردى

۵ - ديوان اشراف (تفتيش) . رئيسينه مشرف دئيليردى و عسگري و عدليه ايشلريندن باشقاهراشي و هرئىرى تفتيش ائده ردى .

االت مركزلرينده شحه ويا عسگري فرمانده لردن باشقا عميد يا

قارایاغا اداره دن مسئول اولوب، بیرده بلدیه ایشلرینه باغلان
محتسبلر واردی .

اوردو :

سلجوقلو اوردوسو ملکشاھ زامانیندا اورتا چاغین ان قوتلی
اوردوسو اولوب تورک اسلام دولت لرینه اورضک اولموشدور . بو اوردو-
لار مختلف اقوامدان سئچمک صورتیله آلیناراق خصوصی دربار تربیه
سیله یئتیشدیریلیمیش و مستقیما سلطانین امرینده اولان خاصه اوردو-
سو و ملک لرین و والی لرین امرینده اولان عسکرلردی . بونلارا
غلامان سرای دا دئییلیب آدلاری دیوان دفترلرینده ثبت اولوب ایلده
دؤرد دفعه معاش (آیلیق) وئرلیردی .

آیریجا امپراطورلوغون هر طرفنه داغیلیمیش و اقطاع لردن معا-
شینی تامین ائدن سپاهی لر وارییدی . بیرده لازم اولاندا خلقدن
اجرتلی عسکر (حشر) ده توپلانیردی . دولتین خارجی مرز لرینده ده
تورکمنلردن مرکب عسکرلر وارییدی .

عدلیه :

قضاوت شرعی و عرفی اولاراق ایکی یه آیریلیمیشدی . شرعی دعوا
لارا قاضی لر باخاردی . اوقافین اداره سی ده قاضی لرین الینده
ایدی . عرفی محکمه لرده سیاسی جرم لر ، انضباط سیزلیق و دولت امر
- ینه اطاعت ائتمه مک کیمی جرم لر محاکمه ائدیلردی و بوتشکیلاتین
رئیسینه امیرداد دئییلیردی .

اوردوداکی شرعی دعوالارا قاضی عسکرلر باخاردی .
بوتشکیلاتلار کیچیک فرق لرله داها صونراکی دولترلرده ده اورنک
اولموشدور .

دین و مذهب :

سلجوقلو تورکلرین اکثریتی حنفی اولوب بیر قسیمی دا شافعی ایدی
لر . سلطانلار حنفی اولدوغو حالدا خواهه نظام الملک کیمی وزیرلری
شافعی ایدی .

بو وضعیتین ده گؤسته ردیگی کیمی سلجوق سلطانلاری متعصب

اولما بيب مثلا سلطان سنجر حضورندا دينى - فلسفى مباحثه لـــــــر اولوردو . اسلام دونياسى نبن بؤيوك فقه ، كلام ، تفسير و حديثچيلر- يندن چوخو بو دؤوره ده يفتيشميشدير . بو زامان تصوف جريئانسى دا قاباغا گتتميشدير . دؤورون غزالى كيمي بؤيوك علمى شخصيتى عيئنى زاماندا صوفى ايدى . او كلامى ، صوفى گؤروشله مطابقت و ثريب يفتنى اسلام تصوفونى اورتايا قويمودور .

آيريجا عبدالقادر گيلانى و قوردوغو قادريه طريقتى ، خوارزملى شيخ نجم الدين كبرا و قوردوغو كبروى ليك ، محى الدين عربسى دن صونرا شاگردى صدرالدين قونيه وى طرفبندن قورولان اكبرى ليك ، مولوى ليك ، اورتا آسيادا چيخان نقشبندى ليك و آناطولى دا قوزو - لان بكتاشى ليك و بونلارا بنزهر طريقتلر رواج تاپميشدير . تورك صوفيلىكى ايران تصوفوندا فرقى اولاراق اخلاقى ، ساده ليكى و روح تميزلىكى ابله ياناشى اسكى تورك آلپلىق و فتوحات دوشونجه سيله اولان باغليقى دير .

بئله حه تورك صوفيلرى اسكى اورتا آسيا و خراسان آلپلار ، بابا - لار و آبداللار رهبرليگينده آناطولى دا غازى لر آديله وطنسى وظيفه لر بنى ايفا ائتميشلر .

يسوى طريقتيندن ظهور ائدن بكتاشى ليك عيئنى زاماندا عسگرى صغين رسمى طريقتى اولمودور .

جلال الدين مولوى اوغزو اصلا شرق توركلريندن اولوب قونيه ده ياشايدىغى حالدا اونون تصوف فكرلىرى ده شعرديلى كيمي آرا لاريندا ياشايدىغى خلقدن مرقلى ايدى . اونون فكر و عقيدة سينده مجادليه چوخ يئر وئريلمه ميشدير .

ابن عربى داغى كافرلره قارشى اسلامين سلاخلا مدافعه سيني توصيه ائتديكى حالدا ، مولوى باريش و سكونتى توصيه ائديب مغوللارلا داغى ياخشى گئچينمكى توصيه ائتميشدير . مولوى طريقتى نى اوندا صونرا اوغلو سلطان ولد قورموش و خليفه ليكى اوغز خانواده سينده ارثى قيلميشدير .

احمد يسوى دن صونرا ان بؤيوك تورك صوفى شاعرى يونس امره اولمودور . آناطولى توركلريندن اولان يونس امره مولوى دن اوتوز ياش داها گنج اولوب شعرلر يفتى خلقبن ديليله دشميش و خلقى نمثيل ائتميشدير .

آناطولی دا شیعه صوفیلری و طریقتلری ده رواج تاپیب ، بابا - ئی و بکتاشی ، حروفی کیمی طریقتلر میدانا گلیمیشدیر .

بابائی طریقتی بابا اسحق طرفیندن قورولموش دور . بابا اسحق آماسیا شهری جواریندا یاشاییب و ترکمنلر طرفیندن پیغمبر اولاراق تانیلیدی . مریدلری دولت قوتلرینی مغلوب ائدیپ بیرنجه شهری آلمیشلار . لکن حکومت قوتلری طرفیندن مریدلریله بیرلیکده توتولوب اعدام ائدیلمیشلر (۱۲۳۹ میلادی) .

بکتاشی لیک ده بابائی لیک کیمی شیعه و باطنی عقیده لری یان و حاجی بکتاش طرفیندن قورولان مهم بیر طریقت دیر . حاجی بکتاش بابا اسحاقین ۱۴ - اونجو عصرده کی خلیفه لریندن ایدی . و شیعه لیگین ۱۲ امام قولو اساسلارینا باغلی اولدوغو اوجون طریقتی تشزلیک لسه حیدری لر ، قلندیلر ، ابداللار و بونلار سزده یین گروه لار آراسیندا یاییلمیش و خراسان ارنلری نین ساواشچی و صفی جهتله مجاهدلر و عسکرلر آراسیندا رواج و توسعه تاپمیشدیر .

علم و ادبیات :

اسلام دونیاسیندا سلجوقلار دؤورو تعلیم و تربیت باخمیندان بیر دؤنوم نقطه سی (نقطه عطف) دیر . تعلیم ابشی ایلک دفعه آلپ ارسلان زامانیندا نظام و پروگراما باغلانیب و دولت حمایتی آلتینا آلینمیشدیر . ایلک بؤیوک مدرسه ویا دانشگاه اسلام دونیاسیندا سلطان آلپ ارسلان طرفیندن (۱۰۶۶ م = ۴۴۴ هـ) بغداددا نظامیه آدیله قورولموش و بومدرسه یه بازارلار ، کاروانسرایلار ، حاماملار و مزرعه لر وقف ائدیلمیشدیر . صونرا اصفهان ، نیشابور ، بلخ ، هرات ، بصره ، طوس و آمل دا دا بغداد نظامیه سی نمونه لری قورولموش و بغداد نظامیه سی نین درس موضوعلاری بوتون اسلام اولکهلرینده عصرلر دوام ائتدیریلیمیشدیر . نظامیه مدرسه لرینده دینی درس لرله یاناشی ریا - ضیات ، نجوم و دیلچیلیک ده اوخونوردی . بغداد نظامیه سی شاید ده دونیادا ایلک دانشگاه صایلا بیلر . بو مدرسه ده آلتی یوزمین کتاب وارایمیش .

دیل و ادبیات :

سلجوقلار زامانیندا عربجه یانیندا فارسجادا رسمی اولموش
لکن دربار و اوردو دیلی تورکجه اولموشدور. بؤیوک سلجوق سلطانلا
- ری (ملکشاه، سنجر و ...) فارسجا شعر یازمیشلار.
آناطولی سلجوقلاری داخی دیوان و دفتر دیلینی فارسجا سئچمیشلر
لکن (۱۲۷۷ م = ۶۵۶ هـ) ده قارامان اوغلو محمد قونیه‌نی آلاندان
صونرا آشاغیداکی فرمانی یازدرب فارسجانن یئرینه تورکجه‌نی
رسمی دیل سئچمیشدیر :

" بوگوندن صونرا دیوان دا، درگاه‌دا، بارگاه‌دا، مجلس‌ده و
میدان دا تورکجه‌دن باشقا دیل قونوشولما یا حاقدر "

سو حادثه‌دن صونرا تورکجه شعر یازماق آناطولی دا رواج تاپماغا
باشلامیشدیر. البته اوندان قاق دا تورک خلقی تصوف شاعرلی احمد
یسوی نین حکمت و آلهی لری نین تاثیریه تورکجه شعرلر یازماغا
باشلامیشدیلار. مولوی داخی بیرنچه (۱۷) تورکجه شعر یازمیشدیر.
مولانا زامانیندا اشایان، احمد فقیه و شیآ و حمزه و صونرا
یونس امره و سلطان ولد اوغوز تورکجه سیله ایلک شعر نمونه‌لرینی
یازمیشلار و گلشهری و عاشیق پاشا کیمی کلاسک تورک شعری نیسن
نماینده‌لرینه زمینه حاضرلامیشلار.

یونس امره مولوی نین تورک خلق دیلینده اولان قارشیلیغی و
معادلی دیر. او یوکسک عرفانی مفهوم و عقیده‌لرینی ساده - تورک
دیلینده خلقین اشا دؤشه بیله‌جگی شکبلده شعر دیلبله بیان ائتمیش
و آناطولی تصوف شعرینده یئنی بیر دؤوره آچمیشدیر.

مغوللار :

مغوللار چنگیزخانین باشچیلیغیندا مغولستانی و چیننی آلاندان
صونرا تورکستانا گلدیلر. صونرا ماوراءالنهر و ایرانا هجوم
اقتدیلر. بو زمان شرقی تورکستاندا اویغورلار قاراختایی لاراتابع
ایدی لر. مغوللار اونلاری مغلوب ائده‌رک اموزلرینه تابع اقتدیلر.
بو ایللرده خراسان و ماوراءالنهرده سلطان محمد خوارزمشاه حکومت
اقتیردی .

خوارزمشاهیلار مغوللارین قارشیسیندا دایانا بیلمه‌ییب، مغلوب و تارمارا ولدولار (۱۲۲۲ م). مغوللار ماوراءالنهر و خراسانی آلدیلار و زورلا آلدیقلاری یئرلرین چوْخونو خراب و خلْقیی اؤلدوردو - لر. صونرا بوتون ایرانی استیلا ائدیپ آناطولی یه طرف یوللادیلار. بو زامان آذربایجان و فارس ایالت لرینده آتابیگلر حکومت ائدیردی لر. فارس اتابیگی مغوللارا مطیع اولدوغونو بیلدی - ریب هدیه لر گؤنده ردی و بوشکیلده اؤلکه سینی قورتارا بیلدی .

مغوللارین سیر قولو جوْی نین باشچیلیغیندا آذربایجان وقفقازی آلاندا ن صونرا، قباچاق ائلینی، شرقی و جنوبی روسیه نی آلدی - لار و غرب ده لهستان و مجارستانا قده ر یؤرودولر .

مغول استیلاسی اسلام عالمی نین سیماسینی دگیشدیردی . مغوللار اورتا آسیادا یاشایان اویغور، قارلوق و قباچاق و داها یاشق - تورک ائللری ایله قاریشیب یئنئ ائللر و ملت لرین ظهورنا سبب اولدولار. بو ائللرین دیلی تورکجه اولدوغو حالدا، قومی و اتنیک باخیمیندا ن مغوللارلا قاریشیق دیرلار. اوزبک، قازاق، قارا قالماق و شرقی تورکستان تورک لری بونلارین نمونه لری دیر .

مغوللار زامانیندا فارسحانین یانیندا تورک دیلی و فرهنگی ده انکشاف ائتدی .

مغوللار اسلام دینی نی قبول ائتدیکدن صونرا داها چوخ تورک و فارس دیل و فرهنگ لری نین تاثیر آلتیندا قالدیلار . چنگیزخان اؤز حیاتی ندا آلدیغی اؤلکه لری دؤرد اوْغلو (حوْی، جغتای، اوْگتای و تولی) آراسیندا تقسیم ائتمیشدی .

قارا دنیزین شمالی، قباچاق بوزقیری تورکستانا قده ر حوْی یه وئریلدیگی اوْچون بو منطقه نین خلْقینه حوْی اولوسو (ملتی) دئیردی لر. حوْی چنگیزخان دان قالماق اولدو و اوْغلو ساتو اونون بئربنه کئچیب آلتون اوردو دولتی نی قوردو. اورتا آسیانی (تورکستان) دا حفتایا و خراسان ایله گونئی آسیانی دا کیچیک اوْغلو تولی ی - وئرمیشدی .

چنگیز اؤلندن صونرا اؤز وصیتی اوزهرینه اوْچونجو اوْغلو اوْکتای بئویوک خاقان اولدو. اوندان صونرا اوْغلو کیوک خان اونون یئربنه کئچدی . لکن کیوک خان اؤلندن صونرا اونون یئربنه تولی نبس اوْغلو

منگو خاقان اولدو. منگوخاقان ویا منگوقاآن قارداشی قوبلای خانسی
چینین اداره سینه و دیگر قارداشی هلاکو خانسی ایرانا ایلخان گونده ردی.
هلاکو زامانیندا ایکی میلیون تورک مغوللارلا برابر ایرانا
گلدیلر و بونلارین چوخی آذربایجاندا یئرلشدیلر. بوکؤچ لرحقینده
رشیدالدین و وصاف و عبدالله کاشانی تاریخلرینده معلومات وئر -
میشدیلر.

ایلخانلیلار زامانیندا آذربایجانین تورک اولمایان خلقي
باسقی آلتیندا قالیب اولکهنی ترک ائتمگه مجبور اولدولار. بیئر
طرفدن آغیر وئرگی لر (مالیات) وئرگه مجبور اولان تاتلار، مغول
لار و تورکلردن تشکیل تاپان تجارت اورتاقلارینا (شرکت) گیره
بیلمه ییب، اورتاقلارین انحصاریندا اولان تجارت و دولتین وئردیگی
اعتباردان محروم قالدیلار.

نتیجه ده تات تاجرلری بورجلو دوشوب، بورجلارینی وئرهبیلمه -
ینده عائله لرله بیرلیکده غلام اولماغا مجبور اولوردولار. آیریجا
تاتلاری اوردویا آلمیردیلار و آدیقلاری زامان دا مخصوص علامت له
مشخص اولوب، تحقیر اولوردولار.

مغوللار یئرلری اقطاع شکلینده قوماندان (فرمانده) لارا وئریر
- دیلر، بو یئرلرین اکینچی لری اقطاع صاحبی قوماندانلارین رعیتی
اولماغا مجبور اولوب وضعیتلریندن راضی اولما دیقلاری اوچون اوز
اولکهلریندن کؤچ ائدیردیلر. بوزاماندا عراق دا فرات نه رینسدن
یعنی قناتلار و صیولاری آچیلدیغی اوچون تاتلارین چوخو، راکلی لا-
رین یئرلی خلقي، عراقا کؤچدولر و یئرلرینی تورکلره و مغوللارا
بوراخیلار. قالانلاردا مغوللار کیمی تورکلر آراسیندا ارییب تورک لاش
دی لر.

هلاکو دؤورونده آنا طولی سلجوقلاری دا مغوللارا باغلاندی و عباسی
خلافتی اورتادان قالدیریلدی. منگوقاآن اولندن سونرا قوبلای
خاقان اولدو. لکن قاراقوما گلمه دی. خان بالیق آدینی وئردیگی
پکن ده اوتوردو و بو شکلیده مغول امپراطورلوغونون یئرینده دؤرد
بؤیوک دولت قورولدو.

جغتای ویا تورکستان دولتی داخلی اختلافلاردان اوتورو گشت -
گشده ضعیف له دی و نهایت ده تیمور طرفیندن بوییک لیک لرا اورتادان

قالديريلدى و يثرينه تيمورامپراطورلوقو قورولدى .

آلتون اوردو دولتى جوجى نين اوغلو باتوخان طرفيندن قورولا-
ندان صونرا وولگانين آشاغى قسيميندا ساراي شېرى پايتخت اولاراق
تيكديريلدى . آلتون اوردو دولتى اوزون ايللر روسلار ولھستانلى-
لارلا ساواشدى، مسكو و كنفشېرلرينى آلدى و زامانلا بگويوك امپرا-
طورلوق حالينه گلدى . بالاخره تيمور زامانيندا آلتون اوردوخانى
توختاميشخان امير تيمورلا حربا ئىلگىرى كىرگىزىپ مغللارنى بو دولت
پارچالاناراق بئش كىچىك دولت وجوده گلدى :

۱ - سىبرى خانلىقى ۲ - هشترخان يا حاحى طرخان خانلىقى
۳ - غازان خانلىقى ۴ - نوقاي خانلىقى ۵ - كرېمە خانلىقى .
آلتون اوردو دولتى نين اكثرىتى بى قىچاق توركلرى تشكىل
وئىردىكى اوچون دولتېن دىلى توركچە اولوب باشدا اولان مغللاردا
توركلشمىش دىلر .

آلتون اوردو دولتى نين پارچالانماغى روسلار بىن نفعينه اولىدو .
روسلار سوخا ئىلگىرى قىلغان قىلمىشنى قىلماق شۇنداقلا شۇنداقلا
سېر- سېر اوزلر بىن تاع ائىلە دىلر . سو دولت لىرىن يالنىز كرېمە
خانلىقى عثمانلى ائىلگىرى بىن باغلاندى (۱۴۷۵) و بالاخره ۱۷۸۳ دە
روس بىنە الحاق ائىلدى .

ھولاكو ابراندا ابلخاللى دولتى نى قوراندا صونرا مراغەنى
اؤزۈنە پايتخت سۇخى و الموت قلعه سېندەكى باطنى لرى (ملاھىدە)
اورتادا قالدىردى . صونرا بغدادى آلبى عىسى خلافتنى آرادان
آپاردى (۱۲۵۸ م = ۶۵۶ ھ)

ھولاكو زاماندا اونون عالم وزىرى خواھە نصيرالدين طوسى نين
نظارتى آلتىندا مراغەدە رىدخانە تېكىلدى .

ھولاكونون نىتھەسى غازان خان مسلمان اولدو و پايتختى اولان
تېرىزدە جوخ اصلاحات و آبادانلىق ائىلدى . غازان خان تېرىزىن
غرىبىندە شىن غازان آدىندا يىنى سىر محلە تېكىلدى . اونون وزىرى
مشھور رشىدالدين دە تىرىزىن شىرقىندە رىع رشىدى آدىندا سىركىچىك
شېر تېكىلدى . رىع رشىدى دە اوتوز مېن ائو، ۱۵۰۰ بگويوك دكان، ۲۴
بگويوك كاروانسراى سېر جوخ باغ، بوستان، باغچىلر، كاغذ، رنگ كارخا -
نالارى، ۲۰۰ حافظ اوچون بىر دارالحفاظ، آلتى مېن طلە اوچون

بیر طلبه محله‌سی، علما و مدرسلر اوچون علماخیابانی، بویوک دار - الشفا (خسته‌خانه) تیکدیریلیب بو دارالشفا اوچون هندوستان ، چین، مصر و شام دان اللی قدهر مشهور طب‌استادلاری گتیریلیمیش و اونلارا بیر چوخ آسیستانلار وئریلمیشدیر. طلبه‌نین محانی تحصیلی بیرانسی دان و هنددن گلن جزیه‌دن، شیراز، بصره کیمی شهرلرده‌کی خصوصی وقف لردن تامین ائدیلیردی .

غازان خان دان صونرا قارداشی اولجایتو زنجانین یانیسندا سلطانیه شهرینی تیکدیردی .

بو شهرلر و محله‌لر زلزله‌لر و سیاسی حادثه‌لردن خراب اولموشدور ایلخانیلار زامانیندا تبریز و سلطانیه یاخین شرقین اقتصادی و مدنی مرکزی شکلینی آلمیشدی .

ایلخانیلر دولتی مصر مملوک‌لریله و آلتون اوردو دولت‌لریله ساواشلار صونوندا ضعیف‌له‌دی و ایران دا جیخان قاریشخیلیقلار صونو- ندا ابوسعیددن صونرا پارچالاندی (۱۳۳۶ م = ۷۱۴ هـ)

ایلخانیلار زامانیندا معمارلیقدا و گؤزه‌ل صنعتلرده بویوک ترقی اولموش و فارسجا تاریخ و علمی اثرلر یازماق اوچون ده ایش- لنمیش و تاریخ جهانگشای جوبینی و جامع التواریخ کیمی اثرلر یازیلیمیشدیر. بو دؤوره‌ده تورکجه‌ده (شرقی ویا اویغور تورکجه‌سی) رسمی دیل کیمی ایشلنمیشدیر .

جغتای اوغلولاری و آلتون اوردو خانلاری دا ، تورکستان ، ماوراء النهر و قباقلانلرینده اسلاملیغین یاییلماسینا و تورک ادبیات و صنعتی نین ترقی سینه چالیشمیشلار. بو دؤوره‌ده خاقانی تورکجه‌سی یغرتینی خوارزم تورکجه‌سی و ۱۵- اینجی عصرده‌ده جغتای تورکجه‌سی آلمیشدیر.

مصر مملوک‌لاری :

بوددؤورده مصره گئدن قباقلان تورکلری طرفیندن مصر مملوک دولتی قورولموشدور (۱۲۵۰ م = ۶۲۸ هـ) بو دولتی ایوبی اوردوسوندا باش قوماندان اولان آی بیگ آدیندا بیرقباقل مملوکی قوروموشدور. ایوبی لر اوردولارینی تورک مملوک‌لاری تشکیل وئرمیشدی. بونلار اوچون نیل نه‌ری کناریندا روضه آدیندا بیر قیشلا (پادگان) تیکمیشدیلر. بورا- دا پول ایلمن ساتین آلتینان تورک اوشاقلارینی خصوصی صورتده تربیت

اڤديب بونلاردان خاصه (محافظ اوردو) اوردوسو تشکيل وئريليردي و بو
عسکرلره مملوک دئيليردي.

صون ايويي پادشاهي تورانشاه اولدورولندن صونرا آي بيگ
بويوک بيرقوت قازاندي و تورانشاهين آنا سيله ائولندن صونرا تورک
عسکرلرينه دايا نارا ق اوزونو سلطان اعلان ائتدي (۱۲۵۰م = ۶۲۸ هـ)
بو مملوکلار ۱۳۹۰ م قدهر مصرده حکومت ائتديلر و اوندان صونرا
چرکس مملوکلاري اونلارين يئرینه کئچدي . بونلار دا ۱۵۱۷ م يه قدهر
حکومت ائتديلر . بوتاريخده عثمانلي پادشاهي سلطان سليم مصري آلدی
و عثمانلي امپراطورلوغونا باغلادی.

آي بيگ دن صونرا سلطان بايبارس اونون يئرینه کئچدي . بايبارس
عباسي خلافتي نين پيغيملا سيندان صونرا مصره قاچان مستنصري خليفه
سچيب عباسي لرین مصر شعبه سيني قوردو و مغوللارلا و صليبي لرله
ساواشدي و اونلاري مغلوب ائتدي.

مملوکلر قاهره، سوريه ده جامع لر، مدرسلر، خسته خانه لر، صو
يوللاري و کورپولر قوردولار و صليبي ساواشلارين نتيجه سينده خراب
اولان اولکهنی يئني باشدان آباد ائتديلر .

تيمور امپراطورلوغو :

تيمور (دمير) ۱۳۳۵ ميلادي (۷۱۳ هـ) ده سمرقند ياخينيندا ياشيل
شهر (کشويا شهرسبز) ده آنادان اولدو . آتاسي بارلاس تورک قبيله
سي نين بيگ لریندن ایدی . بو زمان تورکستان، جغتای خانليغي نين
الينده ایدی .

تيمور بير مدت قايني اميرحسين ايله بيرليکده چاليشدي و مغوللارا
قارشي عصيان ائتديلر . صونرا اميرحسين ايله آراسي پوزولدي و او-
نونلا ساواشديلار . اميرحسين بلخ ده حاکم ایدی . تيمور اونو مغلوب
اڤديب بلخي آلدی و اميرحسين اولدورولدو . بوندان صونرا بلخ ده
توپلانان قورولتاي اونو امير اعلان ائتدي . صونرا تيمور سمرقنده
کلدي و اوراني آليب ، اوزونه پايتخت ائله دي (۱۳۶۹ م = ۷۴۷ هـ)
تيمور امير اولاندان صونرا بيرچوخ حربي سفرلره چيخدي ۳۶ ايل
اميرليکي زمانيندا شرقي تورکستاني، خوارزمي، ايراني، عراقسي،
قافقازي، قبا ق ائليني، هندوستاني، افغانستاني و آناطولونو آلاق

بغیوک بیر امپراطورلوق قوردو. بوزامان توختامیش آلتون آوردو دولتی نین باشیندا ایدی. قاباقچادان تیمورلا آراسی یاخشی اولان توختامیش تیمور جفاتا یلیلارین اولکە سینی آلاندا صونرا آرالاری - پوزولدو چونکی تیمور چنگیز نسلیندن دگیلدی و اونون اوچون توختا - میش اونون حاکمیتینی هضم ائده بیلمیردی.

نهایت بیرچوخ کشمکش و ساواشلاردا صونرا تیمور توختامیشی مغلوب ائتدی و آلتون آوردونون آرادان گئتمکینه باعث اولدو. صونرا آذربایجاندا مظفریلرین حکمرانلیغینا صون و ثریب عراقا یورودو و سلطان احمد جلایر حکومتینی مغلوب ائتدی. صونرا هندوستان - ناسفر ائله دی (۱۳۹۸ م = ۷۷۶ هـ).

صونرا کینه بغدادا کلیب بغدادا قاپیدان سلطان احمد جلایری قاپیرتدی. بو دفعه سلطان احمد، عثمانلی سلطانلی ایلدیرم بایزیده سیغیندی .

بو صیرادا شرقی آناطولی و آذربایجاندا حکومت قورموش اولان قاراقویونلورلار هجوم ائدیباونلارین امیری قارایوسفی قاپیرتدی. امیر تیمور ایلدیریم بایزیددن سلطان احمد جلایر وقارایوسفین گئری و ثریلمه سینی اینسته دی. ایلدیریم بایزید اونون ایسته گینی رد ائتدی. تیموردا آناطولی یا هجوم ائتدی. بالاخره آنکارادا ایلدیریم بایزیدی مغلوب و اسیر ائتدی (۱۴۰۱ م) و صونرا سمرقنده دؤندی. بیرآز صونرا چینه هجوم ائتمک ایسته دی. لکن خسته له نیب اوترار (فاراب) شهرینده ۷۱ یاشیندا اولدو.

امیر تیمور تورک اولدوغو حالدا تورکلره خصوصاً آناطولی و روسیه تورکلرینه ان بغیوک ضربه نی وورموشدور. او آلتون آوردو دولتی نی ییخماقلا روسلارین قوتلنمه سینه و تورکلره تابع اولدوقلاری حالدا زامانلا تورکلری اوزلرینه تابع ائتمک لرینه سبب اولموش و استانبول فتحینی ده اللی ایل دالی یه صالمیشدیر.

تیمور اولندن صونرا اوغلانلاری و نوه لری آراسیندا حکومت اوچون اختلاف چیخدی و بالاخره کیچیک اوغلو شاهرخ امپراطورلوقون چوخونو اله گتیردی. و ۴۰ ایل حکومت ائتدی. شاهرخ عادل و علم سئوهن بیر آدم ایدی. آتاسی نین بورا خدیغی خرابه لری تعمیر ائتمکە چالیشدی. خانیمی گوهرشاد مشهده گوهرشاد مسجدینی و بیرره هرات داهمان مسجدین

تاییتنی تیکدیردی .

شاهرخ اولندن صونرا یثرینه اولوغ بیگ گنچدی . اولوغ بیگ عالم و عادل بیرامیرایدی و اونون و آتاسی شاهرخون زامانیندا سمرقند بویوک بیر کولتور مرکزی اولدو . اولوغ بیگ معتقدبیرمسلمان ایدی و مثبت علم لره خصوصاً هیئت و نجوم علملرینه چوخ مراقلی ایدی و اولوغ بیگ، زیجینی تیکدیریب ایزوده نجوم ایله مشغول اولدو . لکن ایکی ایل صونرا اوغلو عبداللطیفین ده الی اولدوغو بیر توطه یه فدا اولدو (۱۴۴۹ م) . اونون دوستو و همکاری علی قوشچی استانبولا قاچدی و اورادا دوستونون و ایزونون علمی نظرلرین یازدی . تیموریلردن سلطان حسین بایقرا پایتختی هراتا گوتوروب اورا - نی بیر علم و ادب مرکزی ائله دی اونون قیمتلی دوستو و امیری علیشیر نواثی هرات مکتبی (آکادمی) نین قوروجوسو و حامیسی ایدی . ۱۵۰۱ ده باتو نسلیندن شیبانی لر (محمدخان شیبانی) سمرقندی آلیب ایزیکلر خانلیغینی قوردولار و تیموری لرین حکومتینه صون وئردیلر .

هندوستاندا باهر امیراطورلوغو :

هندوستاندا اون بیرینجی عصرین باشیندا غزنوی لر طرفیندن تورک دولتی قورولموش ، بونلارین دولتی غورلار بیخیب غور دولتی قوروموشلار . غورلاردان صونرا حاکمیت مصرده اولدوغو کیمی تورک مملکتوک فرمانده لرین الینه گنچیش . بونلارین دولتینه دهلی سلطانلاری دئیلیر . بونلار ۱۵۲۶ - ۱۲۰۶ میلادی تاریخلری آراسیندا هندوستاندا سلطنت ائتدیلر . بالاغره تیمور اولادلاریندان باهر شاه هندوستانی آلیب اورادا تیموری لر ویا اوروپا لیلارین یا نلیش اولراق دئدیکلری بویوک مغول دولتی نی قوردو .

باهر ۱۳ یاشیندا آتاسی عمر میرزا فرغانه والیسی اولدی و باهر آتاسی نین یثرینه اوتوردو (۱۴۹۴ م = ۸۷۲ هـ) ، صونرا شیبانی لر سمرقندی آلاندا صونرا اونلارلا ساواشماغا مجبور اولدو . لکن نتیجه آلا بیلمه دیگی اوچون افغانستانا چکیلدی . اولجه کابل صونرا دا قندهاری آلراق اورادا یئرلشدی . ۱۵۲۵ میلادی ده هندوستانا گئرد

ودهلی و آگرا شهرلرینی آلاراق بنگاله قده رشمالی هندوستانی اؤزونه تابع ائتدی و آگرا شهرینی پایتخت سئچهرک بابر امپراطورلوغونوقوردو. بودولت ۱۸۵۸ میلادی یه قدر یعنی انگلیز لرین هندوستانی آلماقلارینا قدهر دوام ائتدی و هندوستاندا قورولان تورک دولتلری نین ان بؤ- یوگو و کولتور و مدنیت ساحه سینده ان قاباقجیلی اولدو. بابر و اونون اولادلاری تورک و فارس دیل و کولتورونوهندوستاندا اشاعه وثریب شعر و ادبیات، گؤزه ل صنعت و خصوصا معماری ده ان گؤزه ل اثرلری یار اتمیشلار. بونلار تورک، فارس، عرب و سانسکریت دیل لریندن مرکب اوردو دبلینی ابجاد اتمیشلر .

قارا قویونلولار :

۱۵ - اینجی عصرین باشلاریندا قارا قویونلولار قارا یوسف باشچیلیغیندا آذربایجانلی تیمورلولاردان و عراقی دا سلطان احمد جلایردن آلدیلار و بوسیرا دا شرقی آناطولی تورکمن لریندن بؤیوک کوتله لر آذربایجانا گلیب یئرلشدیلر (۱۴۰۳ م) . قارا قویونلولار مغوللار زامانیندا سیحون منطقه سیندن گلیب شرقی آناطولی دا یئرلشمیشدیلر و تیمور اؤلندن سونرا آذربایجانلی آلیب تسریزی پایتخت سئجدیلر. قارا یوسفدن سونرا اونون اوغلو جهانشاه حکومتی اله آلیب سیستانا قدهر قاباغا گئتدی. جهانشاه تورکجه و فارسجا شعر سؤیله میش و شعرده حقیقی تخلصو - نو سئحمیشدی .

تبریزده گؤی مسحدی او تیکدبرمیش و اؤزوده اؤزون حسن لسه ساواشدا اؤلموش و گؤی مسحدده دفن ائدیلیمیشدیر .

آق قویونلار

آق قویونلو، اولجه بیر عشیره تین، واونون قوردوغو امارتین و سونرا
بیر اولوس و اونون قوردوغو بیر امپراطورلوغون و دولتین باشیندا
اولان خاندانین آدی دیر.

آق قویونلو خاندانی اوز لرینی اوغوز ائلی تین بایندر بویوندا
بیلیردیلر، اونا گوره ده، اونلار بایندیرخان اوغلانلاری ویا بایندریه
ده دئیلمیشدیر.

آق قویونلو ائل ویا عشیره تینی تشکیل وئرن قبیله لر بونلاردیر:
پورنک، موصل لو، خوجا حاجیلو، حمزه گو، دابانلو، احمدلو، عزالدین حاجیلو
حیدرلو، امیرلو، یورتچو، شیخلو، سلیمان حاجیلو، چا ووندور، دودورغا
دوگر، قارقین، افشار و بیگدلی. بوقبیله لرین ان مهمی پورنک لیر، و
موصوللار اولموشدور. بونلار ترکمن آدیله ده مشهور اولموشلار.

بوقبیله لر، ائل حالینده شرقی آنا طولیده یئرله شیب، یایدا ارزنجان
- ارزروم آراسیندا، و قیشدا اورفا، ماردین حوالی سینده کؤچری شکلینده
یاشاردیلار. بوقبیله لر مغول استیلاسی زمانیندا دیگر تورکمنلرله برابر
آنا طولیه گلیب، بومنطقه لرده یئرلشمیشلر.

آق قویونلو خاندانی امارت قوروب، سیاسی قدرت قازانان دان سونرا
حلب ویا سوریه تورکمنلریندن و ذوالقدر ائلیندن ده بواغله قاتیلیمیشلار.
آق قویونلولارین بؤیوک پادشاهی اوزون حسن، قارا قویونلو دولتیسی
پیخیب، واونون تورپاقلارینی تصرف ائتدیکن سونرا آق قویونلو ائلی نین
مهم قسمی ایرانا گلدی و بورادا یئرلشدی.

آق قویونلولار آنا طولیده ایکن مرکزلی دیار بکرده اولوب ۱۳۴۰ میلادی
ده باشلاریندا تورعلی بیگ واریدی. تورعلی بیگ قونشو بیگلرله بیرلیکده،
طرابزون روم امپراطورلوغونا هجوم ائدیپ، طرابزونو محاصره ائتمیشلر.
بو ساواش دان نظا می بیر نتیجه آلما دیلار سادا، امپراطورون گوزونو قورغو-
تموشلار. امپراطور تورعلی بیگ دوستلوغونو قازانماق اوچون باجی سی
ماریانلی تورعلی بیگین اوغلو قوتلوبیگه وئرمیشدیر.

تورعلی بیگدن صونرا، اوغلو قوتلوبیگ ائللین باشینا کئچدی (۸۸-۱۳۶۲م)
بو زمان قارا قویونلار باشبوغلاری (سرکرده) سیرام خوجا اولدوغو حالده
موصولدان ارزروما قدهر اولان یئرلرده حاکمیتی اله کتیردیلر.

قوتلوبیگدن صونرا، اوغلو قارایولوک عثمان آتاسی نین یئرینه کئچدی.
قارایولوک چوخ جاسارتلی و ساواشچیل بیر سرکرده اولوب، امیر تیمور ییله
بیرلیکده سیواس، سوریه و آنکارا ساواشلارینا اشتراک ائتمیش و آنکارا
ساواشیندان دؤنندن صونرا امیر تیمورون اجازه و فرمانیله دیار بکرده
یئرله شیب، اورادا آق قویونلو امارتینی قورموش (۱۴۰۳م) و دولتیسی
کنیشلتمگه چالیشمیشدیر. بو حادثه دن نچه ایل قاباق، قارایولوک سیواس
امیری و بویوک آذری شاعر قاضی برهان الدین نین خدمتینه گیرمیش، لاکن
بیر مدت صونرا، اوندان آیریلیب، اونا قارشى حرب ائتمیش و بو حربده
قاضی برهان الدین اولدورولموشدور (۱۳۹۸م).

قارایولوک عثمان دا، آتاسی کیمی طرابزون امپراطور و آلکسیس
(*Alexis*) نین بیر قیزیله ائولنمیش، بو ائولنمه امپراطورون تکلیفی-
ایله و سیاسی مقصدله اولموشدور. قارایولوک عثمان ۸۰ ایلدن چوخ
یا شامیش و ابوبکر طهرانی نین اوزون حسن زمانیندا یازدیغی "کتاب دیار
بکریه" آدلی آق قویونلو تاریخینده اونون اوچ یوزه قدهر ساواشدا اشتراک
ائتدیگی نقل ائدیلمیشدیر. او، حکومتی ارزرومدان ارزنجانا، و ارزنجا-
ندان ماردینه قدهر گنیشلندیرمیشدیر. قارایولوک مصر ملوکلا، قارا قویون-
لولارلا ساواشیپ، و صوندا ارزروم ساواشیندا قارا قویونلو امیرلریندن
اسکندر بیگه مغلوب اولدو (۱۴۳۵-۸۳۹هـ). ابن تاغری بردی (تاری و فیردی
اونون ارزروما گیررکن، دیوارلارین کنارینداکی خندقه دوشوب، بوینتونون
صیندیغینی، و بو سببدن اولدوگونو یازار.

قارایولوک اوغوللاریندان علی بیگی ولیعهد تعیین ائتمیشدی. علی بیگ
آتاسی نین یئرینه کئچن کیمی، قارداشلاریندان حمزه بیگ، محمد بیگ و عیسی-
اوغوللاری اونونلا مخالفت ائتدیلر. علی بیگ ماردین والیسی و قارداشی
حمزه بیگین قارشى سیندا دایانایلمه ییب، مصر و عثمانلی پادشاهلاریندان
یاردیم ایسته دی، لاکن اونلاردان کؤمک کلمه دیگی اوچون سوریه یه کئدیپ،
عمرونون صونونا قدهر اورادا قالدی و حمزه بیگ آق قویونلو امیری اولدو.
او، عمید (دیار بکر) ی علی بیگدن، و ارزنجانى دیگر قارداشی یعقوب بیگدن

آلدى و قارا قويونلارلا محاربه ده موفق اولدو. مصر مملوكوندا دا، امير ليك منشورو آلدى وبالاخره ۱۴۴۴ ده اولدو.

آق قويونلولاردا دا ايلك دفعه پول باسديران امير حمزه بيگ دير. حمزه بيگ اولندن صونرا علي بيگين اوغلو جهانگير، حاكم اولدوغو اورفادان گليب عمى سىنين مملكتىنى تصاحب ائتدى. جهانگير ده آتاسى كيمي، بير طرفدن قارا قويونلولار و اونلارين پادشاهى جهان شاه، و ديگر طرفدن عمى لرى، و عمى - اوغللاريله ساواشاغا مجبور اولموش و باباسى قارا يولوك كيمي بوتون اولكهنى بيرلشديرمگه چاليشميشدير. بير مدت جهانگيره يارديم ائدن كيچيك قارداشى اوزون حسن، آنى بير باسقينلا ديار بكرى آلميش (۱۴۵۳ م) و قاردا - شلارى جهانگير و اوويى ايله متعدد دفعه لرسا واشتيب، اونلارى مغلوب ائتد و اونلارين كومكينه گلن قارا قويونلو اوردوسونو دا مغلوب و پيريشان ائتميش (۱۴۵۷ م) وبالاخره، قارداشلارينى دا اوزونه تابع ائتميشدير. بوزمان اوزون حسن ۲۸ ياشيندا ايدى. اوزون حسن جسارت و عاقلانه حركتlerle بويوك باشاريلار ائده ائديب، حاكميت منطقه سيني گنيشلتدى. اوزون حسن آريق و اوزون بويلو اولدوغو اوچون، "اوزون حسن" آديله مشهور اولموش. او دا، باباسى قارا يولوك كيمي، طرابزون امپراطورونون قيزيله ائولنميشدى. او، فاتح سلطان محمد دىن ۱۴۶۲ = ۸۶۶ دا طرابزونو فتح ائديب، كومنينلر (Komnen) سلطنتينه صون وئرمگينه قارشى گللك ايسته ديسه ده، بونا مانع اولابيلمه دى.

۱۴۶۷ = ۸۷۲ ده جهان شاه قارا قويونلو اوزون حسنى تابع ائتمك اوچون اوردوسيله آق قويونلولارين اولكه سینه يورودو، قيش فصلينى كئچيره ندن صونرا صويوغون تأثيريله عسكرلرين مهم بير قسمى يوردلارينا دؤنوب، باهاردا تكرر ساواش سفرينه چيخماق ايسته ديلر. جهان شاه دا، اونلارين بوايستيگيله موافقت ائديب، اونلارين چوخونو اولكه لرينه گؤنده ردى، اوزو ده، ياخين - لاريله داليدان يولاچيخدى و "بين گؤل" ولايتىنين بير بؤلگه سينده اوتراق ائديب، عيش و نوشا مشغول اولدو. بوخبرى آلان اوزون حسن آلتى مينا وردو - ايله قارا قويونلولارا هجوم ائديب، اونلارى مغلوب ائتدى. جهان شاه تانيمايان بير عسكر طرفيندن اولدورولدو، ايكي اوغلو و بوتون بيگ لرى اسير ائديلديلر. بو ظفر، بير امپراطور لوغون چؤكمه سى، و ديگر بير امپرا - طور لوغون دوغما سيني افاده ائديردى. جهان شاهين يئرينه كئچن اوغلو حسن - على عسكرلرينين چوخلوغونا باخما يارق، مرند ده مغلوب اولدو و ونون

ایستگيله يارديما گلن تيموريلردن بوسعيدده مغلوب ومقتول ائيدلدى (۱۴۶۹). بوخير، هر طرفده ياييليب، وهرکسين حيرتينه سبب اولدو. همان آيدلکرمانين فتحى وبغدادين آئينماغى (۱۴۷۰ = ۸۷۴) ايله آق قويونلوا امپراطورلوغو قورو-لدو. امپراطورلوغون حدودو، غربده سيواس و شرقده کرمانين نرماشير شهر-ي ايدى. بوندان صونرا، اوزون حسن دونيا پادشاهي ولماغا، مصر-عثمانلى اولکه لرینى آليب، اوزونه تابع ائتمکى دوشونوردو. بونون وچون اوروپا دولتلىرى، خصوصاً ونيز دولتييله ياخين مناسبت قوروب، ثوب واسلحه سفارش وئردى. اوزون حسن قارا قويونلو حکومتينى آرادان آپاراندان صونرا، اونلا-رين پايتختى اولان تبريز شهرينى اوزونه پايتخت سئچميش و آنا طولودا کى آق قويونلو اولوسونا (ائل، ملت) مربوط اولان بوى (قبيله) و او يماق (طايفا)-لارين چوخونو ايرانا کتيرميش و بورادا اونلارا اقطاعلار وئرميشدير.

۱۴۷۳ ده فاتح سلطان محمد قارشى آچديغى ساواشدا، تارحان (ارزنحانين ياخينليغيندا) دا مغلوب اولموش و بو حادثه دن چوخ متأثر اولموشدور.

۱۴۷۶ دا، دوردونجو دفعه اولراق، گورخستانا هجوم ائتميش و ۱۴۷۸ ده تبريزده وفات ائتميشدير.

اوزون حسن جسور، درايتملى، وعادل بير سلطان ايدى. اونا مورخ لرسطان عادل لقبى وئرميشلر. اوندان اول، کندلى واکينچيلربن وضعى وئرگيلرين آرتماسيله پيسلشميشدى. او، بو وضعى اصلاح ائتمک اوچون اوزون حسن "قانون-نامه سى" ويا "حسن پادشاه قانونلارى" نى چيخارتدى. بو قانون نامه يه گوره وئرگى، محصولون آلتى دان بيرينه، وطمغا (تجارت ماللارينا قويولان وئرگى) مالين يوزده بشيشه دوشدو. بو قانون نامه، صفوى لر زامانيندا دا اوزون مدت جارى ايدى. بوتون عمرو محادله وساواشلاردا گئچن بو پادشاه، علمه جوخ اهميت وئريب، عالملى حمايت ائيدirdى. هفته ده بيرگون عالملى دربارا دعوت ائدر، اونلارا مباحثه مجلسى قوراردى. ابوبکر طهرانى آق، قويونلو تاريخى "کتاب ديارنکريه" سين چوخ قسمينى اوزون حنين اغزيندان ائشيده رک يازميشدير.

اوزون حسن آنادىلى و ائلينه چوخ باغلى ايدى. او، اوزونو اوغوزخان و اونون سوه سى بايندرحانن نسليندن ييليب، تورک ديلينه نلاقه گؤستميشد اوندا کى دىنى اعتقادا محکاملوب، بوسيدن قرآن کريمى تورک ديلينه ترجمه ائتميش، و اوهو حضوروندا اوخودوردو. اونون عقیده سینه گوره مقدس کتاسى تورکجه اوخوماق دا سيرعادت دير و اونونلادا ثواب قازانيلير.

اوزون حسن اولندن مونرا، بئويوك اوغلو خليل يشرينه اوتوردو. او،
لياقت سيز بيركنچ ايدى. و سلطان اولان كيمي، قارداشى مقصودى گنا هسيز
اولدوردو. ايشلرينه دخالت و ثرمه مك اوچون كفايتلى آناسى شاه بيگمى
قارداشى يعقوب بيگله بيرليكه ديار بكره يوللادى. يعقوب بيگ آناسى -
نين كومكيله آناتولى داكى بيگلى اوز اطرافينا ييغيب، قارداشينا
عصيان ائتدى و خوى چايى كناريندا اولان ساواشدا سلطان خليل مغلوب اولدو
قطعه قطعه ائدىلدى (۱۴۷۸م) و يعقوب بيگ آق قويونلو سولطانى اولدو.
يعقوب بيگين اونايكى ايل حكومتى، بو دولتين پارلاق بيردوره سىنى
تشكيل ائدير.

سلطان يعقوب ۱۴۸۶ - ۸۹۱ ده گورجستانا هجوم ائتدى و آخيسكا و خاتون
قلعه سىنى آلاندا ن مونرا، زنگين بير غني مئله دوندو.
۱۴۸۷ = ۸۹۳ ده شيخ ويا سلطان حيدر، شيروان شاه فرخيسارينا اولكه سىنى
آلماق اوچون ارا نا قوشون چكدى، آق قويونلو سلطانينا تابع اولان فرخ -
يسار اوندا ن يارديم ايسته دى. سلطان يعقوبون گوندرديكى اوردوايله
ساواشدا شيخ حيدر بير اوغلا يارا لانيب، اولدو. سلطان يعقوب بو حادته -
دن صفوى خاندانى نين بئويوك بير تهلكه تشكيل ائتديگىنى آنلاييب، سلطان
حيدر ين اوغوللارى سلطان على، ابراهيم و اسماعىلى آنالاريله بيرليكه فارس
داكى اصطخر قلعه سينده حبس ائتديردى. ۱۴۹۰ دا چيخان طاعون خسته ليگيله
شاه بيگيم و يعقوب بيگ اولدولر (بير روايته گوره يعقوب بيگ زهرلنمشد)
سلطان يعقوب عادل و عقل لى بير پادشاه ايدى. شاعرو عالم لرى و شيخلرى
حمايه ائتدردى، اوزوده توركجه و فارسجا گوزه ل شعرلر يازاردى. اونون
دورونده تبريز شاعر، نقاش و ديگر صنعتكارلاريله عالم لرين توپلاشديغى
مهم بير فرهنگى مركز اولموشدور.

سلطان يعقوبدان مونرا، اوغوللاريندا ن باي سونغور پادشاه اولدو، و
بوندا ن مونرا آق قويونلو دولتى نين چوكمه و ييخيلما دوره سى باشلادى
ونجه ايل كشمش و خاندان ساواشلاريندا ن مونرا شاه اسماعيل طرفيندن
منقرض ائدىلدى.

باي سونغور سلطان اولدوغو زامان، دوققوز ياشيندا ايدى، اونون
اوچون آتابيگى موصل لو صوفى خليل دولتين اداره سىنى اله آلدى. اومستبد
و كينه لى بير بيگ ايدى. اونون استبداد و تحموندن بخزيكن بيگلى ديار
بكر والى سى سليمان بيچن ايله بيرله شيب، صوفى خليل مغلوب و اولدوردولر

سليمان پادشاهين آتابيگي ولوب و دولتي اداره ائديردي، لاکن بيرآزونرا امرانين بيرقسي آلينجا ق قلعه سينده محبوس اولان اوزون حنين نوه سي رستم بيگين اطرافينا توپلاشيپ ، اونو سلطان اعلان ، وسليمانا ييله بايسونغوي ري مغلوب ائتديلر . بايسونغورون سلطنتي بيراييل ياريم چکدي .

رستم بيگ ۱۴۹۲م-۸۹۷هـ ده آق قويونلو سلطان ا ولدو وبش ايل چکن سلطنتي غائله و داعوالارلا گئچدي . رستم بيگ سلطان حيدرین اوغول لاريني اصطخر قلعه سيندن چيخا رتدي . سلطان علي بيرمدت مریدلريله رستم بيگين يانيندا قالدي ، لاکن صونرادان آرالاري پوزولدي و سلطان علي مغلوب ائديله رک اولدورولدو . سلطان علي نين قارداشي اسماعيل مریدلري طرفند گيلانا قاچيريلدي (۱۴۹۲-۸۹۷) بواشنادا ، اسماعيلين آلتی ياشيندا اولد وغونو يازيرلار . بيرآز صونرا ، اوزون حنين نوه سي (اوغورلومحمدینا و غلو) وفاتح محمدین قيز نوه سي گوده احمد استان بولدان گليب ، امراسي نين خيانتينه اوغرايان رستم بيگي مغلوب ائديپ ، اولدورتدو ، و حکومتي اله آلدی . سلطان احمد ، حکومتي نين پايه لريني محکم لشدیرمک اوچون حکومت دگيشديرمگه عادت ائتميش ماچراجو بيگلي آرادان آپارماق ايسته دي ايسه اولار داها قاباقدان حرکته گئچيب ، عصيان ائتديلر و سلطان حمدي اولدوردلر بيراييل حکومت ائده بيلن احمدين صونرا ، هرج و مرج داها دا آرتدي . بوزمان آق قويونلوا امراسي نچه دسته اولوب ، اوزون حنين اوغلو يوسف بيگين ايکي اوغلو الوند و محمد بيگي و سلطان يعقوبون اوغلو مراد بيگي مختلف يئرلرده سلطان اعلان ائتديلر و داغلي ساواشلارلا باشلاديلار . بوسا و اشلاودا امرادان بيرچوخو و محمد بيگ اولدولر . بالاخره ۸۵۰-۹۰۶ ده مراد ايله الوند امپراطورلوغو آرالاريندا بؤلوشدولر . آذربايجان ، دياربکر الوند ميرزايا اراک ، عراق و فارس ايله کرمان دا مراد بيگه وئريلدي . بومجادله لرین نتيجه سينده خلق پريشان ، و اولکده خراب اولموشدو . بؤيوک بيگ لرین الينده اويونجا ق (بازيچه) حاليندا اولان بوايکي گنج پادشاه ، خزينه ده پول قالما ديغيندان و امرانين مرکزي تانيما ماغيندان مشکل وضعيتده قالديلار . بومشکل وضعيتده سلطان حيدرین کيچيک اوغلو اسماعيل گيلان-دان نچه يوز آتلي ايله يولاچيخيب ، ارزجانا گئتدي (۱۴۹۹-۹۰۵هـ) .

ارزنجانان آنا طولي نين هر طرفينه خبرجي گونده ريب ، صفوي خانداني نين مریدلريني چاغيردي . بومریدلر بؤيوک بير شوقيله ارزجانا گلديلر . اسماعيل بونلاردان بئش مينه قدهر اوردو حاضراييب ، شيروانا طرف

حرکت ائتدی. مریدلرین مهم قسمی کؤچهری اویماقلارا (اوستاجلو، شاملو، ذوالقدر، وارساق، تورقوتلو، افشار و قاجار) و بیر قسمی ده کندلی (روملو، و تکهلو) لره منسوب ایدیلر.

شیروانشاهلا ساواشدا، فرخیسار مغلوب اولدو و اولدورولدو. بو وضعی گؤرن الوند میرزا قوت لرینی ییغیب، نخجوان حوالی سینده صفوی قوشونونون قارشسیغا چیخدی و چوخلو اولو وئرندن صونرا، مغلوب اولوب، دیاربکره قاچدی. بوندان صونرا، اسماعیل تبریزه گلیب تختیه اوتوردو و شاهلیغینی اعلام ائدیپ، اون ایکی امام آدینا خطبه اوخودوب، پول باسدیردی و صفوی دولتی رسماً قورولدو (۱۵۰۱ - ۹۰۷هـ). شاه اسماعیل بو ائشاده ۱۵ یاشیندایدی.

الوند میرزا دیاربکرده تکرار حکومتینی اله گتیرمک اوچون چالیشسا- دا، موفق اولابیلمه میش، و ۱۵۰۴ ده اورادا وفات ائتمیشدیر. شاه اسماعیل ۱۵۰۳ ده سلطان مرادی مغلوب ائدیپ، فارس ایاالتینی و صونرا عراقی و دیاربکری آلدی و آق قویونلو امپراطورلوغونون تمام تورپاقلارینی تصرف ائتدی. سلطان مراد عثمانلی پادشاهینا صیغیندی و سلطان سلیم ایله بیرلیکده ایرانا گلدی و صونرا حکومتی اله آلماق اوچون دیاربکره گؤنده ریلدی. لکن اورادا صفوی مراسیله ساواشدا اولدورو- لدو (۱۵۱۴).

شاه اسماعیل آتاسی، قارداشی و عائله افرادیندان بعضی لرینی اولدور- دوکلیری اوچون آق قویونلو خاندانینا شدتلی کین بسله ییب، بو خاندانا منسوب ویا طرفدارلاردان الینه گئجه نی اولدوردو. اونون الیندن قورتوب لائلار عثمانلی دولتی نه صیغینیپ، بیرچوخلاری ایران حدودونا یاخیمن ولایت لرده اقامت ائتدیلر. بونلار عثمانلی قوشونونا داخل اولوب، عصرلرجه ایرانین باش بلاسی اولدولار.

آق قویونلو دولتی نین اساسی کؤچهری بیگلرینه دایانیردی. اوزون- حسن تبریزی آلیپ، امپراطورلوق قورانندان صونرا، یئرلی و شهرلی لری ده ایش باشینا گتیرمکه چالیشیب، اولوسونو مدنی لشدیرمک ایستهدی و بو یولدا ایلک آددیملاری دا آتدی. لکن اسکی اصول و عنعنه نی آرادان آپار- بیلمه دیگی اوچون اوزوندن صونرا آز مدتده امپراطورلوغو چؤکمه که باشلادی و بالاخره شاه اسماعیلین ایله منقرض اولدو. آق قویونلولار زامانیندا بوتون اولکه اسکی تورک عنعنه سینه گؤره،

خاندانین ملکی ساییلیزدی. سلطانین اوغوللاری اولکه نین مختلف ایالت-لرینده والی و دیگر شهزاده لرده امیرتعیین ائدیلیردیلر. آق قویونلو دولتینده اولکه، آذربایجان، اران، دیاربکر، عراق، فارس، اصفهان، کرمان و قزوین ایالتلرینه بؤلونموشدو. بو ایالتلرده سلطانین اوغوللاری، قازدا-شلاری و عمی اوغوللاری ویا بوی رئیس لری والی تعیین ائدیلیردیلر.

سلطان اولندن سوئرا ،اکثرًا اونون سئچدیگی ولیعهد سلطان اولوردو .
لاکن چوخ دفعه یئنسی سلطانین علییهنه دیگر شهزاده لرعیان ائدیب ،داخلی
ساواش اولوردو . نتیجه ده سلطنت موفق اولانین الینده قالیردی آق قویونلو
دولتینین آ ز مدته آرادان گئتمکی نین سببلریندن بیر ی ده بومسئله ایدی .
اداری تشکیلاتین مرکزی اوزون حسن زامانیندا بؤیوک دیوان ایـدی .
دیوانین رئیس ی دیوان بیگی یا صاحب دیوان آدلانیردی . دیوان بیگی نین
یانیندا "صاحب" ده دئیلن وزیر لر و هر بیر ی بیر وزارت ه معادل اولان -
اشراف دیوانلاری (تفتیش ،طغرا و یان شان ، استیفا یعنی مالیه) و جزائی
و نظامی ایشلر ه باخان عدل و عرض دیوانلاری و قاضی عسکر و پروانه جی واریگا
بونلاردان باشقا بعضی بؤیوک سیگلر ده دیوانین طبعی اعضا سی ایدیلر .
بؤیوک بیگلرین هر بیر ی ولایتلرده بیر شهزاده نین آتابیگی ایـدی .
ایالتلرده ده دیوانین کیچیک بیر نمونه سی قورولاردی .

اوزون حسن فتوحاتیندان مونرا ، دربارتشکیلاتینی دا گنیشلتمیش و تبریزده استانبول درباری نین عظمینده بیردربار قورموشدور .

اوزون حسن اوردو تشکيلاتيني دا عثمانلي ۱وردوسو کيمي قورموشدو .
اوردونون اساس قسيمي ني خاصه عسکرلر ،دائمي خدمت ائديب ،دولتدن حقوق
آلار دبلار . قصبه و کنطيلردن آلينان پياده عزب لرله کؤچهری دن آلينان
چريک لر آنجا ق ساواش زامانيندا حقوق آلارديلار . بيرده ولايتلرده کي
بيگلرين امرينده و تورپاغا باغلي ۲ولان تيمارلي سپاهي لر واريدی .

٢قويونلولارين بايراقلاري ٢ق رنگينده اولوب ، اوستونده قويون باشي عكسي واريدى. اوزون حسدن سونرا ، ٢دلارينين باشينا سلطان ، سونونا پادشاه ويناخان ويا بهادرعنوانلاريني گتيريپ ، پول ، فرمان ، دامغا و يازيلاريندا دا بو عنوانلاري ايشله درديلر.

اوزون حسن بیگین قانون نامه سی، اکینجی، اصناف، صنعتکار و تاجاردان
آلینان و شرکیلرین عادلانه بیرشکیلده تنظیم و تحصیل ائدیلمه سی اوچون
یازیلیمیشدیر. اونون قانون نامه سی صفوی لر طرفیندن اوزون مدت وعثما-
نل یلار طرفیندن ده بیر مدت تطبیق ائدیلمیشدیر.

صفوی لر

صفوی لر اردبیللی شیخ صفی الدینین اولادلاری دیر. بونلاریئنسی ایرانی برپا ائدیب شیعه مذهبینی ایرانین رسمی مذهبی قیلمیشلار. شیخ صفی الدین ۱۲۵۲ م = ۶۵۰ هجری ده مغول ایلخانلارین قدرت زامانیندا، اردبیل ده آنادان اولموش و ۱۳۳۴ م = ۷۳۵ هجری ده ۸۲ یاشیندا وفات ائتمیشدیر.

شیخ صفی الدین ۲۵ ایل شیخ زاهدگیلانی نین شاگردی اولموش و اونون قیزیله اولنمیش و شیخ زاهد اولندن صونرا طریقتین شیخی اولموش. شیخ صفی الدین ایله معاصراولان مشهور قزوینلی حمدالله مستوفی و ابن بزاین یازدیغی صفوة الصفا (اصلی نسخه) دا وئردیکلری معلوما - تا گؤره شیخ صفی الدین ، اوغلو صدرالدین، نوه سی خواجه علی و نتیجه سی شیخ ابراهیم طریقت شیخی اولوب خلق آراسیندا چوخ سئوولیب و حکومت یانیندا دا نفوذ صاحبی اولموشلار.

شیخ ابراهیمین اوغلو جنید آتاسی نین یئرینه اوتورانان صونرا مریدلرینی سلاقلاندیرمیش و اوزونه سلطان لقبی وئره رک آذربایجان و آناتولی دا شیعه مذهبینی یایماغا چالیشمیشدیر. جهان شاه قارا قویو - نلو سلطان جنیدین قدرتیندن وحشته دؤشوب اوندان اردبیلی تئرک ائتمه سینی ایسته ییر. سلطان جنید دیار بکره گئدیروا و ادا آق قویونلو امیری اوزون حسن طرفیندن استقبال ائدیلیروا و زون حسنین باجیسی ایله ائوله نیر.

اوزون حسن جهان شاهی مغلوب ائدیپ تبریزی آنلاندان صونرا سلطان جنیدی تازادان اردبیل خانقاهینا رهبر ائدیر.

سلطان جنید ۱۴۵۹ م = ۸۶۴ هجری ده گرجستان چرکس لرینه هجوم ائدیر، صونرا شیروانشاه (سلطان خلیل) ایله ساواشیر و بو ساواشدا اولور.

سلطان جنیددن صونرا اوغلو حیدراونون یئرینه اوتورور. حیدر اوزون حسنین قیزیله ائوله نیر و آتاسی نین یولونا ادا مه وئریر. سلطان حیدر اوللا مسیحی چرکس لری مغلوب ائدیر و اونلاردان ۵۰۰۰ عه دو - دوندا اسیر گتیریر. صونرا شیروانشاه فرخ یسار ایله ساواشماغا مجبور اولدو. فرخ یسار آق قویونلو پادشاهی سلطان یعقوبدان کؤمک ایسته دی و سلطان یعقوب دا اؤز سلطنتی نی نجات وئرمک اوچون سلطان حیدره

هجوم ائتدی .سلطان حیدر ایکی جبههده ساواشماغا مجبور اولدو و نهایت البرزدا غلاری نین اتکینده شهید اولدو .

سلطان حیدر اوزون حسنین قیزی شاه بیگم له ائولنمیشدی و اوندان اوج اوغلو واردی : ابراهیم اسماعیل و علی .

سلطان یعقوب اولنلاری شیرازا گونده رهباصطخر قلعه سینده حبس ائتدیردی . لکن سلطان یعقوب اولندن صونرا هرا وچو زنداندان چیخدیلار و سلطان علی خانقاه برشدی اولدی و نهایت آق قویونلولارلا ساواشدا اولدی .

اسماعیلی مریدلری گیلانا آپاردیلار و ۱۵ یاشینا قده راورادا ساخلا دیلار . گنج اسماعیل آق قویونلودولتی نین داخلی اختلافلاریندان و آرالاریندا کی کشمکش و نزاعلاریندان خبردار اولاندان صونرا بیرنچه یوز نفرله ارزنجانا طرف گشتدی (۱۵۰۰ م = ۹۰۶ هـ) . شاه اسماعیل سلطان بایزیدین ضعفیندن ده فایدا لانا راق عائله سی نین طرفدارلا ریبی اطرافینا توپلادی و ۵۰۰۰ سلاطی مریدلریله شمالی آذربایجانا شیروانشاهین سوراغینا گشتدی و اونو مغلوب ائله دیکن صونرا نخجوان دا آق قویونلو حکمرانی الوندیگله قارشیلادی و اونو مغلوب ائله دیکن صونرا تبریزه گلدی و دستور وئردی اون ایکی امام و اعوز نامینا خطبه اوخودولار . صونرا اون ایلین ظرفینده فراتدان حیحو نهرینه قدهر یئرلری اعزونه تابع قیلدی .

صفوی دولتی نین قورولماغی آنا طولی شیعه لرینده ائله بیر شور و هیجان تئورتمیشدی کی ، بیر- بیرنه (شاه) کلمه سیله سلام وئربردیلر و شاهلارینی گورمک اوچون ایرانا گلیردیلر .

صفوی حکومتینی قوران ائللرین اکثریتی آنا طولی دان گلیب ، قیزیلباش اوردوسونو تشکیل وئرمیشدیلر . قیزیلباشلار آشاغیداکی قبيله لره منسوب ایدی لر :

استاجلو ، روملو ، تکهلو ، ذوالقدر ، شاملو (بیگدلی ، خدا بنده لو و اینانلو) ، افشار و قاجار . آیریجا کنجه و برده قارامانلاری و طالشلاردان دا بو حکومتین قورولوشونا اشتراک ائتمیشدیلر .

شاه اسماعیل ۱۵۲۵ میلادی ده سل خسته لیگیندن وفات ائتدی . او عثمانلی امپراطورو سلطان سلیم ایله چالديران دا فوق العاده بیر جسارتله ساواشدیغی حالدا مغلوب اولدو (۱۵۱۴) اوندان صونرا بیر داها اوزو گولمه دی .

شاه اسماعیل بؤیوک بهادر اولدوغو حالدا جوخ حساس سیرشاعراییدی تورک و فارس دیللرینده شعر سؤیلردی . اونون زامانلاردا تورک دیلی ده فارس دیلیله یاناشی رسمی یازی دیلی ایدی. اوردو و درباریین دیلی تورکجه ایدی . شعرده (خطائی) تخلصونو سچمیشدی . دیوان خطائی آذری ادبیاتی نین و غنائی شعری نین ان مشهور اثرلریندندیر . اونون شعرلری نین مهم قسمی حضرت علی (ع) و امانلارین عشقینده سؤیلنمیشدیر .

خطائی شیعه عقیده لرینی خلق آراسیندا یایماق اوچون خلق شعری نین قوشما شکلینی سچمیش و خلق شاعرلری (عاشیقلار) اونون شعرینی تقلید و تضمین ائتمیشلر .

شیعه مذهبی نین رسمی مذهب اولاراق اعلان ائدیلمه سی ایراندا وحدت ملی یه و ایران استقلالینی قورونماسینا یارادی .

صفوی دولتی قورولاندا ن صونرا چوخلو تورک ائللری تورکیه دن آذربایجانا گلدیلر . بو دؤوره ده خلق داستانلاری عاشیقلار طرفیندن دوزه لدی . عاشیقلار بو داستانلاری شعر و نثرله ساز چالاراق و خوردولار . بو داستانلارین ان مهملری کؤراوغلو ، اصلی و کرم ، قنبر و آرزو ، شاه اسماعیل و عاشیق غریب و عاشیق عباس توفارقانلی داستانلاریدیر . شاه اسماعیل دن صونرا اوغلو شاه طهماسب ۴۰ ایل سلطنت ائدیپ پایتختی قزوینه آپاردی . صونرا شاه عباس زامانیندا اصفهان پایتخت سچیلدی و ایشلر ائل بیگلریندن آلینیب شهرلی فارس لارا وئریلدی و او زاماندا ن فارسلاشdırما سیاستی باشلادی .

صفوی لردن صونرا افشارلار ، کریمخان و قاجارلار ایراندا حکومت ائله دیلر ، کریمخان دان باشقا هامیسی تورک اولوبلار .

اسلام دؤورونده مین ایله یاخین تورکلر ایراندا حکومت ائتمیش لر و بو مدتده ، ایرانین سرحدلرینی قوروماق اوچون قونشو اولان تورکلرله ده ساواشیب جانلارینی فدا ائتمیشلر .

آیریجا فارس دیل و ادبیاتینی تشویق و توسعه وئریم ایران و اسلام معارفی نین انکشافینا وار قدرت لرله چالیشمیشلار .

فرهنگ و ادبیات :

۱ - شفاهی خلق ادبیاتی .

۲ - یازیلی ادبیات .

آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی

آذربایجان شفاهی خلق ادبیاتی، دنیانین ان زنگین و قدیم خلق ادبیاتلارینداندیر و هریرده اولدوغو کیمی اولجه بو ادبیات یارانمیشدیر. خلقیمیزین یاراتدیغی داستانلار، ناغیللار، نغمه‌لر، آتالار سؤزو، لطیفه و تاپما خالار و بالاخره عاشیق قوشمالاری نسیلدن - نسیله گئچه رهک حافظه لرده یاشامیشدیر.

شفاهی خلق ادبیاتی خلقین دسته جمعی یارادیجیلیق محصولو اولوب اونون ایستک و آرزولارینی، کدر و سئوینجینی، معیشت طرز، عادتو عنعنه لرینی ذوق و اینام و اعتقادلارینی و دنیا گؤروش لرینی عکس ائتدیرمکده دیر. سو سبدن شفاهی خلق ادبیاتی تاریخی تددیق - ائده رکن خلقیمیزین گئچمیشده کی عادت و عنعنه و بوتون خصوصیاتین مختلف تاریخی دؤرلرده کئچیردیگی انکشاف مرحله لرله ده تانیسش اولوروق. بو ادبیاتین دیلی ساده وداها تمیز تورکجه دیر. خلق ادبیاتیمیزین ریشه سی اورتا آسیا یا گئدیپ چیخیر. تورکلر اسلام دینی نی قبول ائدیپ غرب اولکه لرینه یعنی ایران، روم و اورتا شرقه مهاجرت ائله دیکدن صونرا دا یاشادیقلاری یئنی اولکه لرده اسکی عادت و عنعنه و فولکلورلارینی محافظه و انکشاف ائتدیرمگه چالیشمیشلار. خلق شاعرلری یئنی - یئنی داستانلار و ماهنیلار یارادمیش، بیئر طرفدن ده اجدادلاریندان قالان میراثی گفیشلندیره رک انکشاف ائتدیرمیشلر. آذربایجان و ایرانین دیگر یئرلرینده و حتی آنا طولی دا داها چوخ اوغوز تورکلری یئرلشدیکلری اوچون بورالاردا اوغوز تورکجه سی یاییلمیش و ۱۳ - اونجو میلادی عصریندن صونرا آذری و آنا طولی لهجه ویا تورکجه لری ظهور ائتمیشدیر.

بو ایکی تورک لهجه سی اصلینده بیر دیلدن نشأت ائتدیکلری حالدا صونرالار بیر- بیریندن آیری خصوصیتلر کسب ائدیپ و ایکی آیری ادبیاتا صاحب اولموشلار. بونونلا بئله ائللر آراسینداکی دیل آیریلیغی و لهجه فرقی شهرلی لرین دیلی و ادبیاتی قده ر چوخ اولما - میش و بیر چوخ داستانلار (دده قورقود داستانلاری، کوراوغلو و سایره) و آتالار سؤزو و آغیز ادبیاتی نین دیگر نوعلری بو اولکه لرده یاشایان خلقلرده مشترک قالمیش ویا کئچیک فرق لرله یاشامیشدیر.

شفاهی خلق ادبیاتی یازبلی داستان‌دان‌ها اسکی اولدوغو
خالدا داها گئح یعنی م ۱۶ = ۱۰ هـ - اینجی عصردن صورنا یازبلی
آلینمیشدیر. بوخصوص‌دا دده‌قورقود داستانلاری بیراستنا تشکیل
اگتمکده‌دیر.

دده‌قورقود داستانلاری نین کؤکو اورتا آسیا یا باغلی اولوب
بوگونکو شکلری، اوغوزلار آذربایحانا گلیدن صورنا، قوتلی احتمالا
گؤره ۱۲ - اینجی عصرده یارانمیشی خالدا، اون نیشینجی عصرده
یازبلی گئچمیشدیر.

دده‌قورقود داستانلاری حقینده داستانلار فصلینده معلومات وئر-
دیگیمیز اوچون بورادا تکرار ائتمه‌گی لازم گؤرموروک.

شفاهی خلق ادبیاتی نین مهم قسمینی شعر و داستان تشکیل وئریر.
هر ایکیمی خلق شاعری اولان و اسکی شامان لارین دوامی اولوب تاریخ
ده اوزان، باقسی آدیله تانیلان و ۱۶ م = ۱۰ هـ - اینجی عصردن
صورنا عاشیق دئیلن ساز شاعرلری طرفیندن قوشولوب اوخونوردو. ساز
شاعرلری الیرینده ساز (قوپوز) لاری، خلقین توی و قونا خلقلاریندا
بایرام و دیگر مراسملرینده ساز چالاراق شعر اوخور و بوی (داستان)
سؤیلردیلر. عاشیق شعر قديم تورک شعرى بین ادا مه‌سی اولوب دؤرد-
لوک شکلینده و هجا وزنيله سؤیله‌نیر. بونلارین ان جوخ سؤیله‌نن و
سؤیلنی بایاتى لار، گرایلی لار و قوشمالاردیر. بایاتى لار یئددی،
گرایلی لر سککیز و قوشمالار اون بیر حالى دیر.

یازبلی ادبیات

ایراندا تورک حکومت‌لری زامانیندا داخی یازی دیلی فارسجا
اولدوغو اوچون تورک ادبیاتی فارس ادبیاتی قده ر رغبت گؤرمه‌میش و
حکومت‌لر طرفیندن تشویق و تقویت ائدیلمه‌میشدیر. بیر طرفدن ده فار-
سجانی تائیریه تورک شاعرلری اثرلرینی فارس دیلینده یا زمیشلار و
اؤز آنا دیل‌لرینده یارادیجیلیغا آز تشبث ائتمیشلر. بونولا بئله
یئددی یوز ایلدن یعنی ۱۳ - اونجو میلادی عصردن بری ایران تورکلری
آذری تورکجه‌سیله شعر یازمیشلار و زامانلا زنگین ادبیات میداننا
گتیرمیشلر. داها اول وارلیق درگی سینده و آیریجا کتاپ خالیندا
آذربایجان ادبیات تاریخینه عائد سلسله‌مقاله‌لر یازدیغیمیز اوچون

سورادا فقط مهم شاعر لرسمزه اشاره ائده جه کک (۱)

حسن اوغلو :

آذری تورکجه سیله ایلک دفعه شعریازان و یزه معلوم اولان شاعر اسفرا بئلی حسن اوغلودور. بوشاعر خراسان تورکلربندن دیرو تورکجه و فارسجا شعر یازمیشدیر. فارسجا آدی بورحسن دیر. بوشاعر ۱۳ - اونجو عصرین صونلاریندا و ۱۴ - اونجو عصرین باشلاریندا یاشا میش و شعرلری خوارزم دن آناطولی نه قدهر نایلیمیش و مصر مملوک شاعری سیف سرائی و آناطولی شاعری احمد داعی اونون غزلینه نظیره یازمیشلار.

نصیر باکوئی

سلطان اولحایتو زامانلاردا شامیش و اونون باکی سفری منا - سبتیله یازدیغی بیر شعری الیمیزده دیر.

نسیمی

اون دؤردونجو عصرین ان ممتاز آذری شاعری عمادالدین نسیمی دیر. او، ایلک دفعه آذری تورکجه سینده شعر دیوانی یازمیش، آیریجا فارسجا و عربجه دیوانی دا وارمیش لکن عربجه دیوانی مفقود اولموشدور. نسیمی نین شعرلری غنائی شعرین ان گؤزه ل نمونه لری دیر و آذربایجان شعرینه ادبی شکلی وثرن اودور. نسیمی نین ۱۳۶۹ دا شیروان محالیندا شماخی - ده آنادان اولدوغو طن ائدیلر. نسیمی حروفیه فرقه سی نین قوروجوسو اولان تبریزی فضل الله نسیمی ایله شیرواندا تانیش اولوب اونون شاگردی و صونزادا خلیفه سی و مبلغی اولموشدور.

حروفیه فرقه سی بوتون کائناتی ذات ازلی نین مظهری بیلرلر و الفبا حرفلرینه اسرار انگیز بیرمعنی و احترام قائل دیرلر.

نسیمی نین مرشدی میرانشاه طرفیندن اولدور و لدو کدن صونرانسیمی باکی دان آناطولی یه گئدیپ و اورادا شعر و فلسفی غزللریله مکتبینه تبلیغ ائتمیشدیر. بیرمدت صونرا آناطولی دان حلبه گئتمه گه مجبور اولموش فقط اورادا مفتی نین فتواسی و سلطانین امریله دریمی صیولاراق اولدور و لموشدور.

۱ - آذربایجان ادبیات تاریخینه بیرباخیش. بیرینجی جلد. تهران ۱۳۵۸

نسیمی ابدہ آلیستیک ، عرفانی فکر لرینی غزل، قصیدہ ، مثنوی، مستزاد و ترجیع بند لرینده بیان اشمیشدیر، اونون فلسفی رباعی لری آذربایجان تورکجه سینده ایلک یازیلان رباعی لر دیر. بورا دا نمونه اوجون نسیمی دن اوج رباعی و سیر غزل نقل ائدیریک :

گل کی مشتاق اولموشام دیدارینا * وثر میسم جان زلف عنبر بارینا
محرم ائتدین چون منی اسرارینا * ای بری گل چک منی بردارینا

۰۰۰۰

صافا یچن مردم صفا حاصل قیلور * دُر دا یچن درده دوا حاصل قیلور
کیم کی یار بی وفا حاصل قیلور * جانینه یوزمین بلا حاصل قیلور

۰۰۰۰

عاشیقین سیرانی اول عالمده دیر * گورمی یین شول عالمی ما تمده دیر
کنت کنتراً گوهری آدمده دیر * آدم اول مئی دیر کی جام جمده دیر
غزل

دودا غین قندینه شکر دئدی لر * جان شیرینه گورنه لر دئدی لر
دئدی لر کیم دهانی یوخدورا ونون * بیخبر لر عجب خبر دئدی لر
اهل معنی خسته صورتینه * معنی واهب الصّور دئدی لر
حقدن ایراغ ایمیش لر آنلار کیم * سنی ای نور حق بشر دئدی لر
فتنه دوشدو جهان یوزوندن * بو جهتن سنا قمر دئدی لر
عنبر افشان ساچینا، عارضینه * یاسمین اوزره مشک تر دئدی لر
باخ اونون یوزاونه الاهی نی گور * اهل معنی بودور نظر دئدی لر
شامه بنزه تدیلر قارا ساچینی * عارضین نورینه سحر دئدی لر
کیر پیگین اوخونه قاشین یایی نه * عاشیقین سینه سین سپر دئدی لر
جان دشمیش لر دودا غینه هی- هی * بوسوزو گورنه مختصر دئدی لر
شب یلدا دورور ساچین گئجه سی * صورتین بدرینه قمر دئدی لر

ای " نسیمی " محیط اعظم سن

گرچه الفاظینه گوهر دئدی لر

نسیمی دن صونرا شیخ قاسم انوار و شیخ الوان شیرازی، حقیقی (جهان شاه قارا قویونلو) و حبیبی ۱۵ - اینجی عصرده آذری شعری نین مشهور نماینده لری اولموشلار. لکن ۱۶ - اینجی عصرده شاه اسماعیل خطائی و فضولی نین ظهورو ایله آذربایجان شعر و ادبیاتیندا یئنی و پارلاق بیردوره باشلامیشدیر.

قاضی برهان الدین

بو شاعر ۱۴ - او نحو عصرده آنا طولی دا شامش و سبواس امری
اولموش و آق قویونلو لارلا ساواشدا شهید اولموشدور. بو شاعر سالور
اٹلسدن اولوب شعرلری بی آذری تورکجه سله. باز مبدیر.

نشر

اون اوچونجو میلادی عصردن صونرا آذری تورکجه سییله بشرنموشه
لری ده یازیلیمیش و بعضی لری سزیم الیمیزه کئچمیشدیر. بولاردان
ان مهم لری : هندوشاه نخوانی (فخرالدین) نین صاح العجم آدیندا
لغت و گرامر کتابی، ارزروملو ضررین سیرت نبی کتابی و فتوح الشام
تاریخی ترجمه سی دیر.

میلادی ۱۳ - اونجو عصرین ایکینجی و ۱۴ - اونجو عصرین بیرینجی
یاریسیندا یاشایان و صفوی خاندانی نین بؤیوک حدی و مرشدی اولان
شیخ صفی الدین اردبیلی نین (وفات ۱۳۳۴ م = ۷۱۳ هـ. شمسی) مریدلری نین
ارشادی اوچون یازدیغی تورکجه و فارسجا " قرا مجموعه " یا سیرالصوفیه
ویا مقامات و مقالات شیخ صفی الدین الیمیزه کئچمه دیگینه گؤره
اوندان کتابیمیزه نمونه آلا بیلمه دیک .

۱۵۳۶ = ۱۶۱۷ م دا فضل اصفهانی طرفندن یازیلان افضل التواریخ
ده و مینورسکی نین نقل ائتدیگی تذکره الملوک و شاردن سفرنامه سینده
و همچنین دانشمندان آذربایجان (محمدعلی تربیت) دا بومجموعه دن
بحث ائدیلمیش و بقائی ایله غریبی یازدیقلاری فارسجا - تورکجه
تذکره لرینده بوکتابدان بحث ائله دیگدن صونرا قرأ مجموعه نین یال نیز
سلطنتی کتابخانادا ساخلاندیغینی قید ائتمیشلر .
غریبی اوز تذکره سینده بو مجموعه دن بعضی پارچالاری دا نقل
ائتمیشدیر .

صفوی لرین صون دؤورونده ایرانی سیاحت ائدن شاردنین یازدیغی
گؤره صفوی شاهلاری حربه کئچدنده روحانیلر بوکتابا مراجعه ائدرمیشلر*

(*) پیدایش دولت صفوی - تالیف میشل م . مزاوی - ترجمه یعقوب
آزند - ۱۳۶۳ - تهران - نشر گستره - صفحه ۱۷۳ و ۱۷۴

صاح العجم

صاح العجم دورد ديلين (عربی، فارسی، تورکی و پهلوی) لغت کتابی دیر و آذربایجانلیلارا فارسجانی اوگرتمک اوچون یازیلیمیشدیر. بو کتابین ال یازما نسخه سینی مرحوم پرفسور حسن زرینه زاده چکوسلواکیا دا برآ تیسلاوا کتابخانا سیندا تاپیب پرفسور غ. بیگدلی طرفیندن تدقیق و انقلابدان صونرا ایراندا چاپ ائتدیریلیمیشدیر.

بورادا نمونه اوچون گرامر فصلیندن نجه سطر نقل ائتدیریک :

بیل گیل مصادر عربی نجه کیم اصل دیر اوندان صادر اولور
اسماء و افعال آنجیلن (ائله جه) مصادر پارسی اصل دیر اوندان
منشعب اولور قالان اوزان و امثال وغیره، اول مصادر پارسی ایکی
دورلو (نوع) دور. اما بیر لازم بیر متعدی دور.....

ضریر

قاضی مصطفی ضریر ارزروملو اولوب آنادان دوغما کور اولدوغو
اوچون ضریر تخلصونو شچیمیشدیر.
او، کور اولماغینا باخمایاراق معارف اسلامی ده اوستاد اولوب
و قاضی رتبه سینه چاتمیشدیر.

ضریر عینی زاماندا قوتلی شاعر اولدوغو اوچون سیرت نبی نی
شعر و نثرله قاریشیق یازمیشدیر. ضریر قصه یوسف مثنوی سینی ده
یازمیشدیر.

سیرت نبی نی مصره گفتدیگی زامان مصرتورک پادشاهی ملک منصور
علی نین ایسته گی اوزره یازمیشدیر و اوزو کتابین مقدمه سینده بئله
دئییر :

" بوکتاب کیم رسولون سیرتی کتابی دیر، عرب دیلیندن تورک
دیلینه نه سببدن ترجمه اولدوغونی بیلدورور. ضریر آیدور (سویلر) :
اول پیل ایچینده کیم رسولون هجرتینه یئدی یوز یشتیمیش دو قوزا ولمش
- یدی ضریره مصرسفری روزی اولدی، چون مصر شهرونه گلدی دیله گی اول
ایدی کیم مصر ملکینه بئتیسه، ملوک حضرتینه یول بولا، یا سلطانلار
صحبتینه لایق اولالا... مسکن ضریر فقیر حقیر، اول سعادتلو ملکون
صحبتینه، سوز سویله مک سببیدن یول بولدی. کلمات برکات تپندان اول

حضرته تقرب حاصل اولدی. زیرا گؤزسوز کیشی نون اگرچه گؤزی یوخدور و گؤرکی اکسودور، اما حافظه قانی اولور. سؤزو کؤنلوندن جمع ائیله - مکه قوتی اولور. ضریر سؤز سویله ییجک داتلو سؤیلردی، قوتلوسو، معرفتلو سؤیلردی. نظم ونثر سویله مکده عبارتیی خوبدی، خلائیق آنون سؤزینی دینله مکه عظیم رغبت ائدرلردی. بیش ییل اول پادشاهسون حضرتینده ضریر، هرگجه مجلس ائیلهدی.

صونرا پادشاهون دیلیندن بئله دئییر:

گل ای گؤزسوز منه بیر سیره سویله
کیم آندا صورت و هم سیرت اولسون
هم آندا علم آنیلسون، عدل آنیلسون
ایچینده معنی و معرفت اولسون
بیزه اکلنجه اولسون دینله مکده
پوره گؤموزه داخی قوت اولسون.

۱۵ - اینجی عصرین نثر نمونه لریندن کتاب "اختیارات قواعد کلیه یا دایره جهان نما" و اوندان صونرا "کتاب کوامل التعبیر بوازجی نی ذکر ائده بیلرک.

بیرینجیسی آسترولولوزی و سیاراتین حرکاتیندان وقتلرین تعیینسی باره ده ایبری خوجا ابن عادلی طرفیندن ۶۰ - ۱۴۵۹ م = ۸۲۹ هـ ده یاز- یلمیشدی. بوکتابین ال یازماسی باکی دا پرفسور رستم علیوف طرفندن تدقیق ائدیلیب داها چاپ ائدیلمیشدیر.

کتاب کوامل التعبیر بوازجی

یوخو تعبیرینده خضر بن عبدالهادی بوازجی طرفیندن ۱۶ - اینجی عصرین بیرینجی یاریسیندا یازیلیب سلطان سلیمان قانونی یه تقدیم ائدیلمیشدیر. بوازجی عراق تورکلریندن اولوب بوازجی ده آنبادان اولموش و موصل ده مقیم ایمیش. کتابین دیلی ۱۵ - اینجی عصر آذری تورکجه سی دیر و عینی زاماندا رنگین لغت کتابی دیر. بوکتابین دا ال یازما نسخه سی باکی دا پرفسور رستم علیوف طرفیندن تدقیق ائدیلیب داها چاپ ائدیلمه میشدیر.

عثمانلیلار :

عثمانلیلار اوغوز ائلی نین قابی بویونا منسوب اولوب اون او-
چونجو میلادی عصرده یعنی آناطولی سلجوقی سلطانلی اولان بیرینجی
علاء الدین کیقباد زامانیندا باشلاریندا ارطغرل بیگ اولاراق آنکا-
رانین جنوب غربی سینده اولان قاراجا داغ ناحه سینده یئرلشدیلر. بیر
مدت صونرا ارطغرل بیگ سؤگوت شهرینی آلیب اورانی مرکز سئچدی و
سلجوق سلطانینا باغلی اولوب بیزانسلارلا ساواشدی . ارطغرل بیگ
۱۲۸۱ ده اولوب یئرینه اوغلو عثمان بیگ قاییلارین باشینا کئچدی و
بیرمدت صونرا عثمانلی بیگلیگینی قوراراق استقلالینی اعلان ائتدی
(۱۲۹۹ میلادی) .

عثمان بیگ و یولداشلاری بیزانسلارلا ساواشاراق بیرچوخ شهر و
قصبه لری الیرینه کئچیردیلر . بو زامان بورسا شهری بیزانسلار
الینده قالان آناطولی داکی ان بؤیوک شهراییدی . بوشهری عثمان بیگین
اوغلو اورخان بیگ ویا اورخان غازی فتح ائتدی و عثمانلی پایتختی
نی بورسایا کؤچوردو (۱۳۲۶ م)
اورخان بیگ بیزانسلارلا ساواشلاردا دوام ائتدی و ایزنیک ، ایزمیت
شهرلرینی آلدی و اوسکودارا قدهر کلدی . اورخان بیگ ۱۳۶۲ میلادی ده
اولدو و یئرینه بیرینجی مراد کئچدی و اوزونو پادشاه اعلان ائتدی .
بیرایل صونرا ادیرنه شهری عثمانلیلارین الینه کئچدی و تورکلر
بالکانلاردا قاباغا کئتمکجه باشلادیلار . بو حادثه دن صونرا اورپالی
دولتلهر خاچلی سفرلر (جنگهای صلیبی) ترتیب ائدین تورکلره هجوم
ائتدیلر . لکن هر دفعه سینده مغلوب اولدولار . سلطان مراددان صونرا
اونون اوغلو ایلدیریم بایزید پادشاه اولوب بالکانلاردا دانسوب
نهرینه قدهر قاباغا کئتدی و استانبولو ایکی دفعه محاصره ائدیپ
بیزانسلیلاری خراج و غرمکه و استانبولدا بیرتورک محله سی قورماغا
موفق اولدو .

بو زامان آناطولی دا قارامان اوغوللاری حکومتی و تیمورون
خطری ایلدیریم بایزیدی شرقه طرف دؤنمکه مجبور ائتدی .
قارامان اوغوللاری حکومتی دیگر آناطولی بیگ لیک لریندن فرقلی
اولاراق اوزلرینی سلجوقلارین وارثی بیلیردیلر و بوجه دن ۱۴- اونجو

عصرده دفعه لرله عثمانلارلا ساواشديلار . بالاخره عصرين صونوندا بوتون آناطولى بيگليكلرى عثمانلى حاكميتى آلتيندا بيرلشدى . لكن بو بيرليك چوخ دوام ائتمه دي و تيمورون هجوموندا ن صونرا يئنى دن پوزولدو .

ابلدبريم بايزيد تيمور اوردوسله آتكارانين شاليندا اولان چوبوك اووا دا قارشىلاشدى و چوخ شدتلى محاربه دن صونرا مغلوب اولوب اسير دوشدو (۱۴۰۲ م) . تيمور اونو مهربانلىقلا قارشىلادى و سككيز آي مدتده گزديگى آناطولى دا اغزيله بيرليكه گزديردى (گوز آلتى و تحت نظر اولاراق) ابلدبريم بايزيد آق شهرده خسته لىنيب اؤلدو و تيموردا آلدیغى شهرلرى ياسنا گلن بيگلرينه وئريب گئرى دؤندو .

آتكارا ساواشى آديله معروف اولان بو ساواش عثمانلى تاريخنده بير دؤنوم نقطه سى ادى . چونكى بوساواشدا ن صونرا يئنى بيرلشميش اولان آناطولى بيگليكلرى بيرليگى يئنى دن پوزولدو و عثمانلى دولتينه ده تاج و تخت اوچون ابلدبريمين ۵ اوغلو آراسيندا دا عوا - لار باشلادى و نهايت ۱۴۱۳ ده محمد جلبى بيرينجى محمد آديله پادشاه اولدو .

محمد جلبى آناطولى و روم ائلى ده كى الدن چيخان يئرلىرى يئنى دن آلدى و عثمانلى بيرليگيني يئنى دن قوردو . بوسيرادا آنا - طولى دا شيخ بدرالدين عصيانى چيخدى .

شيخ بدرالدين بؤيوك دين عالمى ايدى و پادشاهين امريله ايزنيك ده اوتوروردو . اورادا يئنى بير طريقت قوروب گيزلى شكيلده يايماغا چاليشيردى . توركلربن رسمى تاريخلرى نين (امين اوكتاي ، تاريخ ليسه ۲ - اطلس يايين ائوى استانبول ۱۹۷۳) يازديغينا گؤره شيخ بدرالدين توركيه ده مختلف فرقه لر او جمله دن علوى لرى باشينا ييغيب حكومتى اليه آلماق ايسته ييرميش .

شيخ بدرالدين عصيانيني يا تيرماق اوچون بئش مين دن چوخ مريد لرى اؤلدورولوب اغزوده سهرز عالمرين فتواسيله آسيلميشدير .

محمد جلبى ۱۴۲۱ ده ادرنه ده اؤلدو و يئرینه اوغلو ايكينجى مراد سلطان اولدو .

ايكينجى مراد سلطنتى زامانيندا داخلى عصيانلار و خارجى ساواشلارلا

مشغول اولدو. آنا طولی ایشلرینی قورتارانلار صونرا روم ائلیینه یوروش ائله دی. و سلاویکی و مقدونیه نی آلدی و عثمانلی امپراطورلو- غونا قاتدی.

شرقی اروپا لیلار بئر خاجلی سفر (حنگ صلیبی) حاضرلادیلار و اوردولاری نین باشیندا محار پادشاهی اولدوغو حالدا عثمانلیلار ا هجوم ائدی صوفیه نی تورکلردن آلدیلار و سلطان مرادین تکلیفی ایله باریشدیلار. همان ابل اوروپا لیلار بی دن وارنادا عثمانلیلار ا هجوم ائتدیلر. لکن مغلوب اولدولار.

سلطان مراد بالکانلاردا، یونانستاندا تورک حاکمیتینی یثنی دن تامین ائتدی. بوسیرادا ژان حونیاد، محار و آلمانلاردان مرکب بیر اوردو ایله عثمانلیلار ا هجوم ائتدی لکن ایکینجی دفعه اولاراق قوز- اووادا مغلوب اولدو. ایکینجی قوزا ووا سا واشی تورکلرین بالکانلار - دا قطعی اولاراق یئرلشمه لرینی تامین ائتدی و بیردا ها صلیبی لر هجوم ائتمگه حسارت ائده بیلمه دیلر.

سلطان مراد ۱۴۵۱ ده اولدو و اوغلو محمد (ایکینجی سلطان محمد) آدبله (فاتح) پادشاه اولدو.

سلطان مراد یاغشی بیر شاعر ایدی و تورک دیلی و ادبیا تمنا خدمت ائتدی.

سلطان محمد فاتح تخته چیخدیغی زامان عثمانلی دولتی آنا طولی و بالکانلارین ان بؤیوک دولتی حالینه گلیمیشدی. دولتین حدود لاری روم ائلی طرفیندن دانوب نه رینه دایا نمیش، بلغارستان، صربستانین بؤیوک بیر قسمی یونستانین بوتون اورتا و شرقی قسملاری عثمانلی ایله کهنه قاتیلیمیشدی.

سلطان محمد زامانینا قدر استانبول شهری دؤرد دفعه محاصره ائدیلمیش لکن آلینا بیلیمه میشدی.

سلطان محمد اولاستانبول فتحی اوچون حاضرلاندی بونون اوچون بوغازین ان دار یئرینده وقتیه ایلدیریم با یزید طرفیندن آنا طولی طرفینده تیکیلن آنا طولی حماری نین قارشیمیندا روم ائلی حمارینی تیکدیردی و ۴۰۰ گمی حاضرلاندی و اديرنه ده بؤیوک توپلار تگؤدوردو. صونرا بو توپلارلا برابر ۲۰۰ مین نفرلیک اوردو و ۴۰۰ گمی ایله

اوستانبولا هجوم ائتدی . بوزامان استانبول جمعیتی ۱۶۰ مین حدودو-
 ندایدی و شهرده مذهب و فرقه داعوالاری و ارایدی. امپراطوراهالی دن
 توپلادیفی ۳۰ مین ساحلی قوتینی اوستانبول سور(شهرین اطرافینداکی
 دیوارلار) لارینا بئرلشدردی . سوسورلارین اؤنونده ابگیرمی متسره
 گئیشلیگبنده خندق و ارایدی . روملار خلیجین آغزینی زنجیرله باغلا-
 میشدیلار . عثمانلی دنیز قوتلری سورادا توپلاشدی و فاتحین استکار-
 یله ۷۲ گمی قورو یثردن ، قالاتادان (اوستانبولدا سیریئرس آدی
 دیر) (غلظه) خلیجه اندیریلدی ، اولحه یولا مخصوص ریل لر دوشهندی
 (KIZAKLAR قزاقلار) و باغلاندى . استانبول ایچهریدن و
 ائشکدن هوما اوغرا دی . نورکلر اوستانبولون اطرافینداکی سورلاری
 توپلاریله بارباراحهری گوردیلر و فاتح آيا صوفیه کلیسا سینا گشتدی و
 ایلک جمعه نمازسی اوردا قیلدی . ۲۹ مه ۱۴۵۴ ده استانبول تما-
 میله آلسندی . امپراطور دا بیر تورک عسگری طرفیندن حرب ائثنا-
 سیندا اولدورولدو و بو شکله سزانس امپراطورلوغو منقرض اولوب
 سلطان محمد فاتح لقی وئریلدی .

استانبولون فتحینی اورتا چاغین (قرون وسطی) خاتمه سی ویشنی
 چاغین باشلانمقی قبول ائتمیشلر .

فاتح زامانیندا آنا طولی و بالکانلاردا ابگیرمی یه یاخین حکومت
 و سگلیک و ارایدی . فاتح بونلارین هامبسنی فتح ائدیپ بؤیوک
 عثمانلی امپراطورلوغو نو قوردی . آنا طولی دا قارامان اوغوللاری
 بیگلیکلری و دیگر تورک بیگلیکلریندن باشقا طرابزون روم امپراطور
 - لوغو و ارایدی . فاتح ۱۴۶۱ ده بوزاسینی دا آلدی . سونرا اوزون
 حسن ایله ساواشدی و اونو مغلوب ائتدی (۱۴۷۳ م) .

فاتح زامانیندا آگه دنیزینده کی جزیره لر ، کریمه خانلیغی آئیندی
 و نهایت ۱۴۸۱ ده فاتح اوردوگاه دا چادر ایچبنده اولدو .
 فاتح دئوری عثمانلیلارین ان پارلاق دئورلریندن اولموشدور .
 فاتح زامانیندا معمارلیق و رساملیق دا جوخ ترقی ائتمیشدیر . فاتح
 استانبولون فاتح آدیله مشهور اولان محله سینده بؤیوک مدرسه ، جامع و
 کتابخانه تبکدیرمیش و بو مدرسه ده دینی و فنی علملر هراکیسی
 اوخودولموشدور .

فاتحین مملکت اداره سی اوچون حاضرا دیفی فاتح قانون نامه سی

عثمانلیلارین ایلک قانون اساسی سی سایبلیر .

فاتح یاخشی شاعر اولوب ،عربجه ،فارسجانی چوخ یاخشی بیلیرمیش بوندان باشقا یونانجا و ایتالیانجانی دا بیلیرمیش .اونون زامانیندا استانبول ،آناطولی و روم ائلی ده بیر چوخ مدرسه ،سرای جامع ، کاروانسرای ، حمام ، یول ، کورپو و قلعه تیکلمیشدیر .

فاتح دن صونرا اوغلو ایکینجی بایزید سلطان اولدو . ۳۱ اپیل سلطنتینده بغویوک ایشلر گوره بیلمه دی . او عمرونون جوخونواوخو- ماق و عبادتله کچیر ردی و ساواشی سئومزدی اونون قارداشی حم سلطان پادشاه اولماق اوچون عصیان ائدب سانبزیدله ساواشدی . لکن مغلوب اولاندان صونرا فرانسه یه و اورادان دا ایتالیا یا گئتدی و بیر مدت اورالاردا اوروپا لیلارا آلت اولاندان صونرا ۱۴۹۵ ده ناپل دا اولدو . حم سلطان یاخشی شاعر ، ادیب و جور عسگر ایدی . اونون مختلف تورکجه شعرلری و فارسی مثنویسی واردیر .

بایزیدین زامانیندا مملوکلر و ویدیکلرله عثمانلیلار ساواش - دیلار . صونرا شاه اسماعیل مسئله سی اورتایا چیخدی . شاه اسماعیل سلطان بایزیدین یوموشا قلیغی و مسامحه کارلیغیندان فایدا لانسراق آناطولی دا شیعه تبلیغاتینا باشلادی و اونون طرفداری آناطولی قیزیلباشلاری شاه قلی رهبرلیگینده شورش ائله دیلر . بو حادثه لری تحمل ائده بیلمه یین بایزیدین اوغوللاری سلطنت فکرینه دؤشدرلر وحتی بایزیدین اوچونو اوغلو سلیم آتاسیله ساواشدی و بالاخره ۱۵۱۲ ده پادشاه استعفا و غریب تختینی اوغلو سلیمه بوراخدی .

عثمانلیلاردا تشکیلات ، فرهنگ و تمدن

عثمانلیلارین ایلک زامانلار پایتختی بورسا شهری اولوب صونرا روم ائلی وادیرنه نی آلدان صونرا بیرمدت هرا یکی شهر پایتخت کیمی اولموشدور . استانبولون فتحیندن صونرا پایتخت اوستانبولا نقل ائدیلیمیشدیر .

حکومت ویا اداره مرکزینه دیوان دئیلیردی . دیوانا قورولوش دئورونده پادشاه و صونرالار باش وزیر ویا صدراعظم ریاست ائدردی . دیوانین ارکانی و وظیفه لری بونلار ایدی :

- ۱ - وزیر اعظم و وزیر لر : صونرالاری وزیر اعظمه صدر اعظم دئیلیردی . قورولوش زامانیندا سیراولان وزیر فاتح زامانیندا دؤرده چیخدی . وزیر لر داها چوخ عالم لردن سئچیلیردی و صدر اعظم پادشا - هین وکیلی اولوب پادشاهین مہرو اوندایدی .
- ۲ - قاضی عسکر لر و مفتی : اولحه سیر قاضی عسکر وارانیدی صونرا بیریری روم ائلی و بیریری ده آنا طولی قاضی عسگری سئچیلیدی . بونسلار دیواندا عیوک دعوالارا باخاردیلار . مفتی قانولارین شریعتہ مطابق اولوب اولما مافیینی تشخیص وئریب اونون فتواسی اولما سا کیمسه اعدام ائدیلمزدی . ۱۸ - اینجی عصر دن صونرا مفتی یه شیخ الاسلام دئیلیدی .
- ۳ - دفتر دارلار : فاتح زامانینا قدهر بیر دفتر دار وارانیدی اوندان صونرا بیریری روم ائلی و دیگر آنا طولی دفتر دار ی اولاراق ایکی دفتر دار سئچیلیردی . بونلار مالیه ایشپندن مسؤل اولوب دولتین گلیر و خرچلرینی و بودجه سینی خاظرلاردیلار .
- ۴ - نشانچی : بیر نفر ایدی و ثبت ایشلریندن مسؤل ایدی . دیوان فاتح زامانینا قدهر پادشا یانیندا توپلانیردی صونرالار صدر اعظم ریاستینده و کینه درباردا توپلانیردی . صدر اعظمین ادا - ره سینه باب عالی دئیلیردی .
- مملکت مرکزہ باغلی ایالتلره تقسیم اولموشدو هر ایالت نئچه سنجاقا و هر سنجاق نئچه قضا و کندلره شامل ایدی . آنا طولی ایالت لری آنا طولی بیگلربیگینه و روم ائلی ایالت لری ده روم ائلی بیگلر بیگلربیگینه تابع ایدی .
- هر سنجاقین بیر مسؤل و هر قضانین رئیس (قاضی) و بیرده سو باشی (قوشون رئیس) وارانیدی .
- عثمانلی دولتینده تورپاق ، اوستونده ایشله یین خلقین مالی ایدی . فقط محصوللاری نین اوندان بیرینی دولته وئردیلر . فتح ائدیلم تورپاقلار بخش قسمتہ آیریلاردی :
- ۱ - دیرلیک ۲ - وقف ۳ - اوحا قلیق ۴ - یوردلوق ۵ - مقاطعه .
- ۱ - دیرلیک : حقوق یثربنه مامور (سپاهی) لره وئریلم اراضی یه دئیلیردی و گلیر مقدارینا گؤره اوچ قسمہ آیریلیردی : خاص ، زعامت و تیمار خاص - ایللیک گلیری یوزمین آقچا دان چوخ اولان دیرلیک لره دئیلیردی . بونلار پادشا هارا و عائله لرینه ، شهزاده لره ، دیوان اعضاءا

بىگىر بىگى و سىناپ بىگىرىنە وىرلىردى . خاص ماحىلىرى دىرلىكلىرى
نىن بىش مىن آچەسىنى اوز گىچىملىرى اوچون و قالانىنى عىگرىسلەمك
اوچون خىراجەت دىلىر .

زىمىت : اىللىك گىلىرلىرى ۲۰ مىن آچە اىلە ۱۰۰ مىن آچە
آراسىندا اولان دىرلىكلىرى دىلىردى . بونلار خاص ماحىلىرى كىمى
عمل ائىدردىلر .

تىمار - اىللىك گىلىرى اوچ مىن آچە اىلە ۲۰ مىن آچە آراسىندا
اولان دىرلىكلىرى تىمار دىلىردى . تىمار ماحىلىرى اىللىك گىلىرلىرى
نىن اوچ مىن آچەسىنى اوز مىرغىلىرىنە و قالانىنى دا عىگرىسلەمك
خىراجەت دىلىر .

وقف - فتح ائىدىلن اراضى نىن بىر قىسمى عمومى خىزىنە اىشلىرىنە
(مدرسى، جامى و...) آيرىلىر و بونلار وقف اراضىسى دىلىردى .
اوجاقلىق اراضى - قلىمە ماحىلىرىنە و كىمى كارگاه لارىن آيرىلان
بىرلار ايدى .

مقاطعه - دولت االىندە قالان بىرلەر دىلىردى .

اوردو :

اىلك عثمانلى اوردوسو بوى اوردوسو ايدى . سونرا اورخان بىگ
زامانىندا منظم و داواملى اوردو قورولدو . بىرىنچى سلطان مىراد
زامانىندا عثمانلى اوردوسونون چكىردىگى (هسته ، مركزى) اولان بىشنى
چرى (تازە سرباز) اوردوسو قورولدو . بىشنى چرى اوردوسو فتح ائىدىلن
بىرلەردەكى مىسحى اوشاقلارى آلىب مخصوص پادىگانلار و مدرسىلەردە
اسلام و تورك تىرىيەسى ابلە بىر بىر ساواش قىلى اۆگرە دىلىر و بونلاردا ن
بىشنى چرى اوردوسو قورولوردو . بىشنى چرىلر اۆزلىرىنى بكتاشسى
طرىقتىنە مىنسوب بىلىردى لرو بوتلار بىن فرماندەينە بىشنى چرى آغاسى
دىلىردى .

فاتح زامانىندا عثمانلى اوردوسو دىورونون ان منظم اوردوسو
ايدى و اوچ قولا آيرىلمىشىدى :

۱ - قابى قولو عىگرى ۲ - اىالت عىگرى ۳ - ياردىمچى قوتلىر و
آقىن بىلار .

قاپی قولو عسگرلری دولتدن حقوق (علوفه) آلاردیلار و پیاده ویا سواری دیلر.

قاپی قولو پیاده لری دولتین اساس عسگرلریدی و یئدی اوخاغا ایرلمیشدیلار. عجمی اوغلانلار کی صونرایئنی چری اولاردیلار، یئنیسی چری لر، حبه چی لر (سلاح و تدارکات صنفی)، توپچیلار، توپ آراباچی لاری و قومبازا ویا خومپاراچیلار (بمب و توپ گولله سی دوزه لدن لر)، لاغیمچیلار (تخریبات اوچون فنی بیر صنف ایدی).

قاپی قولو سواری لری - بونلار دا یئنی چری لر کیمی دولتدن علوفه آلاردیلار.

۲ - ایالت عسگرلری : دیریلیک یا تیمار صاحب لری نین بسله دیک لری عسگرلره دئیلریدی. فاتح زامانیندا ایالت عسگرلری نین صایی سی یوزمین اولموشدو.

۳ - یاردیمچی قوتلر و آقینچیلار : یاردیمچی عسگرلرین ان مهمی عزب عسگرلرایدی. بونلار بیاده ایدیلر و ساواشدا ان قابا خدا ساواشار - دیلار. آقینچیلار آتلی اولوب سرحدلرده ساشاردیلار و اکتشاف حمله لری ده بونلارین عهده سینه قبولموشدو.

دنیز قوتلری ویا دونانما

عثمانلی دنیز قوتلری فاتح زامانیندا توسعه تاپدی. اوستانبول فتحی اوچون ۴۰۰ کیمی قاییریلدی بونلارین ۱۵۰ داناسی ساواش گمبسی ایدی.

مالیه ایشلری :

ایلك دفعه اورخان بگ زامانیندا (۱۳۶۰ - ۱۳۲۴) آقچه آدیله گوموش سکه لر باسلیدی. قیزیل سکه ایلك دفعه فاتح زامانیندا باسلیدی

عثمانلی دولتی نین عایداتی بونلاردان عبارت ایدی :

۱ - مسلمانلاردان آلتان عشر و حیوان و شرکسی (مالیات)

۲ - مسحی و کلیبی لردن آلتان خراج و حزیه .

۳ - گمرک، معدن و حاکم لرین گلسرلری .

۵ - تابع سگلیکلرین بوللادقلاری و شرکبلر و هدیه لر.

دولتین ان بؤیوک مصرفی قایی قولو عسگرلرینه و علمایه و ثربلن حقوقلاردی.

فرهنگ و مدنیت :

فاتح زامانینا جان بوتون دولت ایشلری مسلمان تورکلرین الینده ایدی . فاتح دؤوروندن صونرا مسلمان اولان باشقا اقوام و ملتلرده ایشا شینا گلدیلر . فاتح زامانیندا ایلک دفعه بوشاقلار و صونرا هریکلر ، آرنا ووقلار (آلبانی) و بولغارلاردان مسلمان اولدولار . مسیحی لر و کلیمی لر تجارت و صنعتله گئچینیردیلر . صربلار و بلغارلار داها جوخ اکینچیلیک و چوبانلیقلا مشغول اولوردولار . عثمانلی دولتینده تعلیم و تربیت اسلام دینینه دایانیردی . اساسلی تعلیم مؤسسهلری مدرسهلر ایدی . بونلار جامع لرین یانیندا تیکیلیردی . مدرسهلرده تعلیم ایکی شعبهیه آیریلیردی : بیرینجی شعبهده دینی درس لر : قرآن ، کلام ، تفسیر ، حدیث ، فقه ، فلسفه و منطق اوخودو - لوردو .

ایکینجی شعبهده نجوم ، حساب و طب درس لری اوخونوردو . بیرینجی شعبهده امام (پیشماز) ، خطیب ، قاضی عسکر ، مفتی یا مدرس و ایکینجی شعبهده مهندس ، دوکتور و معمار چیخاردی . بو مدرسهلردن باشقا بیرده درباردا (اندرون مکتبی) وارا ایدی . بو دولت ماموری یئتیشدیرمک اوچون قورولموشدو .

دیل و ادبیات :

آنا طولی دا سلحوقلولار زامانیندا رسمی دیل فارسجا ایدی . دیوان دفترلری ده فارسجا یازیلاردی . بوزامانلار مولوی کیمی اصلی تورک اولان شاعرلر اثرلرینی داها جوخ فارسجا یازدیلار . ۱۲۷۷ ده قارامان اوغلو محمد قونبهنی آلدی و تورک دیلسی فارسجا نین یئترینه رسمی دیل سئچدی .

عثمانلیلار زامانیندا رسمی دیل تورکجه ایدی . لکن فارسجا و عربجه نین ده نفوذو جوخ ایدی . عثمانلیلار زامانیندا شعر و ادبیات ابله یاناشی علمی اثرلرده تورکجه یازیلماغا باشلادی . تصوف شعر- لرینده خلق دیلی مؤرنک اولدی .

قورولوش دؤورونده عثمانلی ادبیاتی :

خلق ادبیاتی و تصوف ادبیاتی اولاراق ایکی قولدان انکشاف

اقتصادی . بودووره ده یشتیشن مشهور شاعر لر و یازیچیلاردان گلشهری ، عاشیق پاشا ، شیخ اوغلو ، احمدی ، شیخی ، یونس امره و خصوصاً مولود نبی یازیچیسی سلیمان چلبی مشهور دور .

ایکینجی مراد ایله اوغلو فاتح داخی یاغشی شاعر و ادیب ایدیلر . فاتح دن صونرا ایکینجی بایزیدو جم سلطان دا شاعر ایدی لر . ۱۵ - اینجی عصرین ایکینجی یاریسیندا دیوان ادبیاتی کلاسیک شکلینی آلماغا باشلادی . شعرده فارسجا ، عربجه کلمه و ترکیب لر تورکجه نین یئرینی آلاراق دیوان ادبیاتی خلق ادبیاتیندان تماآآیریلدی و یالنینز یوغاری طبقه نین آنلایا بیله جگی بیر ادبیات حالینه گلدی .

معمارلیق و گۆزه ل صنعت :

عثمانلی معمار یسی سلجوق و بیزانس معمار یسی تا ثیری آلتیندا انکشاف ائتدی و عثمانلی تورک معمار یسی آدینی آلدی .

۱۴ - اونجو عصرده ایزنیک ، بورسا و ادیرنه ده بؤیوک جامع لر ، مدرسه لر ، خسته خانه لر و سرائیلار تیکدیریلدی ، ۱۵ - اینجی عصرده معماری یه داها چوخ اهمیت و ثریلدی بوعصرده بورسا دا اولو جامع و یثشیل جامع و یثشیل توربه محمد چلبی زامانی نین اثرلری دیر . جامع لر عبادت یثری و توپلاشما یثرلری ایدی . یثشیل جامع تبریزلی استاد - لار طرفیندن تیکیلیمیشدیر .

گۆزه ل صنعتلردن خط ، تذهیب ، چینی چیلیک ، اویم و منبت کار - لیق و صدف ایشلری قاباغا گشتدی . لکن فاتح زامانیندا رساملیق (نقاشلیق) دا قاباغا گشتدی . فاتح ایتالیا (وئنه دیک) دان مشهور نقاش بشللینی گتیردیب آموز عکسینی و استانبول منظره لرینی اونا چکدیردی .

عثمانلی تورک معمار یسی فاتح زامانیندا انکشاف ائدیپ و ۱۶ - اینجی عصرده ان اولغون (کامل) دؤو رونه چاتمیشدیر .

اوچونجو فصل

اورتا آسیادا اسلام دؤورو تورک ادبیاتی

اسلام دؤوری تورک ادبیاتی ایلک دفعه اورتا آسیادا قاراخانیلار زامانیندا ظهور ائتمیشدیر. تورکلر ۸ - اینجی میلادی عصردن مسلمان اولماغا باشلادیلار. لکن اونونجو عصرین بیرینجی یاریسیندا اوچونجو قاراخانلی حکمرانی ساتوق بغراخان مسلمان اولاندان صونرا اسلام دینی دولتین رسمی دینی اعلام ائدیلدی و اوندان صونرا تورکلر کوتله لر حالینده مسلمان اولدولار بئله کی ۱۰ - اونجو عصرین صونلا- ریندا تاریم حوزه سینده کی او یغورلار و ایرتیش نه ری شمالیندا قالان تورکلردن باشقا بوتون تورکلر مسلمان اولموشدولار.

اسلام دینی ایله بیرلیکده عرب یازیسی، اسلام دینینه عائد مفهوم و دوشونجه لرده تورک ادبیاتینا گیرمگه باشلادی.

قاراخانلیلار ۹۹۹ دا سامانی دولتی نی ییخیب غربی تورکستان دا اله آلاندان صونرا سمرقند، بخارا و نیشابور کیمی مسلمان کولتور مرکز لر یله مستقیما تماس تاپدیلار و اسلامی تورک ادبیات یله بیرلیکده معارف اسلامی نین تشکیلینده اشتراک ائتدی لر.

قاراخانلیلار آشاغیدا کی ائللردن تشکیل تاپمیشدی لار :

۱ - قارلوقلار .

۲ - او یغورلار، یغمالار .

۳ - اوغوزلار و قباقلار .

قاراخانلیلار او یغورلار و ایرانلیلارلا مستقیم تماسلاری نتیجه سینده اونلارین کولتور و مدنیت لری نین تاثیر آلتیندا قالدیلار. بیر طرفدن ده اسلام دینی ایله بیرلیکده عرب و فارس دیلی ده اونلار- یین دیلینه نفوذ ائدیپ یواش - یواش خلق لهجه سی ویوغاری طبقه نین لهجه سی اولاراق ایکی لهجه ظهور ائتدی .

بوتاریخده غزنوی لر غزنه وخراساندا حکومت تشکیل وئردیلر . غزنوی لر تورک اولدوقلاری حالدا ایران کولتورونون تاثیرینده ایدی لر . ائله کی سلطان محمود فارس دیلینی اولکده سینده رسمی دیل قیلیب و اونون انکشاف و یاییلماسینا وار قوت یله چالیشدی . فارس دیلینی

و ایران اساطیرینی دیریلدن شاهنامه اونون نامینا فردوسی طرفیندن یازیلدی .

بو دؤوره ده تورک عالم و یازیچیلاری اثرلرینی داها چوخ عربجه ویا فارسجا یازمیشلار . مثلاً اسلامین بؤیوک فیلسوفی فارابی (ابونصر محمد بن طرخان بن اوزلوق ۹۵۰ - ۸۷۰) اوغوز تورکلریندن اولدوغو حالدا اثرلرینی عربجه یازمیشدیر . هجری ۷ - اینجی عصرده ابن خلکان طرفیندن مصرده یازیلان ، وفيات الاعیان کتابیندا فارابی نین هئج بیر زامان تورک پالتار و قبافتینی دگیشدیرمه دیگی یازیلیمیشدیر .

تفسیر الکشاف و مقدمه الادب لغت کتابی نین مؤلفی جلاله زمخشری ، الملل والنحل بین مؤلفی محمد شهرستانی ده تورک اولما قلاریندا ، ساخما یاراق اثرلرینی عرب دیلینده یازمیشلار (و . بارتولد) . زمخشری نین لغت کتابی دؤرد دیلده (عربجه ، فارسجا ، خوارزم اسکی دیلی و خوارزم تورکجه سی) یازیلیمیشدیر .

مشهور عرب دیلی عالمی فارابی اسماعیل جوهری ده تورک اولدو - غو حالدا صحاح جوهری ویا الصحاح فی الفه کتابینی عربجه یازمیشدیر . ۱۱ - اینجی میلادی عصرده اوغوز تورکلریندن سلجوق اوغوللاری دا بؤیوک سلجوقی امیرا طورلوغونو تشکیل وئردیلر و بوتون تورکلر بو - اوج دولتین (قارا خانلی ، غزنوی و سلجوقی) تبعه لری اولدولار .

بو دؤوردن ان بؤیوک تورک دیلی و ادبیاتی نماینده لری ، قوتاد - قوبیلیگ شعر کتابی نین یازانی یوسف خاص حاجب و دیوان لغات الترک مؤلفی محمود کاشغری اولموشلار .

محمود کاشغری تورک دیلی نین نحوی باره سینده ده بیر کتاب یاز - میشدیر کی ، صونرادان بو کتاب ایتیمیشدیر .

یوسف خاص حاجب بالاساغون اهلی اولوب قوتاد قوبیلیگ ویا سیاست علمی کتابینی شعرله یازمیش و اؤز زامانی نین ان پارلاق ادبی - دیلینی یازیا آلمیشدیر .

دیوان لغات الترک :

بو بؤیوک اثر محمود کاشغری طرفیندن بوتون تورک دیل ولهجه لری تدقیق ائدیلدیکدن صونرا ۱۰۷۲م (= ۴۵۱ هـ) ده عربجه یازیلیمیش و عباسی خلیفه سینه تقدیم ائدیلیمیشدیر .

بوکتاب عربلره ادبی تورک دیلی اولان خاقانی ویا کاشغری لهجه سی نی و او زامانکی تورک لهجه لرینی (اوغوز، قبچاق، چیگیل، یغما و قیرقیز) اؤگرتمک اوچون یازیلیمیش و عینی زاماندا تورک ائللری حقیقته ان مهم بیلگی نی وئرمیش و تورک خلق ادبیاتیندا ان دانمونه لر وئرمیشدیر. بو کتاب ایلک تورک دیلی گرامر کتابی دیر (۱) کتابین متنی و ترجمه سی تورکیه ده معلم رفعت و بسیم آتالاری طرفیندن نشر ائدیلیمیشدیر (۱۳۲۳ هـ).

دیوان دا سؤزلرین معنا لارینی داخی یا خشی باشا دوشمک اوچون تورک آتالار سؤزلریندن فایدا لانیب ۲۷۲ آتالار سؤزو ایشلنیمیشدیر. آیریجا تورک خلق ادبیاتیندا ۴ مرثیه، نهچه داستان، ۳۰۰ دؤردلؤک شعر، مثاللار شکلینده وئریلمیش و تورکلرین جسارتیندن و سلحشورلوقلاریندان مدح ائدیلیمیشدیر.

بو کتابدا بیردوניה خریطه سی (نقشه) واردیر. مرکزده قارا - خانلیلارین مرکزی بالاساغون اولماق اوزره تورک ائللری و قونشولاری نین یئرلری تعیین ائدیلیمیشدیر.

دیوان دا ایگیرمی تورک ائلی نین آدی و یئرلری و اوغوز ائلی نین ۲۲ قبیله سی باره ده معلومات وئریلمیشدیر.

یا شادیغنی یئرلرینه گؤره تورک ائللری بئله تقسیم ائدیلیمیشدیر:

- ۱ - پشه نک لر، بیزانسلارا ان یاخین یئرده اولان تورکلردیر.
- ۲ - قبچاق، اوغوز، یمک، باشقورت، باس میل، قای، یا باقو، تاتار و قیرقیزلار.

۳ - چیگیل، توخسی، یا غما، اغراق، چاروق، چومول، او یغور، تانقوت، ختای شمالدان جنوبا طرف یئرلشمیشلر.

۴ - تاوقاچ، چینین جنوبو ندادیر.

تورک لهجه لری نین خصوصیتلری: کاشغری محمود تورک ائللرینی شرح وئرندن سونرا اونلارین دیل خصوصیتلرینی ده بیان ائدیر و آرا - لارینداکی بنزه رلیک لری و آیریلیقلاری شرح وئریر: کاشغری یه گؤره: ۱ - ان دؤزگون و چیلخا تورکی او ائللره مخصودورکی، یالنیز بیردیل بیلیرلر و ایرانلیلار و خارجی لرله تما سلا ری یو غدور.

(۱) دیوان لغات الترک، محمود کاشغری حقیقته وارلیق مجله سی نین ۱۳۶۲، ۱۱ - ۱۲ مایی سیندا فارسجا بیر مقاله میزنشرا ائدیلیمیشدیر.

۲ - اوبغور لهجهسى خالص دگيل و آرا لاريندا مختلف شيوه لرى ده وار
۳ - اوغوز، قىچاق، قيرقىز، توخسى، ياغما، چيگيل، اغيراق و
خاروق لهجه لرى خالص دير.

بشمك (قىچاق دان سبر سوي) و ناشقرت لهجه لرى ده بوخاريداكى
اثللرين ديللرينه ناخن دير.

۴- پنجه نك، سولغار و سوار لهجه لرى توركى دير. لكن جوخ كلمه
لر دگشميش دير. تورك لهجه لرى نين ان آسانى اوغوز لهجه سى دير. ان
دوغرو - دۆز گونلرى ده توخسى و ياغمالارين لهجه سى دير.

تورك لهجه لرى نين ان فصيح و انچه سى خاقانى لهجه سى دير.
كاسبرى يه گؤره تورك لهجه لرى آراسيندا فرقلر داها جوخ بعضى
حرملرين (مونم) حذف ويا دگشمگنندن عمله گل ميش دير. مثلا :

۱ - خاقانى لهجه سينده ي ايله باشلانان سؤزلرده اوغوز، قىچاق
لهجه لرينده ي دوشور و سؤز، اي = ا ايله باشلار: بيلان، ايلان، بيل، ايل

۲ - اوغوز، قىچاق لهجه سينده بعضا كلمه باشندا كى ي بئرسه ج گلير.

۳ - آرگو لهجه سينده كلمه لرس اورتا سندا و سونوندا كى ي،
نونا (ن) تدديل اولور. مثلا قوى بئرسه فون (قوبون) دئيلير.

۴ - اوغوز، قىچاق و سوار لهجه لرينده سؤزلرين باشيدا كى م،
ب به تدديل اولموش مثلا: من بئرسه ن و ميمك بئرسه بيممك
دئيلير.

۵ - اوغوزلار و اونلار ناخن اثللرده سؤزلرين باشيدا كى ت،
(د) به تدديل اولور مثلا: ته وه بئرسه ده وه دئيلير. عضاده (د) بئر-
سه (ت) گتيريلير.

۶- اسكى توركچه ده سؤزلرين اورتا سندا كى (ز) اوغوز، بعمما،
توخسى لهجه لرينده (ي) به تدديل اولور. مثلا: قازن، قاس اولور.
۷ - اسم و فعللرين اورتا سندا كى غ اوغوز، قىچاق لهجه لرينده
حذف اولور. مثلا تاماق بئرسه تاماق (داماق)، اورقان بئرسه
اوران يا ووران دئيلير.

۸ - خاقانى توركچه سينده ب، اوغوز لهجه سينده (و) و تدديل
اولور. مثلا: اب بئرسه ائو ويا بارماق بئرسه وارماق (بئتشمك)
دئيلير.

كاسبرى محمود تورك لهجه ويا ديللرى نين فرقلرينى آيلاداندا

صونرا خاقانى و اوغوز توركجه لرینی مفصل شكیلده شرح وئیریر .

خاقانى توركجه سی :

خاقانى توركجه سی حكومتین رسمی دىلى اولوب كاشعر و بالاساغون خلقی نین ده دانیشیق دىلى ایدی . اونا گؤره كاشعر لهجه سی ده دئییلیردی . قاراخانلیلار داها چوخ اوبغور و قارلیوق ائللریندن تشكيل تاپیب بوايکی ائلبین لهجه لری ده بیر- بیرنه چوخ باخناىدی اوبغور لهجه سی آز فرقله خاقانى لهجه سیندن آیریلیر . خاقانى لهجه سی- له چوخ دگرلی كتابلار یازیلیمشدر . سونلار س ان مهمی قوتا دقوسلیگ عتبه الحاق و باشقالاری دیر . بولهجه خوارزم و حمتای ادى لهجه لری نین تشكيلینه قدير اورتا آسیا نین مشترک ادى دىلى اولموشدور .

اوغوز توركجه سی :

اوغوز لهجه سی نین خصوصیتلریندن مختصر اولاراق داها اول بحث ائدیلدی . كاشغری محمودا گؤره قىباق ، شمك ، پشه نك و بلعار لهجه لری ده اوغوز گروهونا داخل دیر . اوبون دئدنگبه گؤره اوغوز لهجه سی سین یارز بیر خصوصیتی فارس سؤزلری بىس بودیلده چوخ ایشلنمه سی دیر . اوغوزلار فارسلا قوشولوق و باخس تمالاری بتمه سیمده بىرجوخ توركجه سؤزلری اوسودوب اولارین بئرسه فارسجا سؤزلر ایشله - دیرلر . كاشغری بوايکی دىل و ائل آراسینداكى باخسلىعى گؤسنه رمك اوحون اسكى بیر آتالار سؤزونو نقل ائتمیشدر :

باس سیر ئورك اولماز تات سیز تورك اولماز

اسندی دیوان لعاب الترك ده نقل ائدیلن آتالار سؤزلریندن بىمو-

نهلر درج ائدیرك :

- ۱ - بئشارنگك تۆز ارمىس .
- ۲ - آيلار سىرله اُروشما ، نكلر سىرله نُروشما .
- ۳ - قۇرقمۇش كىسگه قۇى باش نۇش گۇرونور
- ۴ - بىرقارقا سىرله قىش كلىمس
- ۵ - قانسق قان سىله سۇماس
- ۶ - سىر تىلكونىرى سىن اىكله سۇماس .

بو گويكو توركجه مېزله :

- ۱ - بئش بارماق دوز (بىر) اولماز .
- ۲ - قهرمانلار ايله وۇروشما ، سىكلره قارشى دۇرما .
- ۳ - قۇرخموش كېشى يە قۇيۇن باشى قۇشا گۆرسەنير .
- ۴ - بىر قارقا ايله قىش گلمز .
- ۵ - قانى قانلا يوما زلار .
- ۶ - بىر تۆلكو درى سىن ابكى دفعه سوبما زلار .

شعرلردن نمونه لر :

بهار توصيفبنده :

تورلوک چىچک يازىلدى	سارچىن يازىم كرىلدى
اۇچماق يىيرى كۆرونىدى	تۇملۇق يانا كىلگوسوز
بوگونكو توركجه ميزله :	
دورلو چىچك لر آچىلدى	مانكى ايپك دۇشك سريلىدى
بهشت يئىرى كۆرولدى	داها صويوق گلمبىهك

قۇش قۇرت قامۇق تيرىلدى	اركك تېشى تيرىلدى
اۋگور آليپ تارىلدى	يېنغىنايۇنا كىرگىسوز
بوگونكو توركجه ميزله :	
قوش - قورد هامى دىرىلدى	اركك - دىشى توپلاشدى
دسته - دسته اولوب گشتدىلر	ابنه (نين) داخى گىرمىه -
	هك لىر

ديوان دا چۇچۇ آديندا اسكى بىر تورك شاعرىندن ده سىح

اىدىلميشدير .

قوتا دغو بىلىك :

بو كتاب ۱۰۶۹ م = ۴۴۸ هـ شمسى و ۴۶۲ قمرى ده يوسف اولوغ خاص حاجب طرفىندىن شعر شكلينده يازىلميش و قاراخانلى سلطانى بىغراخانا تقديم اىدىلميشدير . بوكتابا قارشىلىق اونا خاص حاجب رتبه سى وىرىلميشدير . قوتا دغو بىلىك سياست و اقتدار بىلىكى (علم سياست) دىمكىدېر و كتابىن موضوع و مضمونونا كۆره بو آد قويولموشدور .

كتابىن موضوعو اۋگود دور و مناظره و دانىشيق شكلينده يازىلمش

- دیر. مؤلف مختلف اجتماعی مسئله لر باره سینده بیان ائتدیگی فکر و عقیده سینی اثبات ائتمک اوچون بؤیوک آداملارین سؤزلریندن و ضرب المثل لردن فایدا لانمیشدیر.

کتاب مثنوی شکلینده و متقارب مُثَمَّن مقصور حریبنده یازیلیمیش و بو باخیمدان شاهنامه یه بنزه دبگی اوچون ایرانلیلار طرفیندن شهنامه ترکی آدلانديريلمیشدیر.

قوتادغوبیلیک ۶۶۴۵ بیت دن عبارت دیر. کتابین صونونا اوچ قصبه (۱۲۴ بیت) و کتابین متنینده ۱۷۳ دؤردلؤک (باياتی) علاوه ائدیل - میشدیر. قوتادغوبیلیک مسلمان تورکلرین ایلک شعرکتابی دیر و منظوم تورک ادبیاتی نین اساسلاریندان دیر. مؤلف بالاساغونلو اولوب، اثرینی کاشغرده قورتاریب تابقاج بغراخانا تقدیم ائتمیشدیر.

کتابین تدقیقی گؤسته ریرکی مؤلف یوکسک تحصیل گؤروب ادبیاتدان باشقا نجوم، شیمی، طبیعی علمی، جغرافی و ریاضیات دا بیلیرمیش و بعضی روایت لره گؤره ابن سینا نین شاگردی ایمیش. مؤلف ایران و عرب ادبیاتینی یاخشی بیلیر و آزاد اولسا اونلارین تاثیر آلتیندا قالمیشدیر.

شاعرین دیلی ساده و عینی زاماندا ادبی دیر. بوتون کتابدا ۱۲۰ عرب و فارس سؤزو ایشلنمیشدیر. بونلاردا دینی و دولتی اصطلاحلارا عاید دیر.

قوتادغوبیلیک تانری نین مناجات بله باشلار صونرا پیغمبر (ص) نین و ایلک دؤرد خلیفه نین مدحی، صونرا دا باهار تصویر و بغراخانین تعریفی گلیر. صونرا یثددی اولدوز و اون ایکی بورچ و علم، عقل و دیل دن دانی شیر صونرا اساس موضوع باشلاییر و منظره دؤرد شخصیت آراسیندا جریان ائدیر. بوشخصیت لرین هر بیر ی بیر واقعییتی و یا بیر حقیقتی تمثیل ائدیر.

۱ - گون توغدی (گون دوغدی) دوغرو یول و عدالتی تمثیل ائدیر

۲- آی تولدی (آی دولدی) سعادت و خوشبختلیگی تمثیل ائدیر.

۳- اوگدولموش عقل و منطقی تمثیل ائدیر.

۴ - او دقورموش ده صونی و عاقبتی تمثیل ائدیر.

بو آدلار عینی زاماندا اسکی تورک قهرمانلاری نین آدی اولموشدور.

عادل و بیلگلی و اردملی (فضیلتلی) بیر پادشاه اولان گون دوغدی عقیللی و بیلگلی وزیر آی تولدی ایله اؤلکه نین اداره سی واجتما - عی مسئله لری حقینده دانی شیر و خوشختلیک ، عدالت و سوزون فایدالا ری خصوصندا صحبت ائدییر . صحبتدن معلوم اولورکی عدالتی پادشاه و خوشختلیگی ده وزیر تمثیل ائدییرلر . هر زمان اولدوغو کیمی خوشخت لیگین عمری قیما اولور و وزیر اؤلور . لکن پادشاه وزیرین اوغلوو دست پرورده سی اؤگدولموشی آتاسی نین یئرینه سچیپ اونونلایرلیکده مملکت ایشلرینی اداره ائدییرلر . اؤگدولموشله سیاست ، علم و عدالت و ایگیتلیک و انسانین ذوق و هوسلری باره سینده دانی شیر و بونتیجه یه یشتیشیرلر :

پادشاهین اطرافیندا کی لار اونا تابع اولوب پادشاه بهیس اولماسا بهیس آداملاری دؤوره سینه بیغما ز .

پادشاه اؤگدولموشه دئییرکی ، سن اؤلکه نین سعادت و عدالتنه قاووشماغینا باعث اولدون ، دونیا اؤلوم - بیتیم دونیاسی دیر . اگر سنی ده الدن و ترسم . نئیله رم . اؤگدولموش اؤز یاغینلاریندان بیرسی اؤدقورموشو اونا تانیشدیریر . اودقورموش بیلگلی ، تمیزولکن دونیا دان ال اؤزوب آخرت جاذبه سله یاشایان بیر آدام دیر . اونا کؤره ده پادشاهین یانیندا قالماغا حاضردکیل . پادشاه اونونلایرلیک ، مشورت ائدییر ، او دا پادشاهی خلق و اؤلکه سینه اولان ملی ، وجدانی و انسانی وظیفه لرینه تانیش ائدییر و اونون دونبا و آخرتینی تامین ائتمکجه چالیشیر .

قوتادقوبیلک ده قاراخانلی حامعه سی آیدین طبقه سی نین فرهنگ و دوشونجه لری عکس ائتمیشدیر .

مثلا اجتماعی مسئله لر و اونلارین چؤزولمه سی اوچون آشاغیدانقل ائدیلمیش عقبده لری چوخ جالب دیر :

بیسلیک بیلمه زلیکدن گلیر . تربیت و علم ایله بیسلیک اصلاح ائدیله بیلیر .

پادشاهلار و عاقله رئیس لری اؤز ملت و عاقله لرینی تربیت ائدیپ اونلارا علم اؤگرتمه لی دیر . پادشاه یاخشی قانون چیخارتمالی دیر . عدالته دایانان قانون کوئون ستونو کیمی دیر ، قانون پوزولسا کؤی اؤستوموزه خراب اولار .

قوتادقوبىلىك بىرادىبى شاھ اثر اولماقلا ياناشى سياست كىتابى دىر .
 بو كىتابدان اوچال يازما نىسخەسى وين ، قاھرە و فرغانە كىتاب -
 خانالارىندا موجوددور . فرغانە نىسخەسى تور كىيەدە (تور ك دىل قورومو)
 طرفىندىن ۱۹۴۲ دە چاپ اولموش سونرا رشىد رحمتى آرات طرفىندىن
 ۱ ستانبول تور كىيە سىنە ترجمە ئىدىلەر ك ۱۹۵۹ دا چاپ ونشرا ئىدىلەمىش دىر .
 ايندى نمونە اوچون قوتادقوبىلىك دن بىرنىچە شەئەر دىچ ئىدىرىك :
 كىشى توغدى اولدى سوزو قالدى كۆر * اۇشى باردى ياللىق اتى قالدى كۆر
 بوگونكو تور كىيە مىزلە :

كىشى دوغدى ، اولدى سوزو قالدى كۆر
 ائوزى گىشىدى ياللىق اتى قالدى كۆر
 بايوسا بدوسە يادىلسا چاوى * يىسە تورسا ياتسا بويىلغى تورۇر
 بوگونكو تور كىيە مىزلە :

زىگىن لىشە ، بۇيوسە ، يايىلسا شەئەرتى
 يىئەن ، دويان و ياتان حيوان دىر .
 بىلىك بىرلە بىگىر بۇدون باشلادى * اۇكوش بىرلە ايل كون ابشىن ايشلەدى
 بوگونكو تور كىيە مىزلە :

بىلىك ايله بىگىر ملتە باش اولدولار
 عقل ايله خلقىن ايشىنى اداره ائىدىلەر .
 تايانما تىرىكلىكە توشك كىچىر * كوونمە قىوى قوتقا قوشك اوچار .
 بوگونكو تور كىيە مىزلە :

دايانما دىرىلىكە يوخو كىمى گىچىر
 گوونمە بوش سعادەتە قوشك اوچار
 تۇروتنى تىلك تگ تۇرو عالمىغ * ياروتتى آزوقا كوونوك هم آيىغ
 بوگونكو تور كىيە مىزلە :

تۇرتدى دىلە دىكى تگ بوتون عالمى
 ياراتدى دونيا يا گونى هم آيى .
 اورتا آسيانين مشترك ادبى دىلى زامانلا اوچ مختلف كولتۇر
 مركزىندە اوچ دۇورەدە آز بىراختلاف لا اوچ ادبى لەھە حالينە گلىدى .
 بواوچ ادبى لەھە سىنى معين و قطعى حدودلار بىر - بىرىندىن آيىرمايىب
 مۇلفلرىن دە منسوب اولدوغو مختلف ائىل - قىبلە يە مخصوص دىل -
 خصوصىتلرى دە يازىلان اثرلردە ائوز عكسىنى تاپمىش دىر . بواوچ مركز

و ادبی تورک لهجه‌لری بونلاردان عبارت‌اندی:

۱ - کاشغر مرکزی و کاشغر تورکجه‌سی

بولهجه‌یه ترکی شرقی ویا خاقانی دا دئیلمیشدی .

۲ - غربی تورکستان ویا خوارزم مرکزی و خوارزم‌تورکجه‌سی

میلادی ۱۳ - اسجی عصردن سونرا آلتون آوردو منطقه‌سی ده سو مرکزده داخل اولوب خوارزم تورکجه‌سینی ایشلتمیشدر .

۳ - چغتای تورکجه‌سی

سوادسی تورک لهجه‌سی ۱۵ - اسجی عصرس یاسیندا ظهور ائدیب و امیر علیشیر نوائی سن انرلرله مون ائکشاف مرحله‌سینه خاتمیش و زنگس ادب‌ات مدانا گئرمیشدر و ۱۶ - اسجی عصردن سونرا یئرینی اؤزک ادبی دیلییه وئرمیشدر .

۱ - کاشغر ویا خاقانی تورکجه‌سی :

خاقانی تورکجه‌سله یازیلان انرلر قوتادقوسلیگ له یاسلامیش دیر . بولهجه‌ایله یازیلان ان مهم انرلر بونلاردان عبارت‌دیر :

۱- عتته‌الحقانی ۲- دیوان حکمت‌سوی ۳- قصص‌الاسماء رابعوری .

۱- عتته‌الحقانی : شعر دیلی ایله دس و اخلاق یاره‌سیده یاز - یلمیش‌دیر . بوکتاب ۱۲- اسجی میلادی عصرده ادب‌احمد بوکیکی طرفیندن یازیلیمیشدر . شاعر تاشکندس حیویدا اولان بوکیکی دیر و آنادان دوغما کورموس . سوعارف شاعرس شعرلری خلق آراسیندا یاسیلیب و زامانلا اولاردا بعضی دگیشیک‌لیک‌لر اولموش و شاعرده افسانه‌وی سر شخصیت تاپیمیشدر .

عتته‌الحقانی ده قوتادقوسلیگ دن مرقلی اولاراق حوخلو عریحه و فارسجا سؤزلر ایشلیمیشدر .

شاعر موعظه دیلیسی سئحبت ، شعر صعبی ده حوج فوولی دگلدیر . بوکیاندا دندارلرین فصلیلیدن و علم و انکتلیگس فایدا لاریدا حب اولوبوب ، نواص و یاغشلیق مدح ائدیلیب و غرور ایله طمع دم

اٰئدیلیمیشدیر . کتابین حقیقتلر آستاناسی آدلانماسی دا ائله بونا گوره
 دیر . بو منظوم اثرده قوتادقوسیلیک کیمی متقارب مئمن مقصوبحرینده
 (فعولُ فعولُ فعولُ) و دؤرلوک لر شکلبنده یازیلیمیشدییر .
 کتابین متننی ۱۰۲ دؤردلوک دن تشکیل تاپمیشدیر .

کتابین اولبیده تانری نین ستایشی ، سغمر (ص) بن ودؤردخلیفه -
 نبین مدحی غزل شکلبنده یازیلیمیش . صونرا مؤلف کتابی تقدیم ائتدیگی
 سپهسالار محمدبیگ بن عدالتیندن تعرف ائدیپ ، کتابین یازیلیمیش
 سسی شرح وئرلیمیشدیر .

کتاب ۴۸۴ بیت و ۱۴ باب دان تشکیل تاپیب اساس متننی تشکیل
 وئرهن دؤردلوک لر دوققوز یایی تشکیل وئریشلر . بوبالارین باشلیق
 لاری کتابین موضوعونو آدس شکلده گؤسه ریر :

۱ - سلیگین فایدالاری و سلیگ سزلیگین زبابلاری باره ده (۱۲
 دؤردلوک)

۲ - دیلیس قوروماسی حقینده (۱۲ دؤردلوک)

۳ - دوساس مروب سزلیگی حقینده (۱۲ دؤردلوک)

۴ - حواس مردلک مدحیده و حلسلیک ذمینده (۱۰ دؤردلوک)

۵ - نواص و غرور حقینده (۷ دؤردلوک)

۶ - طمع باره سیده (۶ دؤردلوک)

۷ - کرم ، حلم و احسلیق حقینده (۱۶ دؤردلوک)

۸ - رمانه سس نوروقلوعو حقینده (۲۱ دؤردلوک)

۹ - مؤلفین عدرو حقینده (۵ دؤردلوک)

عسبه الحقایق دن آلتی ال بارما سخه سی موجوددور . بونلارین
 دؤرد سخه سی نورکه کناحانا لارسدادیر . رشید رحمتی آراب اوچ ال
 بارما سخه لریسن مقاسه لی اولاراق بیر نسخه ندارک ائدیب تورکیه
 سورکجه بیله بیرلکده ۱۹۵۱ م = ۱۳۳۰ ه ده چاپ ائتدیرمیشدیر .
 اسدی بو کناحان بعضی نمونه لر درج ائدیرک :

تحمید

آلهی اوکوس حمد آتور من سسه * سین رحمتین دن اومارمن اونه
 سین یارلیغیقاتا بوقلوق برور * حمادحانورا وحقان بوگورکن ننه
 سین برلگیگه دلیل آرقاقان * بولوربیرن ابجره دلایلر مننه
 بوق اردم بارا تشن نانا بوق قبل * اکنج یارقیلورسن مقررمن مونا

سو قدرت ابدیسی اولوغ بیرایات * اؤلوجلرنی ترگوزمک آسان آنسا
بوگونکو تورکجه مزله :

الهی سنه من مدح دئیرم سنن رحمتیدن خراومیدادیرم
سین وارلیعنا شاهدلیک وئریر
حماد خاور، اوجان ، نثرهه و هرشی
هر کم سنن بیلگیسه دلیل آختارسا
بیر شی ایچیده مین دلیل تیار .
بو ابدیم یارا تدین گنه بو قلب
ایکنجی دفعه وارقلاحاقسان من بونا مُفَرِّم
بو قدرت سیه سی بؤوک بیر تازی
اؤلولری دیرلتمک اونا آسان دیر .

۲ - احمد سوی نین دیوان حکمتی :

دیوان حکمت آدلانان بو مطوم و عرفانی اثر احمد سوی طرفیندن
بارلیمسدیر . احمد سوی ویا بیر ترکستان تورک تصوف سعری سن قورو
- حوالاریدان اولوب ، اوون بیرنجی میلادی عصرین صولاریدان ویا ۱۲ -
سنجی عصرین سالاریدان بوزکسان س سارام فصه سینده آسادان
اولموس صورا سی . شهره گللیب نثرلسمین واورادا سَوی طرفیندن
فوروت و سوی آدله مسهور اولموسدور . سی شهرده ارسلان ساس
شاگردی اولوب صورا بحارنا گئدیب و نسح یوسف همدانی سن شاگرد
و حلیفه سی اولموس و اوون طرفیندن سی دا خاقاه فورماغا مامور
اولموندور . احمد سوی ۱۱۶۶ م = ۵۴۵ سمی = ۵۶۲ قمری ده سی دا
اولموس لکن اوون شاگردلری اوون طرفیندن دوام ائندیرت ترکسان
حراسان ، آذربایجان و آناطولی دا ساسلار .

احمد سوی اسلام دینی سی تصوف له بیلندیره رک اوون تورکلر
آراسیدا ساسلما سنا یاردیم ائتمسیدیر . احمد سوی سن دینی ، اخلاقی
شعرلریده تازی عسفی اسلام عقیده لرله بیلکده بریم ائدیلمس ،
بوسعرلر حلیف دلیله سؤیلیدگی اوچون اووالاردا دا شهرلرده اولدو
عو کمی حلی آراسیدا ساسلمسدیر . بوسعرلر سار و رفصا ساس
اوچودو اوچون خلقین روحونا اسله مس و اولارین اسلام دینیه
علاقه و سولارسی نحرک ائتمسیدیر .

تصوفون اسلام دینی عقیدلریله قایناشیب بیرلشمه سی دینی تعصبون آزالماغینا سبب اولموش، خانقاه دا قادینلار دا کیشی لرله بیرلیک - ده دین و طریقت مراسملرینی برپا ائده رمیشلر.

احمدیسوی نین شعرلری دؤردلوک شکلینده وداها چوخ هجا وزنیله (۱۲۷۷ هجالی) قوشولموش و ۱۲ هجالی شعر اوزاما ن تورکلرین ملی شعر شکلی اولموشدور. دؤردلوکلرین دبیلی ساده و خلقلین آنلا دیغسی دیلده دیر، عربجه و فارسجا سؤزلر تورک سؤزلری قالیمینا تۆکولموش - دور. بوشعرلرین تعلیمی حننه سی اولوب اونون اوچون مؤلف اؤز شعرلری مجموعه سینه دیوان حکمت آدینی وئرمیشدیر.

احمدیسوی نین شعرلری تئزلیکله بوتون تورکستاندا یابیلیب، باشقا شاعرلرده بوزمبنه ده و اسلوب دا شعرلر قوشموشلارکی، بونلارین بعضی لری احمدیسوی نین شعرلریله قاریشمیشدیر.

شیخ احمدیسوی خلق آراسیندا مرشد کامل و طریقت پییری اولاراق تانینمیش و اؤلندن صونرا دا افسانه وی شخصیت اولموش دور. اؤلوموندن ایکی یوز ایل صونرا امیر تیمور اونون اوچون غوبوک بیر مقبره تیکدر - میش دیر.

یسوی طریقتی نین خراسان دا اون اوچونحو عصر میلادی ده ظهور ائدن حدریه طریقتی و آنا طولی دا چیخان بائائی و بکتاشی طریقت لری نین وجوده گلمه لرینده اساسی رولو اولموشدور. احمدیسوی باره سینده فواد کوپرولو درین تدقیقلر آپاریب و "تورک ادبیاتیندا ایلک متصوفلر ه آدلی کتاسیندا اوندان مفصل بحث ائتمیشدیر (استانبول، ۱۹۱۸)

۳ - قصص الانبیاء رابغوزی :

بوکتاب برهان الدین اوغلو ناصر رابغوزی طرفیندن پیغمبرلرین منقبه لری حقینده یازیلیمیشدیر (۱۳۱۰م = ۶۸۹ ه. ش = ۷۱۰ ه. ق). دبل باخیمیندا ن کاشغر لهجه سیله یازیلیمش لکن اوغوز لهجه سی خصوصیتلری ده اوندان موجوددور.

مؤلف کتابین شعر قسمت لرینده داها چوخ قوتادقوبلیگ تاثیر آلتیندا قالیمیشدیر. شعر قسسی دؤردلوکلر و غزللردن عبارت دیر. نمونه اوچون بیر غزل دن ایکی بیت یی درج ائدیرک :

کون حَمَلکه کیردی ارسه کلدی عالم نوروزی

كئچدى بهمن زمهرير قيش قالمادى قارى بوزى
كون كليمون كۆركى تارتىپ تيرولور اولموش حهان
تانگ بديزلر نقشى بيرله بزه نور بو يىثر يوزى
بو گونكو توركه مېزله :

گون حمل سورحونا گيردى عالمن نوروزو گلدى
كئچدى بهمن زمهرير قىشى قالمادى قارى بوزى
گون گلسب حهان كۆركو آتس دىرلدى
دان (صيخدم) زىنتلر نقسى الله سره سر بو ئىر اۆزى.
بوكتابىن ان قدس نسخه سى ريتاسا موزه سېنده دېر و ۱۹۴۸ ده
حاپ ائدىلمىش دېر .

قاراخانلى توركه سله قرآن ترجمه و تفسير كتابلارى دا ياز-
لمىش دېر . بونلار يىن ان قدس لىرى ۱۴ - اونجو عصر يىن باشلار يىن سىدا
بار يىلمىش دېر . اوچ ترجمه دىن سىرى لىنىگراد دا آتسا موزه سېنده ، اېكنجى
سى اوستانسول دا تورك - اسلام انرلىرى موزه سېنده و ۱۳۳۳ ده ياز يىلمىش
دېر . اوچونخوسو ده اوستانسول دا ملت كتابخانا سىندا و ۱۳۶۳ ده ياز-
لمىش دېر . قرآن تفسىرى تيمور دؤوروسه عائد اولوب لىنىگراد ، آتسا
موزه سېنده دېر .

۴ - كتاب فقه مفتاح العدل :

بوكتاب داهمان سوهده وساده دل الله ياز يىلمىش دېر . كاشغر توركه سى
مدت لر اورتا آسيان يىن ادبى دېلى اولوب و چوخلو كتابلار بويلىده
ياز يىلمىش دېر .

قاراخانلى توركه سېنده اسكى توركه ده كى (د) سى (ذ) لا و (نى)
ى نه تدبيل اولموش دور . مثلا قونى يىثر بيه قوى دىلمىش دېر .
مفعولُ به يا مفعولُ اليه اوچون (كا) و (كه) و ندرتا (آ) و (ا)
ايشلنمىش دېر .

مفعول صريح پسوندى (او) بىثر بيه (اؤق) و (اؤگ) ايشلنمىش دېر .
بعضى سؤزو بىثر بيه سؤزؤگ دىلمىش و كله حك پسوندى جاق ، جك بىثر بيه
تاچى و تچى ويا آچى و اچى ايشلنمىش دېر . مثلا من سؤيله يه جگم يىثر بيه
من آيداچى من دىلمىش دېر .

۲- غربی ترکستان تورکی لهجه‌لری (خوارزم تورکجه‌سی)

۱۲- اینجی میلادی عصردن صونرا کاشغر ادبی دبیلی خوارزمده او- غوز ، قبیاق ،خلج و قانبقلی ائللری بین لهجه‌لری تاشیرینده بیر آزدگی‌شهرک خوارزم تورکجه‌سینی مدانا گنیردی. معوللارین استیلا‌سندان صونرا بو منطقه جوجی اولوسو و آلتین اوردو حکومتی نه‌تاسع اولدو و خوارزم تورکجه‌سی آلتین اوردونون رسمی دبیلی اولدو. معتزله مذهبی و دیگر عرفانی طریقتلرین نفوذو بو منطقه‌نین کولتورونون یوکسلمه‌سینه سبب اولدو. خوارزم تورکجه‌سینه یازیلان انرلرین ان مهم‌لری بونلاردیر: نهج‌الفرادیس ، معین‌المرید ، محبت‌نامه ، کتاب لغت مقدمه‌الادب زمخشری ، کتاب لغت محمدین مبین و قصه‌یوسف و قطب‌ون‌خسرو و شیرینی.

نهج‌الفرادیس :

دینی و اخلاقی احکام و معجزه‌لر ساره‌سنده یازیلماق تعلیمی و عینی حالدا دیلی. ساده‌دیر و تورک سؤزلری یازیلماق خوارزمده یازیلماق. بوکتابدان ایکی ال یازماسی واردیر. سری استانبول دا دیگری بریتانیا شرق موزه‌سینده دیر. کتابین مؤلفی علی اوغلو محمود کردیر اهلی دیر .

معین‌المرید :

بو منظوم اثر (۱۳۱۳م = ۶۹۲هـ.ش = ۷۱۳هـ.ق) ده خوارزمده یازیلماق. مذهبی عرفانی پارچالاردان مرکب‌دیر و قوتادغوبیلیگ و عتبه‌الحقایق وزنیله یازیلماق. منظومه‌لری قوشان شیخ شریف‌آدیندا بیر شاعریمیش . بوکتابین تک ال یازما نسخه‌سی بوسرا کتابخاناسیندا- دیر و دؤردلوک شکلینده ۹۰۰ بیت دیر .

محبت‌نامه خوارزمی :

تورکجه‌ی مثنوی دیر و ۱۱ نامه‌دن مرکب‌دیر. نهجه‌تورکی غزل و نهجه فارسجا قطعه‌یه ده حاوی دیر. کتابین شاعری خوارزمی دیر و آلتین اوردو امیرلریندن محمدخوجا بیگن آرزوسیه یازیلماق و اونا تقدیم ائدیلماق.

اثر ۱۳۵۳ م = ۷۳۲ هـ.ش = ۷۵۴ هـ.قمری ده سیحون چایی حوزه سینده
اکمال ائدلمیشدیر. بو اثر حقبنده تبریزلی پرفسور تورخان گنجه‌ای
تحقیق ائتمیشدیر. نمونه اوچون ائردن نئجه ببت درج ائدیریک :

اولوغ تنری نین آتین یاد قیلدیم^(۱)

محبت نامه‌نی بنیاد قیلدیم .

ایکی یاقتو گوهر عالم‌قا بیرگن

محبت گنجینی آدم‌قا ، بیرگن

فلک نین دفتریندین تونی یوغان

جهان بنیادینی سوز اوزره قویغان

.....

بوگونکو تورکجه میزله :

اولو تانری نین آدین یاد قیلدیم

محبت نامه‌نی بنیاد قیلدیم

ایکی گوهر عالم ده یاقدی (روشن ائتدی) بیردن

محبت گنجینی آدمه بیردن

فلکین دفتریندن گئجه‌نی (قارانیلیغی) بووان

جهان بنیادینی سوز اوسته قویان .

مقدمه‌لا ادب زمخشری :

بوکتاب جارا لله محمود زمخشری طرفیندن تورک ، فارس و خوارزمی -
لره عربجه اؤگره تمک اوچون یازیلیمیش و سلطان اتسبز خوارزمشاه‌ها
تقدیم ائدلمیشدیر. بوکتابین متنی عربجه یازیلیمیش ، متن آلتیندا
تورکجه و فارسجا ترجمه‌لری ده یازیلیمیشدیر. متن تورکجه‌سی خوارزمی
دیر. لکن اوغوز، قنچاق و قانبقلی لهجه‌لری حقبنده ده معلومات وئر-
بلمیشدیر. بوکتاب تورکجه لغت و اصطلاحلار و بشرآدلاری و عقیدتی
اصطلاحلار، پالتار، ایل ، آی و حیوانلارین آدلاری باخمبندان چوخ
زنگین دیر. نمونه اوچون آشاغیدا نئجه کلمه‌نی درج ائدیریک :

اثل و ایل = قریه ، شهر ، ملت و خلق

بیرا یللیک = همشهری .

اوبا = کند ، قریه .

ایسقی صوی = حمام .

۱ - ق حرفی قالین ویا کاءک تلفظ ائدیلیر .

کبیت = دکان (روسا کبیتکا دا سوغزدن آلبنمیشدیر .)

بشکت = مدرسه

سبن = قصر ، مزار

سینلاق = مقبره

قونوقلوق اِف = مسافر خانه .

کون باتاریر = مغرب

کون توغاریر = مشرق .

تام (دام) = دیوار .

بوکتاب عصرلر نویو مدرسه لرده تدربس اولونموشدور . کتاسین
مؤلفی زمخشری خوارزم تورکلربندن اولوب اسلام دونیاسی نین ان پارلاق
سیما لاریندان اولموشدور .

زمخشری عرب دبلیبنده افش سز (سی نظیر) اوستاد اولوب یازدیی
کشاف آدیندا تفسیر قرآن، ان یاخشی تفسیرلردندیر . سوعالم عینی زامان
دا یاخشی شاعر اولوب عربجه گؤزه ل شعرلر یازمیشدیر . زمخشری ۱۱۳۴
میلادی ده حرجانه قریه سینده وفات ائتمیشدیر .

محمد بن قیس و کتاب تبیان اللغات التورکی علی لسان قانیقلی

بوکتاب لغت تورکی خوارزمی ویا لغت قانیقلی آدیلده معروغدور
و عربجه یازیلیمیش و سلطان حلال الدن خوارزمشاه اوچون تالیف
اؤدیلیمیشدیر . بو کتاب ابن مهنا (لغت ابن مهنا) ، احمد منیری (لغت
شرفنامه ابراهیمی) کیمی لغت شناسلار طرفیندن و همچنین فرهنگ
حهانگیرینی یازماق اوچون استفاده اؤدیلیمیش و سونرادان ایتیمیشدیر .

قصه یوسف :

بو منظوم اثر یوسف و زلیخا داستانی نی نقل ائتمیش اثر علی
آدیندا بیرشاعر طرفیندن هجا وزنیه (۱۲ هجالی) و دؤردلشوک
شکیلینده یازیلیمیشدیر .

خسرو و شیرین قطب :

کنجه لی نظامی نین خسرو شیرین داستانی ترجمه سی دیر . اثر خوارزم
منطقه سینده ۱۳۴۱ میلادی ده قطب آدیندا بیرشاعر طرفیندن یازیلیمیشدیر .

رونق الاسلام :

بومنظوم اثر تورکمنلره اسلام دینی نی اؤگرتمک اوچون ۱۴۶۵ م = ۸۴۴ هـ.ش = ۸۶۹ هـ.ق ده شیخ شرف طرفیندن یازیلیمیشدیر .
خوارزم تورکجه سینده آشاغیداکی خصوصیتلر دقتی جلب ائدیر :
(و) یئرینه (ف) تلفظ ائدیلیرمثلا آو (شکار) یئرینه آف دئیلیر .
(ی) یئرینه (ذ) ایشله نیر مثلا آیا ق یئرینه آذا ق دئیلیر .
کلمه لرین باشیندا (ی) چوخ ایشله نیر . مثلا ایراق یئرینه ییراق
و اوخشاماق یئرینه یوخشاماق دئیلیر .
ترتیب صاییلاری : بشینجی یئرینه بشینج دئیلیر .
کله جک (استقبال) پسوندلری غای، گی، غا و گه دبر مثلا: گنده -
جگم یئرینه بارغای من دئیلیر .

آلتون اوردو ویا دشت قبا ق منطقه سینده تورک دیلی و ادبیاتی:

آلتون اوردو دولتی داها قاباقدان دا دئیگی میز کیمی قارار -
دنیزین شالیندا چنگیزین نوه سی باتو طرفیندن قورولدو . بودولتین
خلقینه جوجی اولوسو دئیلیردی . بونلارین اکثریتینی قباقلار تشکیل
وئردیکی اوچون بو منطقه ده دشت قبا ق دا دئیلیردی . لکن آلتون
اوردونون حکومتی خوارزمه قده ر اوزانیردی . باتونون قارداشی برکه
خان مسلمان اولدو و حکومت ائدن مغوللار آ ز بیرمدت ده قبا ق تورک
لری آراسیندا ارییب ترکلشدیلر . بومنطقه ده اسلام فرهنگی ایله یاناشی
تورک دیلی ده یابیلیب انکشاف ائتدی و تورک دیلی دولتین دیلی اولدی .
بو منطقه ده و قبا ق تورکلری (مملوکلار) نین حکومت ائتدیگی
مصر و سوریه ده یازیلان اثرلر قبا ق تورکجه سیله یازیلیمیشدیر .
بو اثرلرین چوخو دیل و لغت باره سینده اولوب ان مهم لری بونلار
دیر :

۱ - کودکس کوما نیکوس ویا قبا ق مجموعه سی :

بوکتاب ۱۴ - اینجی میلادی عصرین باشلاریندا ایتالیالی و آلمان
مذهبی مسیونرلری طرفیندن قبا ق تورکلرینه مسیحیت دینی نین اساسلا -
رینی اؤگرتمک اوچون حاضرا نیمیشدیر و اونون ال یازماسی ونی - زده

سنت مارکوس کتابخانا سسندادیر . سواثر قبقاق متن و سؤزلری نیسن
مجموعه سی دیر . عبنی زاماندا قبقاقلاربین یاشاییشی حقینده قیمتلی
معلومات وئرمکده دیر .

کتاب ایکی دفتردن تشکیل تاپیب ، بیرینجی سیتالیالیلار وایکینجی
سی آلمانلار طرفیندن حاضرانمنس دیر .

سیرینجی دفتر لاتین - فارس قبقاق سؤزلوگودور (لغت کتابی) .

نمونه اوجون نئحه کلمه آشاغیدا درج ائدریک :

تنری = خدا . اوچماق = بهشت . تاموق = حنم . قویاش = گونش .
کون = گون . کئحه = کئحه . تاندا = صاباح (فردا) . کورکلو = گور-
کملی ، گؤزل . کوووز = خالچا . آقجا = پول . بوخوریک = بخاری .
آقجوس = آچار . اولتوروق = صندلی . اوتاچی = دوکتور ، حراح .
شیراچی = مشروب ساتان . اتمکچی = جوره کچی . یالچی = عمل-
صیقریق = مامور پست . خان و قان = پادشاه ، امپراطور . بگ = شاهزاده
بئی = بیگ و امیر . چری باشی = فرمانده قوشون . یارقوچی = والی ،
و حاکم . آلباووت = سرباز . اوردای = قرارگاه آرتش . تولماچ = مترجم
ایچی = قادین . قاراواش = کنیز^(۱) .

ایکینجی دفتر قبقاق - آلمانلی کلمه لری و قبقاقجا دعالار و
تاپما حالاردان تشکیل تاپیب ، بودفترده داخی بیرینجی دفترده اولدو
- غو کیمی تورکی گرامریندن مختصر اولاراق بحث ائدیلمیشدیر .
بواثر لاتین حرفلریله یازیلدیغی اوچون تلفظ باخیمیندان دا
جوخ قیمتلی دیر .

۲ - کتاب الادراک للسان الاتراک ابو حیان الاندلسی :

بوکتاب قبقاق لغت کتابی دیر و ابو حیان طرفیندن مصرده ۱۳ - ۱۳۱۲
میلادی ده یازیلیمیشدیر .

۳ - کتاب حلیه الانسان وحلیه اللسان جمال الدین ابن مهنا

بوکتاب آذربایجاندا ایلخانلیلار زامانیندا یازیلیمیش و ابن مهنا
لغتی آدیله معروف دور . کتاب اوچ قسمتدن عبارتدیر : ۱ - عربجه -
فارسجا ، ۲ - عربجه - تورکجه ، ۳ - عربجه - مغولجا .
عربجه - تورکجه فصلینده آذربایجان تورکجه سی فونه تیک و گرامری
۱ - ق حرفی قالین ویا کاک ، یک تلفظ ائدیلیلیر .

حقینده مفصل توضیحات و تریلمیش وایکی مین دن آرتیق تورکجه لغت
سازیلیمشدیر کی، سولارین جوخو سوگونکو دیلمیزده ایشلمکده دیر

۴ - کتاب القوانین الکلیه لضبط اللغة التركیه :

مصرده مملوک لار زامانیندا قنحاق تورکجه سله سازیلیمیش و
استانبولدا معلم رفعت طرفیندن حابا دیلمسیدر .

۵ - کتاب بلغه المشتاق فی لغه التترک والقفجاق :

قنحاق و اوغوز لغتی دیر .
سولاردان باشقا بیرنجه لغت و گرامر کتاسی دا سازیلیمشدیر .

۳ - جغتای تورکجه سی و خصوصیتلری :

جغتای تورکجه سی تیموری لر زامانیندا ایشکاف ائدی ، امیر
علیشیر نوائی کیمی یووک شاعر و قدرتلی شخصتین طهوریله سو
منطقه نین ادبی دلی اولدو . امیر تیمور دا جنگیز کیمی سوروش
ائتدیگی زامان سرخوخ قتل و غارتلره و خرابلیقلارا سب اولدو .
لکن سورا دان آدالیق و اصلاحات اوچون حالسندی . اونون زامانیندا
سمرقند اسلامین ان یووک شهرلریندن اولدو . تیمور فتح ائتدیگی
شهرلردن معمار و متخصص لر گتیریب سمرقندین اطرافیندا شهرک لر
تیکدیردی و اونلارا بغداد ، دمتق ، قاهره ، سلطانیه و شیراز کیمی
یووک شهرلر آدینی تاحدی . سمرقندده تیکدیردیگی یووک حامیه
او زامانلار ان یووک مسجد حامیه ایلمیش . سو حامیه ده تیمور ، شاهرخ
و اولوغ بیگن مقبره لری ده واردیر .

تیمورون اوغلو شاهرخ و نوه سی اولوغ بیگ زامانیندا سمرقند
مرهنگ مرکزی اولدو . لکن اوندان سورا کولتور مرکزی هراتا انتقال
ائتدی . سلطان حسین باقرا ۱۴۶۹ دا هراتی ساتخت سئحدی و دوستو
وهم شاگردی امیر علیشیر نوائی له سیرلکده اوراسی زامانی نین علم
و ادب مرکزیه حثویردی لر .

نوائی اؤز زامانی نین ان یووک شاعری و تورک ادبیاتی نین ان
عظیمتلی شخصیتی اولوب عریحه ، فارسجا و تورکجه نی مکمل بلیردی و

تورکجه و فارسجا شعر دیوانی یا زمشدر. تورکجه شعرلرینده نواشی و فارسجا شعرلرینده فانی تخلصونو سئچمیشدیر. اؤز زامانی نین ان قوتلی سیاسی شخصیتی اولوب آنادبلی و ملتینه جانان باغلی ایدی. اونون اوچون زامانی نین تورک شاعرلرینه آنادیلینده شعر یا زماغی توصیه ائدیب، تورک دبلی نین فارسجادان داها وسیع و کامل اولدو. غونو اثبات ائتمک اوچون محاکمة اللفتین آدیندا بیر کتاب یا زمیشدیر نواشی ۳۲ منظوم و منشور اثر یا زمیش بونلارین یاریسی تورکجه و قالانی فارسجادیر. نواشی نین ان مهم اثری خمسہ سی دیرکی جمعا ۳۲۰۰۰ بیت دیر.

نواشی ایراندا و تورکیه ده او قدر مشهور اولموشکی، تورکیه لی و آذربایجانلی شاعرلر اونون شعرلرینه نظیره لر یا زمیشلار و اونون دیوانینی یاغشی آتلایا بیلیمک اوچون سنگلاخ کیمی لغت کتابلاری یا-زمیشلار.

نواشی جغتای ادبیاتی نین قوروجوسودور. جغتای تورکجه سی اندیجا لهجه سی و اورتا آسیا ادبی تورکجه سی نین قاریشماغیندان مبدان-گلمیشدیر. جغتای لهجه سینه آذری تورکجه سی نین تاثیرلی چوخ اولموش دور. چونکی اوزمان تبریز، شیروان کولتور مرکزلی اولوب هرات لا یاغین مناسبت لری اولموشدور. نجه کی بیرچوخ آذری شاعر و صنعتکار-لاری هرات مکتبینه اوخوموش و بو مکتب بیرآکادمی شکلینی آلمیشدیر. نواشی دن قابق جغتای لهجه سینه میرحیدر خوارزمی، سکاک، آتاشی، یقینی و گدائی سمرقندده و لطفی ده هرات دا جغتای ادبی-تی نین قورولماغینا یاردیم ائتمیشلر.

نواشی ان بویوک کؤمگی سلطان حسین بایقرا دان گورموشدور. بو آدم اؤزوده شاعر اولوب آنا دیلینه بوتون وارلیغی ایله باغلی اییمیش اونون دؤرو تورک دیلی نین آلتین دؤوری ایدی. بایقرا تورکی و فارسی شعرلرینده حسینی تخلصونو سئچمیشدیر. نواشی نین اداره و حمایت ائتدیگی هرات مکتبینه حافظ ابرو،

۱) نواشی حقیقته وارلیق درگی سی نین ۱-۲ - ۱۳۶۴ صایی سیندا تورکجه بیر مقاله یا زدنیمیز اوچون داها آرتیق معلومات اوچون اورایا مراجعت ائتمه کی توصیه ائدیریک.

سمرقندی، میرخواند و خواندمیر و دولت‌شاه سمرقندی کیمی تاریخچیلر
و بهزاد کیمی نقاشلار و سلطانعلی کیمی خطاطلار و حسن واعظ کیمی
نقاشلار یغتیشمیشلر.

هندوستاندا سلطنت‌قوران سارده اثرلرینی هفتای تورکجه‌سی له
یازمیش و تورکجه شعرلریله سانشی هفتای شری نین ان گؤزه‌ل نمونه
لرینی (سارنامه) یازمیشدیر.

هفتای تورکجه‌سینده یازیلان لغت‌کتابلاری :

بوسغزلوک‌لر داها خوخ ایران، هندوستان و آناطولی دا نوائی
نین اثرلرینی یاخشی باشا دوشمک اوچون یازلمیش و ان مهم‌لری
سونلاردیر :

۱ - بدایع اللغات ، هراب‌دا ۱۷۰۵ = ۱۰۸۴ هـ ده یازلمیشدیر.
۲ - لغت‌ابوشکا ، آناطولی دا اوون آلتینچی عصرین باشلاریندا
یازلمیشدیر.

۳ - لغت‌فضل‌الله‌خان ، هندوستاندا اوون بیغدینچی عصرده یاز-
لمیش و کلکتهده چاپ اولموشدور.

۴ - کتاب‌زبان‌ترکی ، هفتابا - فارسجا سغزلوک‌دور و هندوستاندا
- ندا یعقوب‌چنگی طرفیندن یازلمیشدیر.

۵ - سنگلاخ ، نادرشاهین منشی‌سی میرزا مهدی‌خان آستراآبادی
طرفیندن و نوائی نین اثرلرینی داها یاخشی باشا دوشمک اوچون
یازلمیشدیر.

۶ - التمعای ناصری ، فارسجا - هفتابا لعدیر.

۷ - بهجت‌اللغات ، فارسجا - هفتابا لعدیر و کئچن عصرده
یازلمیشدیر.

۸ - لغت‌شیخ‌سلیمان افندی بخارایی : استاسولدا یازلمیش
چاپ‌اندلمیشدیر (۱۲۹۸ هـ)

ایندی نمونه اوچون نوائی و سار شاه دان سیرقطعه‌درج‌اندیرک :
نوائی نین لیلی و محبوبدان :

مین حسنه‌کی بورقمنی حکتیم * تحریری اوچون قلمی حکتیم
یازماغا سوعشق حاودا - مقصودوم اسمرایدی (دگلدی)
فسانه

مضمونیا بولدی (اولدی) روح مثلی * افسانه ابدی آنین طقیلی
 لکن چورقمعا کلدی (کلدی) مضمون * افسانه آنکا لاس موزون
 بوا بردی (ایدی) غرض کیم اول گروهی * کم سوزده عیان قلیب شکوهی
 بونامه اوچون اولوب رقم کیش * صفحه یوزون استیلر منقش
 گر نکته لری حهانی توتقی * غوغالاری انس و حانی توتقی
 چون فارسی ابردی نکته شو قی * آزارا ابدی آندا تورکی ذوقی

اول تیل (دیل) بیلر (ایلر) نظم بولدی ملفوظ

کیم فارسی آتلار اولدی مخطوط .

مین تورکجه باشلان (باشلاراق) روایت

قبلدیم سو فسانه نی حکایت

کیم شهرتی چون حهانغا تولغای (دولار)

تورکی ایلگه (ایلر) داقی بهره تولغای

نبیون کیم بوگون حهاندا اتراک

کوپ تور (خودور) خوش طبع و صاف ادراک .

سایردن سیر غزل :

کیم گوروستور ای کونکول اهل حهاندا ن بخشلیغ

کیم کی ایدن بخشی بوق کؤز توتما آندین بخشلیغ

گر زمانغی نفی قلسام عب فیلمه ای رفق

کور مادیم هرگز نیتاس سو زماندین بخشلیغ

دلرالاردین مانلیغ کلدی محزون گونکلومه

گیلمادی حانمه هئح آرام حانیدن بخشلیغ

ای کونکول حون بخشی دین گوردوک مانلیغ اُسرو، کوپ (۱)

ایمدی کور نوتماق سی معنی هر مانیدن بخشلیغ

باری ایلغا بخشلیغ فیلغل که مودین بخشی بوق

کیم دیکای لار دهر آرا قالدی مانیدن بخشلیغ

بخشلیغ اهل حهاندا ن استامه " سار " کیمی

کیم کوروستور ای کونکول اهل حهانیدن بخشلیغ

آذرى توركچه سيله :

كيم گورودور اى گونول اهل جهان دان يا خشيليق
كيم كى اوندان يا خشى يوق گوز توتما اوندان يا خشيليق
گر زمانى نى قيلسام عيب قيلما اى رفيق
گورمه ديم هرگز هج جور بو زماندان يا خشيليق
دلرلار دان يا مانلىق گلدى محزون گونلومه
گلمه دى حانما هج آرام حان دان يا خشيليق
اى گونول جون يا خشى دان گوردون يا مانلىق چوق ، چوق
اسمدى گوز توتماق نى (اغماض) يعنى هريا ماندان يا خشيليق
بارى ائله يا خشيليق قيلگيل كى موندان يا خشى يوق
كيم دئىرلر دهر آرا قالدى فلان دان يا خشيليق
يا خشيليق اهل زماندان ايسته مه " بابر " كيمى
كيم گورودور اى گونول اهل جهان دان يا خشيليق
سوخاربا شرح وئردىكلريمىزى بئله خلاصه ائده بيليريك :
اسكى توركچه (گوك توركچه و اويغورجا) دن سونرا ايكي جور
يازى دىلى مدانا چيخدى بىرى شمالى - شرقى (خاقانى توركچه سى)
و ديگرى عربى ويا اوغوز توركچه سى .
شمالى - شرقى توركچه سى اورتا آسيادا ، ۱۴ - اونجو عصر ميلادى يه
قدهر يازى دىلى ايدى و اسكى توركچه نين دوامى دير . ۱۵ - اينجى
عصر دن سونرا سويل شرقى و شمالى لهجه لره آبريلدى و نتيجه ده شرقى ،
شمالى و غرسى اولاراق اوچ يازى دىلى ظهور ائتتى و بوگونه قدهر دوام
ائتمكده دير .
غرب توركچه سى اوغوز ، شمالى توركچه قباچاق و شرق توركچه سى
اورتا آسيا لهجه لرى اوزه رينه قورولموشدور . شرق توركچه سينه جغتاي
توركچه سى ده دئىلميش و امير تيمور زامانيندان باشلايىپ نواڭى نين
ظهورو ايله ان يارلاق مرحله سينه جاتميش و سونرا يثرىنى اؤزبسك
توركچه سينه وئرميشدير .

جغتاي توركچه سى نين خصوصيت لرى :

سكسى موخوددور . كلمه ويا بيرينجى هجا دا كسره و فتحه ايتيه
تبدل اولونور . مثل گئحه يثربنه گيحه و سگيز يثربنه سيگيز و گل

يثرينه كيل دئيلير. او و او قارشيسندا فتحه و كسره ضمهيه تبديل اولور. مثلا اسروك (مست) يثرينه اوسروك دئيلير.

بعضا ده يوو اراق سسلى لى ياسسى لاشير. مثلا : اوردو يثرينه اوردو دئيلير. چوخ زامانلار (ب) يثرينه (ف) تلفظ اولونور مثلا: توپراق يثرينه توفراق دئيلير.

فارسجا و عربجه سؤزلر هميشه قالين پسوند آليرلار. مثلا: فقيرقا (فقيره) . سونرا يثرينه باساوكيمى يثرينه ييكي، قدر، كيمى يثرينه چاغليق و دك يثرينه ديك ، بنزه رليك يثرينه مينگيزليك ايشلەنير.

حال زامان اوچون (دور) و (تور) يارديمجى فعل دن و ربط فعلى (T) و (آ) دن استفاده ائديليير. مثلا : گلبرم يثرينه كيله دورمن دئيلير. گلجهك زامان اوچون اسكى توركه كيمى قاي، گي، قا ، كه ، قو، گو ايشلەنير. مثلا قبلأا غام يثرينه قيل قاي و كله جگم يثرينه كيل قاي دئيلير.

يارديمجى فعل اولاراق سيلمك يثرينه آلماق ايشلەنير. مثلا : قىلا بيلسن يثرينه قىلا آلسان دئيلير.

كتا بيميزين سونوندا حسن ختام اوچون، ترجمان حاليميزا ولاراق، عالم دوستوم و وارليق مجله ميزين باش يازجيسى آقاي دوكتور حميد نطقى نين قوشدوغو و وارليغين ۱۳۶۵- اينحى ايلى بيرينجى ماىي سيندا باش مقاله يثرينده چاپ ائتديگيميز "آنا ديل - سؤگيلى ديل " آدلى منظومه نى درج ائديريك :

آنا ديل - سؤگيلى ديل

ايران بهزيم ائو- يورد، و گؤزه ل دؤغما وطندير
عشقاييله گؤز آبدين، و گؤنوللر داخى شن دير
هئج اولماسا، مين ايلدى بو تورپاقلارا كيرديك
مين دؤرلو امك، گؤزياش، قان اوغرونا وئرديك
"آلتاي لار"نى ترك ائيله يهرك، سئل كيمى داشديق
داغ-دؤز دشمه ديك، ايستى، چوراق چوللرى آشديق
"شامانلىغى" آتديق، اولو اسلاما قووشدوق
بهر تاپ- تازا عشق اؤدونا يانديق و توتوشدوق

بىر سۆزلىك سانكى بىزىملەيدى بىر بىر
 يۆز مىنل اوزاقدان بىزى سىلىردى بو يىرلىر
 پاس قالمادى آرتىق ، نە اۆرەككە ، نەدە دىلدە
 "قۇرقۇد" ددەنن سۆزلىرى نىش اۆلدو كۆنولده :
 " اى شانلى ايكيت قهرمان ائللر ، اوغور اۆلسون!
 اسلام بركاتىلەجهان نورىلە دۆلسون!
 " قرآن ، اۆ ، بىزىم رهبرىمىز ، برهانىمىزدىر
 اكرى يە دۆزو سىچمك اۆچون مىزانىمىزدىر .
 " هر كىلەسى بىرچشمەكى ، نورلار آخار اۆندان
 هر جملەسى اوجسوز و بوجاقسىز اولو عىمان .
 " اى قهرمان ائللر ، يىنى اۆلكەن سنى كۆزلور
 اللہا توكلە يىرى ، حكمنو سۆردور .
 ايران وطنىن دىر ، ابدىا ، بونو سن بىل
 گىت با غرىنا پاس يوردونو ، جاندان اونو سىوگىل
 " قورقۇد" ددەنن خىير - دوغاسىن آلان ائللر
 اۆز قويدو "آخىن" يۆللارنىنا ، تىترەدى هر يىر .
 كۆندوز-گىجە ، ائل سىل كىمىدۇرد نال دۆزو گىچدى
 يالدىزلى سارايلاردا "كلن تۆرك" ، سۆزو گىچدى .
 چۆل بىتدى نهايت ، شىرا داغلار يۆلو كسدى ،
 مىنل ياخىن آرتىق دىيە ، ائللر دە تله سىدى .
 لاکن نە گىچىد واردى ، نە يۆل ، اۆلسادا يىر - يىر
 " دور ، گلە !" دىيەنلرلە ساواشماقدى مقدر .
 تر ، كۆزىياشى ، قان قىمەتىنە ايرانا كىردىك
 مۇن بىگلىك اۆچون بىر شىرا اۆللر اسىردىك .
 مىن دۆرلو مشقتلە ، بىزىم قهرمان اۆردو
 بو اۆلكەدە توحيىد آدىنا يوردونو قوردو .
 سر كرده " سىوك "لرلە ائلىن سانى اوجالدى ،
 تۆركون آدى هر كوشەدە مىن ولولە سىبالدى .
 زنجىردە اسىركن ، يىنە آزاد اۆلا بىلدىك ،
 دۇنيادا باش اۆلدوقسادا ، عادىل قالا بىلدىك .

تۆرك اۆز چاغىنىن ان مدهنى حكمنو قوردو،
 ووردىسە قىلىچ ، آنجاق اينام اوغرونسا ووردو.
 تۆركون تۆرەسى عاجىزه ياردىمدى - كۆمكدى،
 هركىمسەبە اۆلدوقجا محبت ائلمەسكەدى.
 تۆرك - فارس دشەدن ، هركىسى قارداش دثىه گۆردوك
 فارسا ، يئرى گلدىكە ، وزىرلىك بئله وئردىك .
 دىن بىر طرەفە ، هئچ نەبە بىز دگمەدىك هرگىز
 هئچ كىمسەبە "گل تۆركى دانىش !" سۆيلەمەدىك بىز .
 تام ترسىنە ، بىز فارسجانى سئودىك و بئجرتدىك ،
 قئشدان قۆرودوق ، باخدىق ، باغوانلىغىن ائشدىك .
 شاعىرلىرى يۆزلىجە چاغىردىق ، و ياشاتدىق
 انصاف - كى ، فارس شەرىنە بىزلىر تمل آتدىق .
 گۆنلىر تۆكەنىپ ، آيلار اۆتوب ، گئچدى يۆز ايللىر
 اللە بركت وئردى دە آرتدى بىزىم ائللىر .
 آرد - آردىنا قارداشلارىمىزدان گلن اۆلدو ،
 "التاى" اتەگىندىن بۆشالىپ ، ايرانا دۆلدو .
 حكم ائتدى بو يئىرلىردە پىياپى اوزون ايللىر
 محمود ، ملكشاه ، جلال الدين ، سىنجر ...
 فارسلىرىدا صدارت ، بىزىم ائللىردە امارت
 اۆلدوق هامى قارداش ، هامى يۆلداش ، وبىر امت
 شادلىقلارى ، ماتملىرى بىرلىككە بۆلوشدوك ،
 بىر يئىردە سئويندىك ، و برابر غمە دۆشدوك .
 ايراندا ، بۆتون قوملارىن توتدوق الينىدن
 هر رشتەبە ، هر فننە ال آتدىق تمەلىنىدن .
 صنعتە ، زراعتە ، هنردە اليمىز وار
 باخ هرپانا ، هر گوشەبە ، بىزدن نئجە اىز وار .
 سايسان اۆ بۆيوك آدلارى ، هئچ دفتەرە گلمز
 مىنلىرجه اساتىد آدىن انسان سايا بىلمىز .
 ايرانىمىز عشقىلە چالىشدىق صاف اۆرەكلە
 صدق ايلە ، صفا ايلە ، و ان ياخشى دىلكلە .

لاکن وطن آفاقینی ساردیقا بولودلار،
 باسدیقا قورو شاختا، اندیکجه مویوق قار
 بۆز رنگلی سمادا قارا بیر قۇرغو اوچوشدو
 بۇستان پۇزولوب، باغامیزا قارغا دۇلوشدو.
 ایرانی آباد، بیزلری شاد ایسته مەین لـ
 اۆز نفعی اۆچون هرزادی بر باد ائلهین لـ
 بو اۆلکەده، اقوام آرا، هر حقّی دانانلار
 اۆز نیتینی ائیلەدی لر بئیلەجه اظهار :
 "سر عرقب اؤ بیر عرفلارا اۆستونلوگو وارمیش!
 "آرا" دان اولان، اولمايانا فخر ساتارمیش!
 "نورکی دئسه سر دیل نه گزەر، " آذری " وارمیش،
 ملسولا اؤ دلدە دایشاسا، "خطاکار" میش!
 لاکن، بو قارانلیق دا نهایت صۇنا اردی
 بوزلار اریدى، بئل دە باهار مۇدەسى وئردى .
 گل قارداشیم، ای فارس دانیشان یار و برادر
 قۇی ماضی دە قالسین قارا گۆنلر، آغیرایلر .
 قۇی ملتیمیز، امتیمیز بیرلیک ایچینده
 تا حشره قەدر خوش یاشاسین اۆز وطنینده .
 قۇی بدخواهی میز بیزدەکی بیرلیکدن اۆزولسون
 قۇی اۆلکەده هم تۆرک اۆزو، هم فارس اۆزو گۆلسون.
 من تورکی بازیرسام، بئنه سن وارسان ایچیمده
 باخ، الدەکی هر بارماق، بیر باشقا بیجیمده .
 بیز تۆرکلر اۆچون، همبو، وهم، اؤ دیل عزیزدیر
 تۆرکی آنامیز، فارسی دیلی سئوگولیمیزدیر.

آلپ = قەرمان
 إلیک = شاھزادە
 آلپارتونقا = افراسیاب
 آلہی = تانری اوچون سۆیلەنن
 شعر .
 ال وئریشلنی = مساعد
 امام = پیش نماز
 امغا / ایمغا = اسکی مالیہ ماموری
 (اوغوزجا)
 امیرداد = عرفی محکمہ رئیس
 آنلاییش = مفہوم، درک ، تلقی
 اوترار = خاراب
 امچ = انتقام
 اوجسوز - بوجاقسیز = نامحدود
 اوخوناقلی = خوانا
 اوچماق = بہشت
 اودلک = زمانہ
 اودەمک = ادااٹمک ، وئرمک
 اورگین = تخت
 اورتاق = شریک ، شرکت
 اوردو = ارتش
 اوروغ = عائلہ مجموعہ سی، تیرہ ،
 طایفہ .
 اوزلوق = یاخشیلیق وفایداالیلیق
 اوزان = عاشیق، باقسی ، شامان
 اوغوش = عائلہ
 اوغوز = بیر تورک اٹلی، اوق لار،
 قبیلہ لار
 اوق = سیاسی بیر تشکیلاتا باغلی

الف
 آبار = بیر تورک اٹلی (آوار)
 آتارکی = پدرسالاری
 آجون = دنیا
 آچر = اجداد، آتا
 ار = کیشی ، آدام = سرباز
 اردم = فضیلت ، فرہنگ ، معرفت
 آراشدیرما = تحقیقات
 ارکلیک = حاکمیت
 افرطہ سی ایل = گلن ایل، سال بعد
 ارلیک = شیطان
 ارگنہ = داغ کمرہ
 ارگنہ قون = اسکی تورک داستانی
 ارکین = اویغوریگی، ایلتہ بردن
 آشاغی
 آری = تمیز ، صاف
 اش سیز = نظیر سیز
 آشینا - آسنا = دیشی قورد، کوک
 تورک خاقانلارینین عائلہ آدی .
 آشیندیرما = فرمایشی
 اطاق = چادر
 آغیلیق = دولت خزینہ سی (اوغوزجا)
 آق بودون = خلقین اقلیتی
 آقچہ = پول
 آقینجیلار = سرحدلردہ اکتشاف حملہ
 لریندن مسئول اٹلی
 عسکرلر .
 اک = پسوند ، شکیلی
 اٹل = ملت ، دولت ، مملکت .

اولان قبیله ، تابع

اوقان = قادر

اوقوش = عقل

اوكوش = چوخ (چوق)

اوك = آنا

اولگن = تانری قایراخان

اولگو = آغیرلیق واحدی

اولوس = ملت

اولوش = اولکه ، مملکت

اولوش = بای

اولوغ = قسمت

اوما یا همای = اوشاق الهسی

اؤوا = جلگه ، دشت

اویغور = بیر تورک ائلی نین آدی

متفق ، اقربا

اوموک = مدح ائتمک

ایالت عسگری = دیرلیک یا تیمار

ماحبلری نین بسله دیگی

عسگرلر

ایر، دؤله = یوکسک سسله ترنم ائدیلن

آهنگ

ایتیل = وولگا

ایرلاماق = اوخوماق ، تغنی

ایر قیل آتا = اوغوز خانین اوغلو

(گون خان) ین وزیر

ایدی = صاحب

ایدی قوت = اویغور حکمرانی

ایسسیر = تنها

آیقیر = آت

آیغوجو = باش وزیر و مجلس رئیسی

ایلته بر = اویغور باش بوغو، سرکرده

ایلته ریش = ائل - دولتی بیغان

اینجی چای = سیحون

آیوکی = حکومت

ب

باب عالی = باش وزیرلیق اداره سی

باسقی = فشار

باش بوغ = سرکرده

باقسی = اوزان

بایات = قدیم ، تانری نین صفتی

تانری

بالیق = شهر

بخشی = دبیر

بشگنی = گوک تورکلرین مشروبو

بلغار یا بولغار = اسکی بیرتورک

ائلی ، قاریشیق

بنگوداش = ابدی داش ، آبد

بوئی = داستان ، قبیله ، نچه

اوروغون مجموعو

بویان = طالع

بوصیرادا = بوزمان

بوری = قورد

بورتیچنه = بوزقورد، گوک تورک

خاقانی نین آدی (مغولی)

بوزا = آریا ، داری وبوغدا خمیری -

نین تورشاتماغیله قایریلان میخوش

تورک مشروبو

بوز = تورپاق رنگی، کؤل و کرم

رنگی قاریشیقی

بولوم = گروه ، قسمت

بویروق = وزیر

بیتیک = یازی و کتاب

بیتکچی/بیتکچین = ایلیمقا -

تامقاجی، طغراجی، کاتب

بیگلربیگی = نئجه ایاالتین رئیسی

(پ ت ث) پوسقو = دام

تابقاچ = اسکی بیر تورک ائلی نیی

آدی، محترم، یوکسک .

تالوی = دریا

تانهو = هون خاقانی

تاوان = سقف

توتماچ = یوغورتلو و چوره کلسی

شوربا

تودون = مالیه ماموری

تورلو = جور

توره = قانون

توره ن = مراسم، جشن

توره بییش = خلقت، یارادیلش

توزلوک = مساوات

توغ = خاقانین بایراقی

تومن = لشکر، اون مین

توی = دولت مجلسی، بویوک

قوناقلیق

تویگون = مجلس اعضاسی

(ج چ ح خ)

جیدا = نیزه

جبهچی = اوردودا سلاح و تدارکات

صنفی

چالاب یا چلب = مولا

چوزمک = حل افتمک

چیخ / چیق = اوزونلوق واحدی

حشر = اجرتلی عسکر

خاتون = بن کی = ملکه

خاصه اوردو = سلطانین مستقیم

امرینده کی اوردو .

خاقان = امپراطور، شاهنشاه

خان = ائل رئیسی، شاه

خانبالیق = پایتخت

(د ذ ر ز ژ)

درنگ = مجلس، انجمن

دونا نما = دنیز قوتلری

دیوان استیفا = مالیه وزارت

دیوان = حکومت مرکزی

دیوان اشراف = تفتیش وزارت

دیوان طغرا = خارجه وزارت

دیوان عرض الجیش = ملی مدافعه

وزارتی

روس = اسکی اسکاندینا و دیلینده

گمی دشمکدیر .

(س)

سابار یا سوار = بیر تورک ائلی،

یول، گنبد

ساو = سوز، ضرب المثل

سچیم = انتخابات

سنجاق یا سانجاق = ولایت شهرستان

سوباشی = قوشون فرماندهی

سؤج = گناه، تقصیر

سوزلوک = لغت کتابی

سوئی = خانواده، قوم، نژاد .

(ش)

شاد = شهزاده، امیر

شامان = اسکی شامان دینی آداملاری

شحنه = عسکری والی (عربجه)

شنلیک = خوشلوق

سۇلن = دىنى قوناقللىق	قىچاق = بىر توركاڭلىق، سارىشىن.
(ص ض ط ظ)	بۇر و زاغ، عصيانى
صاحب ديوان = باش وزير (سلجوقلار	قضا (KAZA) = شەرستان
زمانىندا)	قۇپۇز = ساز
ماغۇ = مەريە	قۇت = اقتدار، سياست
مۇن اك = شكىلچى، پسوند.	قۇتۇز = بۇرك تۇكو
مىغىر = اينك	قۇراقلىق = خشكالى
مىغىنماق = پناهنده اولماق	قۇرتارىجى = نجات وئرهن
طرخان يا تارخان = حكومت مقاملا-	قۇرىقان = چادر
رىندان، ممتاز طبقه	قۇشۇق = قۇشقۇ = شعر
طمغا يا دامغا = مهر	قۇوشماق = بىرلشمك، يفتىشمك
(ع غ)	قۇلان = وحشى ائشك، آت
عميد = قارايان والى (عربجه)	قۇماندان = فرمانده
(خ)	قۇمبارا = خمپاره
خریطه = نقشه	قۇوۇق = حفرة
(ف)	قۇن يا كۇن = دىك
فۇلى = گوک تورك محافظ عسكىرى	قىرقىز = بىر توركاڭلىق، قىرمىزى
(ق)	آدام.
قاپوقلى عسكىرى = دولتدن معاش	قىشلا = پادگان
آلان عسكىرلىر	قىمىز = آت سوتوندن تخمىرله
قاراباش = كنيز	قايرىلان اسكى تورك
قارابۇدون = خلقين اكثريتى، خلق.	مشروبو.
قاز يا كاز = افراسيابين قىزى	(ك)
سيا ووشون خانمى	كارىسماتىك = تانرى وئركىسى
قازغۇ = سرحدلرده كى آتش قلعه لرى	كام = دىن آدامى، روحانى، شامان
قازىنتى لار = حفریات	كۇپ = چوخ
قاضى = شرعى محكمه رىسى	كۇدرم = حاكم، امير
قامدۇ يا كامدۇ = اسكناس (پارچاڭ)	كۆل اركىن = يابغونون جانشىنى
قانقا = ارابه	كۆڭ يا كۆك = آهنگ
قانك يا كانك = آتا	كۇن = خلق (اڭل - كون)

کونی لیک = عدالت

کویوس = سینه

کیشی لیک = انسانلیق

(گ)

گرافیک متد = طراحلیق

گرمک = حکمک ، سپر ائله مک

گوچه سه = کؤحری

گورکان = قمر

گوکسل = آسمانی

گووده = تنه ، بدن

(ل)

لئویراتوس = اولن قارداشین

آروادینی آلماق (لاتین)

(م)

محتسب = بلدیہ رئیس

مشرف = دیوان اشراف رئیس

وزیری

مورن = چای ، نهر

(ن)

نشانی = ثبت ما مورو (عثمانلیلاردا)

نوبت = موزیک دسته سی ، موزیک

(و ه)

وئرگی = مالیات

ولقان = آتش فشان

(ی)

یابانچی = خارجی ، یاب

یاحنی = اشکنه ، یخنی

یاردیم = کمک

یارغان = قاضی

یارغو = یوکسک دولت محکمه سی

یارلیق = خاقانین فرمانی

یارماق = فلزی پول

یاریش = مسابقه

یاقا / یاخا = اولکهنین سرحدی

یای = حاکمیت علامتی ، کمان

یاسغو = بودون رئیس - اوغوز -

لارین امیری

یایلا = فلات ، اوتلاق

یئنمک = غالب اولماق

یئنیلیمک = معلوب اولماق

یین شیه = ملکه

یئننی جری = تازه سرباز ، فتح

ائدیلن یئرلرده کی مسیحی

اوشاقلاری آلیب مخصوص پاد -

کانلاردا و مدرسه لرده اسلام و

تورک تربیه سی ایله یاناشی

ساواش اوگره تیلیر و بونلار

دان یئننی چری اوردوسو

قورولوردو .

یورت = وطن (یورد)

یوغ = ماتم

یئگن = قارداش یا باجی اوغلو .

منابع و مراجع

- [illegible]

۲	اۋن سۆز
۵	توركلرين تارىخ و فرهنگينه بير باخيش
	<u>بيريىنجى فصل : قديم توركلر</u>

الف - تارىخ

۹	۱ - ھون لار
۹	آسيا ھون لارى
۱۱	غرب ويا اوروپا ھون لارى
۱۶	اورتا شرق ھون لارى ويا آق ھونلار (ا فتاليت لرويا ھيا طله)
۱۷	۲ - تابقاچ لار
۱۷	۳ - گوک توركلر

۱۹	شرقى گوک تورک خاقا نلىفى
۲۰	غربى گوک تورک خاقا نلىفى
۲۰	ايکينجى گوک تورک خاقا نلىفى
۲۴	۴ - اويغورلار :

۲۵	قانصو اويغور دولتى
۲۵	شرقى تورکستان (تورفان) اويغورلارى
۲۶	۵ - قيرقىزلار
۲۶	۶ - تورگيش لار .
۲۷	۷ - قارلوق لار
۲۸	۸ - اوغوزلار
۲۹	اوغوز بويىلارى نين جدولى
۳۱	۹ - سابلارلار
۳۲	۱۰ - آوارلار
۳۳	۱۱ - خزرلر
۳۵	۱۲ - پىچەنک لار
۳۶	۱۳ - اوزلار
۳۷	۱۴ - قىپچاقلار

۴۱	۱۵ - اوغورلار و سولعارلار سولعار دولتلىرى
	الف - بۇيۇك سولغار دولتى
	ب - دايۇب سولغار دولتى
	ج - وولگا سولغار دولتى
۴۵	۱۶ - خلىج لىر
۴۹	ب - فرەنگ :
۵۱	احمىي تىكىلات
۵۶	نوركا ئىللىرىندە تىكىلات
۵۹	اوردو (سۆ)
۶۲	عدلىيە و قاسون (تۈرە)
۶۲	دىن
۶۴	شامان دىنى
	طىبب مۇەللىمىنىڭ ئىنئامى
	آتالار دىنى
	گۇگ تانرى دىنى
۶۸	گىجىنىمە و اقتمادى خىيات گىم (سالتار) صىعت شېر تخارت زراعت و مالىيە
۷۱	- ادبىيات و صىعت
۷۲	داستانلار و افسانەلر داستانلار :
۷۴	اسلامدان قاسا قى داستانلار : سارا دىلىش داستانى افراسياب داستانى بۇ داستانى اوغوز داستانى
۷۸	

۸۱	اوغوز داستانین اسلامي شکلی
۸۳	گوک تورک داستانلاری:
	۱ - بۇز قورد داستانى
	سرىنجى روايت
	اىکىنجى روايت
	۲ - ارگه نه کون داستانى
۸۶	اويغور داستانلارى.
	۱ - تۇغره بېش (خلقت) داستانى
	۲ - کوچ داستانى
۸۷	اسلام دان صونراكى اسكى داستانلار :
	۱ - ساتوق ئىراخان داستانى
	۲ - ماناس داستانى
	۳ - جىگىزنامە
۸۹	۴ - دده قورقود داستانلارى
۹۱	اسكى تورک داستانلاریندا بديع عنصرلر:
	اسم
	آغاچ
	قادىن
	بۇزقورد
	آق سافقالار
	موسقى
	قۇبۇز
	آت
۹۲	داستان دۇورو ادبیاتی نین شعر و شاعرلری
۹۵	بازبلی ادبیات
۹۵	ئىنى ئىنى بازبلىرى
۹۶	اورخون بازبلىرى
۹۸	اورخون و بئىنى ئىنى الفباسى
۹۹	گوک تورک دىلى نین بعضى خصوصیتلىرى
۹۹	کول تېگىن آمدهسى
۱۰۰	متن

۱۰۳	اويغور ادبياتى :
۱۰۳	اويغور دىلى
۱۰۴	مانى جى ادبيات
۱۰۷	بوداجى ادبيات
	بوداجى نثر :
	چاتىكلر (خاتاكا)
	مودورلار (سۇترا)
۱۰۹	ديگر اثرلر
۱۱۰	اويغور الفباسى
۱۱۱	اويغور متنى
۱۱۲	ايكىنجى فصل : اورتا توركلر (اسلام دۇورونده توركلر)
۱۱۴	قارا خانلىلار
۱۱۵	تۇلون اوغوللارى
۱۱۵	آخ شيدلر
۱۱۵	غزنوى لىر
۱۱۶	سلجوقلار
۱۱۸	آتابىگ لىر
۱۲۰	سلجوق دولتى نىن بىخيلماسىلرى
۱۲۱	سلجوقلوردا تشكىلات و فرهنگ
	حكومت
	عدليه
	دين و مذهب
	علم و ادبات
	دبل و ادبات
۱۲۶	مغول لار
۱۳۰	مصر مملوكلارى
۱۳۱	تيمور امپراطورلوغو
۱۳۳	هندوستاندا باير امپراطورلوغو
۱۳۴	قارا قويونلو و آق قويونلورلار
۱۳۵	آق قويونلورلار
۱۴۲	صفوى لىر

آذربایجان ادبیاتی :

- ۱۴۶ شفاہی خلق ادبیاتی
۱۴۷ یازیلی ادبیات
حسن اوغلو
نصیر باکوئی
نسیمی، قاسم انوار، حقیقی، حبیبی، شاه اسماعیل خطائی و فضولی
قاضی برهان الدین
نثر :

صاح العجم
ضریر و سیرت نبی
کتاب اختیارات قواعد کلیه یا دایره جهان نما
کتاب کوامل التعبير بوازیجی
عثمانلیلار :

- ۱۵۳ ارطغرل، عثمان غازی، اورخان غازی، سلطان مراد.... فاتح
۱۵۷ عثمانلیلاردا تشکیلات، فرهنگ و تمدن
۱۵۹ آوردو
مالیه ایشلری
فرهنگ و مدنیت
۱۶۱ دیل و ادبیات
معمارلیق و گؤزه ل صنعن
۱۶۳ اوجونجو فصل :

- اورتا آسیادا اسلام دؤورو تورک ادبیاتی :
۱۶۴ دیوان لغات الترک و کاشغرلی محمود
۱۶۷ خاقانی تورکجه سی (کاشغر تورکجه سی)
۱۶۷ اوغوز تورکجه سی
۱۶۸ قوتادقوبیلک و یوسف خاص صاحب
۱۷۲ کاشغر مرکزی و کاشغر تورکجه سی
۱۷۲ غربی تورکستان ویا خوارزم مرکزی و خوارزم تورکجه سی
۱۷۲ جفتای تورکجه سی

- ۱۷۲ ۱ - عتبه الحقایق و ادب احمد یوکنکی
 ۱۷۴ ۲ - احمد بموی نین دیوان حکمتی
 ۱۷۵ ۳ - قصص الانبیاء راغوزی
 ۱۷۶ ۴ - کتاب فقه مفتاح العدل

۲ - غری تورکستان تورکی لهجه لری (خوارزم تورکجه سی) :

- ۱۷۷ نهج الفرادس و گردرلی محمود
 ۱۷۷ معین المرید و شیخ شریف
 ۱۷۷ محبت نامه خوارزمی
 ۱۷۸ مقدمه الادب زمخشری
 ۱۷۹ محمد بن قیس و کتاب تباالعات الترمذی علی لسان قانیقلی
 ۱۷۹ قصه یوسف
 ۱۷۹ خسرو و شیرین قطب
 ۱۸۰ رونق الاسلام و شیخ شرف
 ۱۸۰ آلتون اوردو ویا دشت قشاق منطقه سینده تورک دیلی و ادبیاتی:

- ۱۸۰ ۱- کؤدکس کوما نیکوس ویا قیجا ق مجموعه سی
 ۱۸۱ ۲- کتاب الادراک للسان الاتراک اوحبان الاندلسی
 ۱۸۱ ۳- کتاب حلیته الانسان و حلیته اللسان حماد الدین اس مهنا
 ۱۸۱ ۴- کتاب القوانین الکلیه لضبط اللغه الترمذیه
 ۱۸۱ ۵- کتاب سلغه المشتاق فی لغته الترمذیه والقشاق
 ۱۸۱ ۳ - هفتای تورکجه سی و خصوصیتلری:

- ۱۸۲ ۱ امیرعلیشیر نوائی و سار و
 ۱۸۴ هفتای تورکجه سینده با زیلان لغت کتابلاری:

- ۱ - بدایع الفات
 ۲ - لغت ابوشکا
 ۳ - لغت فضل اله خان
 ۴ - کتاب زبان ترکی
 ۵ - سنگلاخ

	۶ - التمثای ناصری
	۷ - بهجت اللغات
	۸ - لغت شیخ سلیمان افندی بخارائی
۱۸۴	نوائی نین لیلی و مجنونندان
۱۸۵	باسردن بیر غزل
۱۸۶	حفتای تورکجه سی نین خصوصیتلری
۱۸۷	آنا دیل - سئوگیلی دیل
۱۹۱	سؤزلوک
۱۹۶	منابع و مراجع

A VIEW IN
HISTORY AND CULTURE
OF
TURKS.

BY
DR. JAVAD - HEYAT

TEHRAN - IRAN

FEB. 1987